

आर्हतमगप्रभाकरस्य
चतुर्थो मयूखः

श्रीमद्वादिदेवसूरिविरचितः

प्रमाणनयतत्त्वालोकालङ्कारः

तद्याख्या च

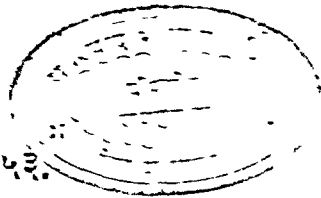
स्याद्वाद्दरत्नाकरः

५१२

पुण्यपत्तनस्य

लोसवालवंगजश्रेष्ठिलायाजीनरुमोर्वालाल इत्येतैः टिप्पणी-
निरुद्धातेन च परिशुध्य संशोधितः ।

वीरसंभव २४५३

प्रथमेन जन्मवृत्तिः ।

सूक्तं स्यकवृत्तम्

इदं पुस्तकं ' मोतीलाल लाघानी ' इत्येते पुण्यपत्तने (१९६ भवानी
पेठ) प्रकाशितम् । (अस्य सर्वेडनिकाराः प्रकाशकेन स्वायत्तीकृताः)

तत्र,

पुण्यपत्तने सदाशिवश्रेण्या ' लक्ष्मण भाऊराव कोकाटे ' इत्यनेन
स्वकीये ' हनुमान प्रिंटिंग प्रेस ' मुद्रणालये मुद्रितम् ।

श्रीः

प्रास्ताविकं किञ्चित् ।

वीरः सर्वसुरासुरेन्द्रमहितो वीरं बुधाः संश्रिताः ।

वीरेणाभिहतः स्वकर्मनिचयो वीराय नित्यं नमः ॥

वीरात्तीर्थमिदं प्रवृत्तमतुलं वीरस्य घोरं तपो ।

वीरे श्रीधृतिकीर्तिकान्तिनिचयः श्रीवीर ! भद्रं दिश ॥ १ ॥

आर्हतमतप्रभाकरसंस्थायाश्चतुर्थो मधुखः स्याद्वादरत्नाकराभिध-
शासनदेवरूपया प्रकाश्यते । सोऽयं ग्रन्थः (८४०००) चतुरशीतिसहस्रग्र-
न्थसंख्यात्मको निरमायि श्रीवादिदेवसूरिभिरिति कर्णपरम्परातः समागता
प्रथितिः । बहुशः प्रयतमानैरस्माभिस्तत्तज्ज्ञानाचार्याणां सूरीणां च कृपया-
लम्भि सप्तपरिच्छेदात्मको भागो ग्रन्थराजस्यास्य । अस्मन्मुद्रापितग्रन्था
न्तरक्रमेण संमुच्यते चेदयं तर्हि व्याप्युयाद् द्वादशशर्तो पृष्ठानामिति संभा-
वयामः । संपूर्णो ग्रन्थ एकस्मिन् विभागे संग्रह्यते चेद्भवेद् वैरस्याय पिप-
टिपूणामतो विभागशः संमुच्य प्रकाशयितुमारब्ध एषः । तत्र प्रथमो भागः
प्रथमपरिच्छेदात्मको मुद्रित । अयं च द्वितीयो विभागः । प्राय इयतैव
प्रमाणेन भागान्तराणां प्रत्येकं प्रतिमासं मुद्रणं स्यादिति समीहामहे ।
ग्रन्थराजोऽयं बौद्धयौगादिमतानां परामर्शकोऽतोऽवश्यमध्ययनार्हो न
केवलं स्याद्वाढमतानुयायिनां किंतु भिन्नमतस्थानामापे स्याद्वादमतजि-
ज्ञासूनाम् । अत पूर्वमयूखवदस्यापि मूल्याल्पत्वपरिशिष्टविस्तारग्रन्थान्त-
र्वाहिः परिचयादिकं साविस्तरमाहृतम् । सन्ति चास्य ग्रन्थस्य द्वादशपरि-
शिष्टानि । किंतु परिशिष्टादिकमन्तिमे विभाग एव मुद्रयितुमर्हम् । अग्रे
तनपत्राणां मुद्रयिष्यमाणां निर्देशस्य पूर्व कर्तुमशक्यत्वात् । केवलं
टिप्पण्यादिकमर्थावसायोपयोगि तत्तत्स्थलेऽधोभागे निरदेशि । प्रतिपत्रं
पङ्क्त्यङ्का निर्दिष्टा येपामुपयोग. परिशिष्टदर्शनसौकर्याय । अन्यच्च
पुस्तकानां वस्त्रात्मकं बन्धनमस्तु न पत्रात्मकमिति सूचयन्ति केचिन्महा-
भागाः परं तद्यक्तिशो ग्राहकै. स्वयमनु प्रेयम् । अस्माभिस्तथा संपादने
यैर्नाभिमतस्तदर्थं द्रव्याधिक्यव्ययस्ते मुधैव पीडितचेतसो भवेयुरिति
यथापूर्वं सरणिराहता । इतिविनिवेदक. ।

आर्हतमतप्रभाकरकार्यालयः, पुण्यपत्तनम् ।
वी स. २४५३ दीपावलीपूर्व । }

विद्वद्दर्शवदः—
मोतीलाल लाधाजी

प्रत्यक्षपूर्वकं प्रमाणांतरं प्रवर्तते इति प्रत्यक्षं ज्येष्ठम् । नैवम् । कस्यचि-
 त्प्रत्यक्षस्यापि प्रमाणांतरपूर्वकत्वात् । तथा हि । वयस्य विलोक्य
 भयादितिरलतारकः कुरङ्गपोतकोऽयं तरसा धरित्रीतस्मात्क्रानतीत्याद्या-
 सशब्दात् कुरङ्गपोतगोचरं तथा स्मृत्यादेः कुतूहलाकुलितस्य प्रति-
 पत्तुर्वनदेवकुलादिपदार्थविषयं प्रत्यक्षं गच्छपूर्वकं स्मृत्यादिपूर्वकं च ५
 प्रवर्तमानं दृष्टमिति । अथ प्रत्यक्षपूर्वकमेव प्रमाणांतरं प्रवर्तते ।
 प्रत्यक्षं तु प्रमाणांतरपूर्वकमन्यथापीति तदेव ज्येष्ठम् । नैतदपि साधिष्ठम् ।
 अवधारणस्यासिद्धेः । अनुनानन्य तर्कपूर्वकत्वेन व्यवस्थितेः । अथ तर्क-
 स्यापि प्रत्यक्षपूर्वकत्वात्तत्पूर्वकस्यानुमानस्यापि परम्परया प्रत्यक्षपूर्वक-
 त्वमिति चेत् । नैवम् । अनुनाने तर्कन्य प्रत्यक्षपूर्वकत्वासम्भवात् । १०
 अथ विगब्धावनासित्वात् प्रत्यक्षं ज्येष्ठम् । तर्हि द्विचन्द्राद्यवभासि-
 त्त्वेदमन्यापि ज्येष्ठत्वापत्तिरिति ।

प्रत्यक्षमेकं प्रमाणा-
 न्ति वागंक्रान्त-
 स्तेनादन्पूर्वकं
 सन्धन्म् ।

चार्वाकचर्वाचतुरोऽथ कश्चि-

देवं ब्रवीति स्फुरिताभिमान ॥

प्रत्यक्षमेकं घटते प्रमाणं

१५

निरूप्यमाणं न पुनः परोक्षम् ॥२६६॥

तथाहि नानुमानं तावत्प्रमाणं गौणत्वात् । पक्षधर्मत्वं हि तज्जनकम्य हेतौ ।
 स्वरूपम् । पक्षश्च धर्मधर्मिस्तमुदायत्वात् । तदनिश्चये कथं तद्धर्मताया
 हेतौ निश्चयः । तदनिश्चये वानुमानवैयर्थ्यम् । ततोऽवश्यं पक्षधर्मव्यवहार-
 सिद्धये धर्मधर्मिस्तमुदाये लघोऽपि पक्षशब्दस्तदेकदेशे धर्मिष्युमचरणीयः । २०
 तस्मादित्यं पक्षस्य गौणत्वम् । तद्गौणत्वे च हेतोरपि गौणता ।
 तद्धर्मत्वलक्षणात्तन्म्य । तस्माद्गौणकारणजन्यत्वेन गौणमनुमानम् ।
 गौणत्वाच्च न प्रमाणम् । अपि चार्थव्यवसायहेतु प्रमाणं भवतीति
 सकलहृदयप्रतीतम् । अनुमानाच्चार्थव्यवसायो दुःशकः । तथा हि प्रतीय-
 नानादर्थादर्थान्तरप्रतीतिरनुमानम् । प्रतीयमानश्चार्थोऽर्थान्तरेण सम्बद्ध- २५

- स्तस्य गमको भवेद्गम्यद्गो वा । न तान् गम्यन्तः । अनिगमकेः ।
 अथ राश्वहः । ननु कुनस्तस्य तेन गम्यन्नागिदि प्रयत्नादनुमानात् ।
 न तावत्प्रत्यक्षात् । अस्य प्रतिनियतदेशे जाया हारगो न राशितया
 सार्वत्रिकतन्मन्वन्नाग्रहणशक्तेरभावान् । नाप्यनुमानान् । अनन्यथा-
- ५ प्रसक्तेः । तदपि सन्नग्रहणे मंति यत पातने गम्यन्वसदथ
 तत्राप्यनुमानान्तरादिति । किं चावस्थादेशकालभेदाद्भिन्नशक्तित्वेन
 भिन्नार्थक्रियाकारिणा भावानां सामान्येन स्वभावप्रतिपत्त्या. केनापि न
 निश्चेतुं शक्यः । शतशोऽन्यामलभ्यादिफलानां कयायमे स्वायमाने
 क्षीरादेरवसेकेन मायुर्योपलभ्यान् । तदुक्तम् । “ अंशुस्थादेशकालानां
- १० भेदाद्भिन्नासु शक्तिषु । भावानामनुमानेन प्रतीतिरिति दुर्लभा ॥ १ ॥”
 इति । न च साध्ये सत्येव साधनस्योपलभ्यादसति चानुपलभ्यादेव साध्य-
 साधनसंबन्धसिद्धिरिति वाच्यम् । साधनानुपलभ्यस्य साधनसद्भावे
 साधनाभावे च सम्भवात् । यत्र धनधौ धूमो न दृश्यते तत्र प्रमातुः
 शक्त्यभाव करणस्य सामर्थ्यविरहो धूमस्याभावो वानुपलभ्ये कारण-
- १५ मिति । अपि चानुमानस्य धर्मां धर्मस्तत्समुदायो वा साध्य स्यात् ।
 तत्राद्यपक्षोऽनुपपन्नः । धर्मिणः प्रसिद्धत्वेन साधनवैफल्यसंसक्ते ।
 हेतोरनन्वयत्वानुपपन्नाच्च । न खलु यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र पर्वतनितम्ब
 इत्यन्वयः सम्भवति । द्वितीयपक्षेऽपि धर्म. सामान्यरूपो धिगोपरूपो वा
 साध्यः स्यात् । तत्र सामान्यरूपे सिद्धसाधनम् । न च तन्मात्रप्रतीतौ
- २० किञ्चित्फलमुपलभामहे । न हि बंहित्वं दाहपाकादावुपयुज्यमानं
 प्रतीतम् । किं च सामान्यात्प्रतीतात्प्रवर्तमान. प्रतिपत्ता कथं नियत-
 दिग्भिमुखमेव प्रवर्तते । न हि सामान्य नियतदिक्कम् । सकलव्याक्ति-
 व्यापित्वाभावप्रसक्तेः । अथ सामान्यस्य व्यक्ति विनानुपपत्तेः प्रतीति
 तस्मिन्नन्यथानुपपत्त्या व्यक्तिप्रतीतेर्नियमेन प्रवृत्तिरित्युच्यते । ननु सामा-

सामान्यद्वारकोऽप्यस्ति नाविनाभावनिश्चयः ।
वास्तवं हि न सामान्यं नाम किंचन विद्यते ॥ २७१ ॥

भूयोदर्शनगम्यापि न व्याप्तिरवकल्पते ।
सहस्रशोऽपि न दृष्टौ व्यभिचारावधारणात् ॥ २७२ ॥

५ बहुकृत्वोऽपि वैस्त्वात्मा तथेति परिनिश्चितः ।
देशकालादिभेदेन दृश्यते पुनरन्यथा ॥ २७३ ॥
भूयोदृष्ट्या च धूमोऽग्निसहचारीति गम्यताम् ।
अनग्नौ तु स नास्तीति न भूयोदर्शनादितिः ॥ २७४ ॥
न चाप्यदृष्टिमात्रेण गमकः सहचारिणः ।

१० तत्रैव नियतत्वं हि तदन्याभावपूर्वकम् ॥ २७५ ॥
नियमस्यानुमागतं गृहीत्वा प्रतिपद्यते ।
ग्रहणं चास्य नान्यत्र नास्तितानिश्चयं विना ॥ २७६ ॥
दर्शनादर्शनाभ्यां तु नियमग्रहणं यदि ।
तदप्यसदनग्नौ हि धूमस्येष्टमदर्शनम् ॥ २७७ ॥

१५ अग्नौ च क्रिया सर्वं जगज्ज्वलनवर्जितम् ।
तत्र धूमस्य नास्तित्वं नैव पश्यन्ति योगिनः ॥ २७८ ॥
तदेवं नियमाभावात्सत्यपि ज्ञप्स्यसम्भवात् ।
अनुमानप्रमाणत्वदुराशा परिमुच्यताम् ॥ २७९ ॥
स्मृत्यादिकेऽपि विज्ञाने प्रमाणत्वमनोरथः ।

२० त्यज्यतां येन सवाद स्वार्थे तस्यातिदुर्लभं ॥ २८० ॥

एवं चाव्यक्षमेकं कलयति जगतीमण्डले मानमुद्रा-

मन्यत्स्वर्गापवर्गप्रकटननिपुणं नैव किंचित् प्रमाणम् ॥

तस्मान्त्वान्तानुकूलं कवलयत सदा दत्त वित्तं प्रियेभ्यो

मा मा घूर्तोपदेशैर्वत कुरुत वृथा वञ्चनीं स्वस्य मुग्धा ॥२८१॥

१ 'हि दृष्टौ' इति म. पुस्तके पाठ । २ 'च स्वान्मा' इति म. पुस्तके पाठ ।
३ 'नान्य' इति म. पुस्तके पाठ । ४ 'पश्यन्त्ययोगिनः' इति प. पुस्तके पाठः ।

चार्वाकतस्कर किमित्थमेरे निकानं

निर्हृज्ज गर्जासि विसर्प्यदनल्पदम्पात् ।

किं नैव पद्यसि पुर. पतत. परोक्ष-

प्रामाण्यसाधकसुयुक्तिदृढप्रहारान् ॥ २८२ ॥

तथा हि यत्तावदूचे प्रत्यक्षमेकं घटते प्रमाणमिति । तत्र सुवटम् । ५
यतः स्वपरव्यवसायिज्ञानत्वं प्रमाणस्य स्वरूपं तस्य च परोक्षेऽप्यनु-
मानादौ विद्यमानत्वात्कथं प्रत्यक्षमेकं प्रमाणमिति नियम साधीयान् ।
तथा हि अनुमानादिकं प्रमाण स्वपरव्यवसायित्वात्प्रत्यक्षवदिति श्रुक्ति-
नाकलयन् क सचेता. प्रामाण्यमनुमानादेर्निर्द्दुवीत । यच्चोक्तं
नानुमान तावत्प्रमाणं गौणत्वादित्यादि । तत्र यदि नाम संक्षिप्ता- १०
क्षिप्तचेतोभि शान्कारैर्धर्मधर्मिसमुदाये संकेतितोऽपि पक्षशब्दस्मन्दैक-
देशे धर्मिण्युपचारेण प्रयुक्तो भवेन्नैतावता शास्ते पक्षशब्दात्प्रतिपत्तौ
धर्मिणो गौणता । अनुमानसमये पुन प्राकृतैरिव तार्किकैरप्यप्रयुक्तपक्ष-
शब्दैरेव धर्मिण प्रत्यक्षत प्रतीयमानत्वे कथं गौणता । तद्गौणतायां
च तदाधिकरणस्य हेतोरप्यगौणत्वात्कथं तज्जन्यस्यानुमानस्य गौणत्वं १५
गदितुमेनुगुणम् । यच्चोक्तं तच्चवृत्तावृद्धतेन “ लक्षणकाङ्गिणा
लाघविकन्वेनेव शब्दाविरचनव्यवस्था, न चेतावताऽनुमानस्य
गौणता, यदि च साध्यैकदेशधर्मिधर्मत्व हेतो रूपं वृष्टे. तदा
न काचिद्लक्षणेऽपि गौणी वृत्तिः ” इति । यत्तु तेनैव परमलोकाप्त-
म्न्येन लोकद्रव्यैरूपक्षपातिना लोकप्रमिदध्मायदुमानानि पुन- २०
मृत्यु शालीयन्वर्गादिनाधकानुमानानि निराचिर्षिता “ प्रमाणस्य
गौणत्वादानुमानादर्थनिश्चयो दुर्लभः ” इति पौरन्दरं नूतं पूर्वोक्त-
व्याख्याननिस्कारेण व्याख्यानयता इदमिति “ हेतोः स्वमाध्य-
नियमग्रहणे प्रकारत्रयमिष्टं दर्शनाभ्यामविशिष्टान्यां दर्शित

१. सुवटम् - सुवटम् । २. ता. पक्षशब्द ' इति न. सुवटो घटः । ३. सुवट-
रूपस्य कश्चिद् प्रमाणम् ।

विधिग्रानुपलब्धिसहितेन भूयोदर्शनप्रवृत्त्या च लोकव्यवहारपतितया. तत्राद्येन ग्रहणोपायेन ये हेतोर्गमकन्वमिच्छन्ति तान् प्रतीदं वृत्तं लोकप्रसिद्धेष्वपि हेतुषु व्यभिचारादर्शनमस्ति तन्प्रसिद्धेष्वपि तेन व्यभिचारादर्शनलक्षणगुणसाधर्म्यतः तन्प्रसिद्धहेतूनां

- ५ तथाभावो व्यवस्थाप्यत इति गौणत्वमनुमानस्य । अव्यभिचारावगमो हि लौकिकहेतूनामनुमेयावगमं निमित्तं स नास्ति तन्प्रसिद्धेष्विति न तेभ्यः पराक्षार्यावगमो न्याय्योत इदमुक्तमनुमानादर्शननिश्चयो दुर्लभ इति " इति । तदेतत्तस्य वचनं दर्शनादर्शनमात्रेण हेतुव्याप्तिग्रहणवादिनो जैमिनीयान्नुनोति न पुनस्तर्काल्प-
 १० मुद्वप्रमाणेन सर्वत्र साधनसंबन्धवोधाभिवायिनो जैतान् । यथैव हि तर्कप्रमाणेन लौकिकहेतूनामव्यभिचारनिश्चयः कर्तुं शक्यन्त्या तन्प्रसिद्धहेतूनामपीति कथं न तेभ्योऽपि स्वसाध्यप्रतिपत्तिः । न वाऽवश्यं यौद्धिरेवास्माभिरपि पक्षधर्मत्वं हेतोः स्वरूपमिच्यते । येन गौणहेतोर्जायमानमनुमानमपि गौणं स्यात् । अन्यथानुपपत्तेरेव तत्स्वरूप-
 १५ पत्वेन स्वीकरणात् । तत्र गौणत्वादनुमानस्याप्रामाण्यं वक्तुं युक्तमिति । अथाम्यष्टस्वरूपत्वान्, स्वार्थनिश्चये परापेक्षत्वान्, प्रत्यक्षपूर्वकत्वान्, अर्थादनुपजायमानत्वान्, अवस्तुविषयत्वान्, वाच्यमानत्वान्, साध्य-साधनयोः प्रतिबन्धसाधकप्रमाणाभावाद्वा तस्याप्रामाण्यमुच्यते ।
 तदप्यनुचिन्तन । यतो न तावदम्यष्टस्वरूपत्वाद्प्रामाण्यमनुमानस्य ते । यदि हि स्पष्टत्वं प्रमाणलक्षणं भवेत्तदिदानीमनुमाना-
 र्थमानं प्रामाण्यमादाय निवर्तते इत्यप्रामाण्यमन्योपपन्नं स्यात् ।
 चैनप्रमाणलक्षणलक्षणम् । द्विचन्द्रादिज्ञाने स्पष्टत्वस्य सद्भावेऽपि तस्यामन्वयान् । स्वार्थनिश्चये परापेक्षत्वमप्यनुमानस्य नावश्यं-
 वि । प्रत्यक्षवत्तस्य तन्निश्चयेऽस्यामावस्यायां परानिरेष्यत्वान् ।
 अनन्यामावस्यायां तु स्वार्थनिश्चये परापेक्षत्वं प्रत्यक्षस्यापि विद्यते ।

१ तन्वद्वप्रमाणेन हेतुवद्वप्रमाणेन । २ 'लक्षण' इति नास्ति प न पुनश्चयोः ।

प्रत्यक्षपूर्वकत्वं वातुमानस्यसिद्धम् । तर्कान्यप्रमाणपूर्वकत्वेन तस्य-
 सिद्धत्वात् । अस्तु वा प्रत्यक्षैवातुमानस्य जन्म तत्राति-
 नन्दनात् । प्रत्यक्षं हतुमानस्य जन्मति विनितम् । स्वमानप्रति-
 श्लेषप्रमाणस्य तस्य प्रमाणे प्रत्यक्षस्यापि तत्र ह्यप्रमाणान्वयः ।
 किं च प्रत्यक्षपूर्वकत्वेनातुमानस्यप्रमाणे प्रत्यक्षस्यापि कस्यचिदनु-
 नन्दनपूर्वकत्वेन प्रमाणानुद्धः । दृश्यते हि सामर्थ्यात्तुमानसिद्धिस्त-
 प्रवर्तनात् प्रमातुरनुमानपूर्विका प्रत्यक्षप्रवृत्तिः । अर्थादनुमाना-
 नन्दनस्यतुमानस्यप्रवृत्तानन्द । प्रत्यक्षवत्तस्याप्यर्थादनुभवोऽनुमान-
 नन्द । अस्तुविनित्यत्वं वाच्यसिद्धम् । प्रत्यक्षवत्तमानस्यविशेषान-
 कायेष्ववस्थास्य । न ह्यस्तुमूल-देशोऽवस्तुमानं भागानवर्धनै-
 रिष्टम् । नत्र तदोच्यते निगच्छिष्यमाणत्वं । वाच्यमाणत्वं च
 मन्व्यातुमानस्य तुमानसस्य वा । प्रथमशोऽनुभवः । तस्यतुमा-
 नसिमात्रं दृश्यं हतुमाने वाच्यमाणत्वात्प्रवृत्तम् । अनुमानानस्य
 तु तत्काले तस्यैव प्रमाणं युक्तं न मन्व्यातुमानस्य । अन्यथा प्रत्य-
 क्षमस्य वाच्यमाणत्वेन प्रमाणेऽवस्थास्यैव प्रमाण-
 यतिः । मन्व्यातुमाने प्रतिबन्धप्रवृत्तप्रमाणानवस्थासिद्धिः । तर्क-
 स्यप्रमाणस्य तदावस्थस्य मद्भावाद् । तथा च सति ननु हतुमानस्य
 तेन मन्व्यासिद्धिः प्रत्यक्षानुमानतद्वेद्यदि प्रमाद्विष्टं प्रत्यादिष्टम् ।
 सर्वत्रिकमन्व्यातुमाने च ह्यप्रमाणं मानस्यं नद्यं कथ-
 मित्यन इति ।

७

१०

१५

२०

स्वाध्यायप्रमाणपरसाहितः
 प्रमाणं प्रमाद्विष्टं ननु मिति विं वा ।
 इत्ये विद्वत्प्रमाणप्रवृत्तः

न चिच्छिदे सति ह्यनु ननु मन्व्याः २८३

किं च यद्यपि प्रमाणं मन्व्यासिद्धिं ननु च प्रतिबन्धं ननु । २५
 ननु वाच्यमाणत्वं प्रमाणान्वयः । प्रतिबन्धं यद्यपि ह्यनुमान

- विशिष्टानुपलब्धिग्रहितेन भूयोदर्शनप्रवृत्त्या च लोकव्यवहारपतितया. तत्राद्येन ग्रहणोपायेन ये हेतोर्गमकन्वमिच्छन्ति तान् प्रतीदं सूत्रं लोकप्रसिद्धेष्वपि हेतुषु व्यभिचारादर्शनमस्ति तन्त्रसिद्धेष्वपि तेन व्यभिचारादर्शनलक्षणगुणसाधर्म्यतः तन्त्रसिद्धहेतूनां
- ५ तथाभावो व्यवस्थाप्यत इति गौणत्वमनुमानस्य । अव्यभिचारावगमो हि लौकिकहेतूनामनुमेयावगमे निमित्तं स नास्ति तन्त्रसिद्धेष्विति न तेभ्यः परोक्षार्थावगमो न्याग्योत इदमुक्तमनुमानादर्थनिश्चयो दुर्लभ इति ” इति । तदेतत्तस्य वचन दर्शनादर्शनमात्रेण हेतुव्याप्तिग्रहणवादिनो जैमिनीयान्दुनोति न पुनस्तर्काव्य-
- १० सुदृढप्रमाणेन सर्वत्र साधनसवन्वबोधामिवायिनो जैनान् । यथैव हि तर्कप्रमाणेन लौकिकहेतूनामव्यभिचारनिश्चयः कर्तुं शक्यस्तथा तन्त्रप्रसिद्धहेतूनामपीति कथं न तेभ्योऽपि स्वसाध्यप्रतिपत्तिः । न वाऽवश्यं त्रैद्वैरिवास्माभिरपि पक्षधर्मत्वं हेतोः स्वरूपमिष्यते । येन गौणहेतोर्जायमानमनुमानमपि गौणं स्यात् । अन्यथानुपपत्तेरेव तत्स्वरूप-
- १५ पत्वेन स्वीकरणात् । तत्र गौणत्वादनुमानस्याप्रामाण्यं वक्तुं युक्तमिति । अथास्पष्टस्वरूपत्वात्, स्वार्थनिश्चये परापेक्षत्वात्, प्रत्यक्षपूर्वकत्वात्, अर्थादनुपजायमानत्वात्, अवस्तुविषयत्वात्, बाध्यमानत्वात्, साध्यसाधनयोः प्रतिबन्धसाधकप्रमाणाभावाद्वा तस्याप्रामाण्यमुच्यते । तदप्यनुचितम् । यतो न तावदस्पष्टस्वरूपत्वादप्रामाण्यमनुमानस्य
- २० घटते । यदि हि स्पष्टत्वं प्रमाणलक्षण भवेत्तदिदानीमनुमानान्निवर्तमान प्रामाण्यमादाय निवर्तत इत्यप्रामाण्यमस्योपपन्नं स्यात् । न चैतत्प्रमाणलक्षणलक्षणम् । द्विचन्द्रादिज्ञाने स्पष्टत्वस्य सद्भावेऽपि प्रामाण्यासम्भवात् । स्वार्थनिश्चये परापेक्षत्वमप्यनुमानस्य नावश्यंभावि । प्रत्यक्षवत्तस्य तन्निश्चयेऽभ्यासावस्थाया परनिरपेक्षत्वात् ।
- २५ अनभ्यासावस्थाया तु स्वार्थनिश्चये परापेक्षत्वं प्रत्यक्षस्यापि विद्यते ।

१ तत्स्वरूपत्वेन-हेतुस्वरूपत्वेन । २ 'लक्षण' इति नास्ति प. म. पुस्तकयो ।

प्रत्यक्षपूर्वकत्वं चानुमानस्यासिद्धम् । तर्कान्त्रप्रमाणपूर्वकत्वेन तस्या-
 मिधाम्यमानत्वात् । अस्तु वा प्रत्यक्षाद्देवानुमानस्य जन्म तथापि
 नाप्रामाण्यम् । प्रत्यक्षं ह्यनुमानस्य जन्मनि निमित्तम् । स्वसामग्रीत-
 श्रोपजायमानस्य तस्याप्रामाण्ये प्रत्यक्षस्यापि तत्र एवाप्रामाण्यापत्ति ।
 किं च प्रत्यक्षपूर्वकत्वेनानुमानस्याप्रामाण्ये प्रत्यक्षस्यापि कस्यचिदनु-
 मानपूर्वकत्वेनाप्रामाण्यानुपपत्त । दृश्यते हि नामर्थ्यमनुमानादिश्चिन्त्य
 प्रवर्तमानस्य प्रमातुरनुमानपूर्विका प्रत्यक्षप्रवृत्ति । अर्थादनुपजायमा-
 नत्वमप्यनुमानस्याघटमानम् । प्रत्यक्षवत्तस्याप्यर्थादनुपनेरनुभवमान-
 त्वात् । अवस्तुविषयत्वं चास्यासिद्धम् । प्रत्यक्षवन्नामान्यविशेषान्म-
 कार्थगोचरत्वात्तस्य । न एवमुभृतापोऽगोचरमनुमान गौगनवर्द्धन-
 रिष्टम् । तत्र तद्गोचरत्वस्य निराकर्ण्यमाणत्वात् । वाच्यमानत्वं च
 सम्यगनुमानस्यानुमानाभासस्य वा । प्रथमपक्षोऽनुपपत्त । सद्यः
 दिनाथनादस्यानुमाने वाच्यमानत्वस्यासम्भवात् । अन्वयान्तरात्
 तु तन्सम्भवे तर्कदाप्रामाण्यं युक्तं न सम्यगनुमानस्य । अन्वयस्य प्र-
 क्षामानस्य वाच्यमानत्वेनाप्रामाण्योपलम्भात्सम्प्रत्यक्षस्यापत्ति ।
 पत्ति । ता यसाधनयो प्रतिबन्धप्राक्प्रमाणाभावादर्थान्तरात् । तत्र
 स्यप्रमाणस्य तत्राहस्यं सद्भावात् । तथा च यदि सत्त्वत्त्वात्
 तेन सम्बन्धसिद्धिः प्रत्यक्षादनुमानादित्यादि प्रवृत्तिः प्रवृत्तिः
 नादितिवत्सम्बन्धप्रतीती च यतो तदस्य सात्त्विकत्वात् ।
 विध्यत इति ।

तस्य ह्यस्यातिरतोऽपि प्रमाणं
 प्रमाणं प्रमाणित्वानुपपत्तिः इति
 इति विद्यमानस्य प्रमाणं
 इति विद्यमानस्य प्रमाणं
 इति विद्यमानस्य प्रमाणं
 इति विद्यमानस्य प्रमाणं
 इति विद्यमानस्य प्रमाणं

- यदीदृशं तत्प्रमाणं नान्यादृशमिति तं प्रति प्रतिपादनीयम् । एतच्चा-
नुमानाद्विना न प्रतिपादयितुं शक्यम् । न खलु पुरोवर्तिवर्तमान-
प्रतिनियतरूपत्वादिविषयोपारूढेन प्रत्यक्षेणैतत्प्रतिपादयितुं पायते ।
परश्च बुद्धिमत्त्वेन स्तम्भादिभ्यो विलक्षण. प्रतिपाद्यमानार्थग्रहणमर्थो
५ निश्चित. सन् प्रतिपाद्यो भवति । न च तन्निश्चयेऽनुमानादन्यस्य
सामर्थ्यम् । प्रत्यक्षस्य रूपादिविषयप्रतिपत्तावेव सामर्थ्यान् । कथं
चानुमानानभ्युपगमे स्वस्याप्यवस्थापितप्रमाणप्रमेयव्यतिरिक्तप्रमाण-
प्रमेयस्य निषेध । प्रत्यक्षस्यात्रासामर्थ्यान् । तदुक्तं कीर्तिना,
“ प्रमाणेतरसामान्यस्थितेरन्यधियो गतेः । प्रमाणान्तरसद्भावः
१० प्रतिषेधाच्च कस्यचित् ॥ १ ॥ ” इति । अस्यार्थः । अवश्यमय
चार्वाकोऽनुमानमपवदमानः प्रमाणाप्रमाणयो. स्थितिं स्थापयितुमनु-
मानं मन्येत । तदपवादे सैव तयो स्थितिर्न घटते । तदा हि न घटते
यदि न सामान्येन क्रियते । सामान्येन च कर्त्तव्या । अनुभूताननुभूत-
स्वपरसन्तानवर्त्तिप्रमाणाप्रमाणव्यक्तिव्याप्त्या क्रियते यत । तादृशी च
प्रत्यक्षमात्रप्रमाणवादिनः शक्यक्रियाप्रमाणेतरलक्षणयोगिनीनां विज्ञान-
व्यक्तीनां सर्वासामप्रत्यक्षत्वात् । प्रत्यक्षाणा च परेभ्योऽनुपदेक्ष्यत्वात् ।
अत उक्तम् । प्रमाणेतरसामान्यास्थिते. प्रमाणान्तरसद्भाव इति
तथाऽन्यधियो गते परचित्तज्ञानात् । अन्यदीया हि धी. काय-
वाग्यापारव्यवहाराभ्या कार्यलिङ्गाभ्यामनुमीयते न प्रत्यक्षेणेक्ष्यते ।
कस्यचिच्च प्रतिषेधात् । न ह्यनुपलब्धिः लिङ्गमनुमानमन्तरेण क्वचित्
किञ्चित्प्रतिषेद्धुं शक्यते । तदनेन सूत्रेण त्रिविधत्रिरूपस्वभावकार्यानु-
पलब्धिलिङ्गानुमानसद्भाव परेणाप्यभ्युपगतोऽन्यथा व्यवहारविशेष-
संगादित्युक्तमिति । किं चानुमानस्यापहवस्तत्स्वरूपाभावाच्चिरवद्यतल-
क्षणाभावाद्वा स्यात् । न तावत्तत्स्वरूपाभावात् । तत्स्वरूपस्य सकल-
२५ जनप्रतीतत्वात् । न चेदमसिद्धम्, यत.

गोपालोऽपि प्रबलविगलह्लाप्पदिन्दुप्रबन्धे ।

नेत्रे कर्तुर्मद्युरमयुयुग्मज्जरीम्भानिहेतोः ॥

धूनोत्तीडात्कविदपि समालोक्यमानात्प्रदेशे ।

जानात्येव ज्वलनमखिलक्षिप्तजङ्गावकाशः ॥ २८४ ॥

कथं चानुमानस्वरूपापलापे प्रत्यक्षमेव प्रमाणमगौणत्वादित्यनु- ५
मानमुद्रया परम्प्रतिपाद्यतन्तव स्ववचनविरोधो न स्यात् । तथा च ।

सद्भावनंस्यति सदाऽनुमितेर्मतस्य

र्थायस्य सिद्धिमनर्थेव च सन्तनोति ॥

आभात्यलौकिकममुष्य मनीषिलोके

लोकायतस्य सकलं चरितं तदेतत् ॥ २८५ ॥

१०

निरवद्यतलक्षणभावादिन्यप्युक्तम् । हेतुग्रहणमन्वन्धस्मरणकार-
णकं साध्यविज्ञानमित्यादेर्निर्गद्यतलक्षणस्याग्रे दध्यमाणत्वात् । यद-
प्यवस्थादेशकालभेदादित्वाद्यभिहितम् । तदप्यभिधानमात्रम् । तर्क-
स्यप्रमाणमाहात्म्यतः सम्यग्दगताया व्याप्तौ लिङ्गस्य स्वभावे न्य-
चाराभावात् । यत्र तु व्यभिचारस्तत्र प्रमातुरेवापगधो नादुमानस्य । १५
तत्राहुः । “ प्रमातुरपगधोऽयं विशेषं यो न पश्यति । नादुमानस्य
दोषोऽस्ति प्रमेयाव्यभिचारिणः ॥१॥ ” यदप्युक्तं तत्र प्रमातुः शब्द-
भावः करणस्य नामार्थविग्रहो धूमस्याभावो वानुपलम्भे करणमिति ।
तदप्यमत् । प्रमातुः करणस्य च नामार्थमन्वयविशेषो यो नानुमान-
स्य धूमाभावेनैव प्रवृत्तत्वात्तुनागपन्त चारात्प्रमातुरनुपलम्भेन २०
निर्गद्यत्वात्प्रमाथनमन्वयमिति । यथास्यल्लिखितं अनुमानस्य धूम-
मार्थस्यनुपलम्भो वा नाप्यस्यदित्यदि । तदपि न तुम्हिनःकथञ्चनम् ।
प्रयोगेणैवैषां भावस्य वेदात् । तदपि हि नाप्यस्य निर्गद्यत्वात्
प्रयोगेणैवैषां भावस्य वेदात् । तदपि हि नाप्यस्य निर्गद्यत्वात्

१. अनुमानस्य धूमस्य भावस्य वेदात् । तदपि हि नाप्यस्य निर्गद्यत्वात् ।
प्रयोगेणैवैषां भावस्य वेदात् । तदपि हि नाप्यस्य निर्गद्यत्वात्

५५

तथा हि ते सञ्जिरन्ते शाब्दं तावच्छब्दसामग्रीतः प्रभवति न चास्य पत्यधता । सविकल्पकस्वभावत्वात् । नाप्यनुमानता, त्रिरूपाङ्गि-
पभप्रत्वात् अनुमानगोचरार्थाविषयत्वाच्च । तदुक्तम् ।

“ तस्मादेननुमानत्वं शाब्दे प्रत्यक्षवद्भवेत् ।

त्रैरूप्यरहितत्वेन तादृग्विषयवर्जनात् ॥ १ ॥ ”

इति । यादृशो धूमादिलिङ्गजस्थानुमानस्य विषयो धर्मविशिष्टो धर्मी
तादृगेन निषेधेण रहितत्व शाब्दे सामान्यमात्रविषये सुप्रसिद्धं
त्रैरूप्यरहितत्वं न । तथा हि न शब्दस्य पक्षधर्मत्वम् । धर्मिणोऽय-
भावात् । न तादृगस्य धर्मित्वम् । तेन तस्य सम्बन्धासिद्धेः । न
३० तस्य प्रतीतिर्न तद्वर्तव्या शब्दस्य प्रतीतिः सम्भविनी । प्रतीते
यादृशे तस्मिन् शब्दस्य प्रतीतिर्नोपयोगिनी । तामन्तरेणाप्यर्थस्य
प्राप्तेः प्रतीते । अयं शब्दो धर्मी अर्थवर्गनिनि साध्यो धर्मः शब्द
एव न हेतुगिति नैव, न । प्रतिज्ञार्थैकदेशत्वप्राप्तेः । शब्दो हि
न तनयोपाना म एव हेतुगिति । अयं शब्दत्वं हेतुरिति न प्रतिज्ञा-
४० नत्वस्य म । न । शब्दत्वस्यापमकत्वात् । अवान्तरमामान्यं तद्वि
एव शब्दो नोपयोगिनीति नैव । न । तस्यासिद्धत्वात् । उक्तं न ।
प्रतीतिर्नोपयोग्या अन्तावदभ्यन्ते लिङ्गशब्दयोः ॥ सामान्यनिषेधत्वं न
पदस्य व्याप्यमित्ये ॥ १ ॥ धर्माधर्मविशिष्टश्च लिङ्गित्येव न
नोपयोगि । न तादृगनुमानं हि यावन्निषेधं न तत्र ॥ २ ॥
५० तस्य प्रतीतिः नोपयोग्या अन्तावदभ्यन्ते । “ अथ शब्दोऽर्थवर्गेन
प्रतीतिर्नोपयोग्या अन्तावदभ्यन्ते ॥ ३ ॥ प्रतिज्ञार्थैकदेशो हि हेतुश्चात्र
शब्दो न । शब्दो नोपयोग्या अन्तावदभ्यन्ते निषेधत्वं ॥ ”
शब्दो नोपयोग्या अन्तावदभ्यन्ते । अन्तावदभ्यन्ते न तास्य

... १० २० ३० ४० ५० ६० ७० ८० ९० १०० ११० १२० १३० १४० १५० १६० १७० १८० १९० २०० २१० २२० २३० २४० २५० २६० २७० २८० २९० ३०० ३१० ३२० ३३० ३४० ३५० ३६० ३७० ३८० ३९० ४०० ४१० ४२० ४३० ४४० ४५० ४६० ४७० ४८० ४९० ५०० ५१० ५२० ५३० ५४० ५५० ५६० ५७० ५८० ५९० ६०० ६१० ६२० ६३० ६४० ६५० ६६० ६७० ६८० ६९० ७०० ७१० ७२० ७३० ७४० ७५० ७६० ७७० ७८० ७९० ८०० ८१० ८२० ८३० ८४० ८५० ८६० ८७० ८८० ८९० ९०० ९१० ९२० ९३० ९४० ९५० ९६० ९७० ९८० ९९० १०००

काले वा तस्य शब्दस्य दृष्टत्वात् । तन्नान्वयस्य निश्चयः । नापि व्यतिरेकस्य, स हि साध्याभावे साधनामावरूपः । न चासौ शब्दे सम्भवति । नित्यविभुत्वादेव । तदुक्तम् ।

“ अन्वयो न च शब्दस्य प्रमेयेण निरूप्यते ।

५ व्यापारेण हि सर्वेषामन्वेतृत्वं प्रतीयते ॥ १ ॥”

व्यापारेणेति सद्भावेन सत्तयेति यावत् ।

“ यत्र घूमोऽस्ति तत्राग्नेरस्तित्वेनान्वयः स्फुटः ॥

नत्वेवं यत्र शब्दोऽस्ति तत्रार्थोऽस्तीति निश्चयः ॥ १ ॥

न तावद्यत्र देशेऽसौ न तत्काले च गम्यते ।

१० भवेन्नित्यविभुत्वाच्चेत्सर्वार्थेष्वपि यत्समम् ॥ २ ॥

तेन सर्वत्र दृष्टत्वाद्यतिरेकस्य चागतेः ॥

सर्वशब्दैरशेषार्थप्रतिपत्तिः प्रसज्यते ॥ ३ ॥” इति ।

सामग्रीभेदतो मेयभेदतश्चागमस्ततः ॥

मीमांसकमतेनोपमानस्य

प्रमाणान्तरत्वव्यवस्था-

अन्तर्भवति नैवेत्थमनुमाने कथंचन ॥२८९॥

१५

पनम् ।

प्रमाणं चैष मन्तव्यः प्रमेयाव्यभिचारतः ।

यथा प्रत्यक्षविज्ञानं यथा च लैङ्गिकी मतिः । २९० ॥

उपमानमपि प्रमाणान्तरमेव । तस्य हि लक्षणम्, यथा,

“ दृश्यमानाद्यदन्यत्र विज्ञानमुपजायते ॥

सादृश्योपाधि तत्त्वज्ञैरुपमानमिति स्मृतम् ॥ १ ॥”

२०

येन हि प्रतिपत्रा गौरुपलब्धो न गवयो न चातिदेशवाक्यं गौरिव गवय इति श्रुतं तस्यारूप्ये पर्यटतो गवयदर्शने प्रथमे समुत्पन्ने सति यत्परोक्षे गवि सादृश्यज्ञानमुत्पद्यते अनेन सदृशो गौरित्येवं तदुपमानमिति । तस्य च विषयः सादृश्यविशिष्टः परोक्षो गोपिण्डस्तद्विशिष्टः वा सादृश्यम् । तच्च वस्तुभूतमेव । यदाह ।

१ मी. श्लो. वा सू. ५ ग. प. श्लो. ८५. २ मी. श्लो वा सू. ५ श. प. श्लो ८६, ८७, ८८ ३ ' यथा ' इति नाम्नि प. पुस्तके ।

“ सादृश्यस्य च वस्तुत्व न शक्यमपत्राधितुम् ।

भूयोऽवयवसामान्ययोगो जात्यन्तरस्य तत् ॥ १ ॥ ”

भूयसामवयवसामान्यानां जात्यन्तरोपलक्षितेऽवयवविनि योगो
यस्तत्सादृश्यम् । तच्च सद्व्यप्रत्ययोत्पादकत्वेनार्थक्रियाकारित्वा-
द्वस्त्वैवेत्यर्थः । सजातीये सर्वावयवसामान्यसद्भावात्सादृश्यं नास्तीति ५

ज्ञापनार्थं जात्यन्तरग्रहणमिति । अस्य चानाधिगतार्थाधिगन्तृतया
प्रामाण्यम् । गवयविषयेण हि प्रत्यक्षेण गवयो विषयीकृतो न त्वस-
न्निहितोऽपि सादृश्यविशिष्टो गौस्तद्विशिष्टं वा सादृश्यम् । यच्च पूर्व
गौरिति प्रत्यक्षमभूत्स्यापि गवयोऽत्यन्तमप्रत्यक्ष एवेति कथं गवि
तद्रूपेण तत्सादृश्यज्ञानम् । उक्तं च । “ तस्माद्यत्स्मर्यते तत्स्यात्सा- १०

दृश्येन विशोपितम् । प्रमेयमुपमानस्य सादृश्यं वा तदन्वितम् ॥१॥
प्रत्यक्षेणावबुद्धेऽपि सादृश्ये गवि च स्मृते । विशिष्टस्यान्यतोऽ-
सिद्धेरुपमानप्रमाणता ॥ २ ॥ प्रत्यक्षेऽपि यथा देशे स्मर्यमाणे
च पादके ॥ विशिष्टविषयत्वेन नानुमानाप्रमाणता ॥ ३ ॥”

इति । न चेद प्रत्यक्षम् । परोक्षाविषयत्वात् सविकल्पकत्वाच्च । १५
नाप्यनुमानम् । पञ्चधर्मान्वयव्यतिरेकिणामसम्भवात्प्रत्यक्षवत् । तथा
येतत्सदृशो गौरिति गवयसादृश्यविशिष्टे गव्यनुमेये सादृश्यं वा लिङ्गं
परिकल्प्येत गवयो वा । सादृश्यमपि गौरित् गवयगतं वा । न ताव-
द्गौरितम् । तद्धि गवयसादृश्यविशिष्टगोज्ञानात्पूर्वं प्रमेयैकदेशस्य गोव-
र्मिणो लिङ्गं परिकल्पितं न धर्मत्वेन गृह्यते । तथाप्रतीतिस्मादात् । २०
तत्प्रमेयत्वाच्च तस्य प्रतिज्ञायैकदेशत्वेन पञ्चधर्मत्वात्सम्भवात् लिङ्गता ।
नापि गवयगतम् । तत्र हि गृह्यमाणं सादृश्यं न गौदन्वयिन्
सादृश्यस्यानुमापकम् । वैशधिकरण्येन पञ्चधर्मत्वात्सम्भवात् । नापि च
गवयो लिङ्गम् । गवा सदृशं सम्बन्धाभावात्सदृश्यत्वात्पुनरेव । न च

१ नी १० द. ५. ३. ५ अ. १८. २ १ २ ० ० ३ ० १ ०
३७, ३८, ३९.

१८

५

गवयगतं सादृश्यं सर्वेण प्रमात्रा सादृश्यविशिष्टगोज्ञानात्पूर्वं गव्यनुगतं
 दृष्टम् । न हि गोगवयौ युगपत्सर्वैः सदृशी लक्ष्येते । अपि त्वेकस्मि-
 न्ननुपलक्षितसादृश्ये पूर्वं गवि दृष्टेऽपि द्वितीयं गवयलक्षणमर्थं पश्यतो
 वने सादृश्यसहित एवास्मिन् गवि तस्मिन्नेव काले बुद्धिरुत्पद्यते । न
 चापि गवयः । कैरपि गवान्वयी दृष्टपूर्वः । येन गोस्तत्सादृश्यस्य वा
 लिङ्गता प्रतिपद्येत । न च गवयस्तत्सादृश्यं वा विपक्षाद्यावृत्तं दृष्टम् ।
 गोरभावेऽपि तयोः प्रवृत्तिदर्शनात् । यदाह भट्टः । “ न चैतस्यानु-
 मानत्वं पक्षधर्माद्यसम्भवात् ॥ प्राक्प्रमेयस्य सादृश्यं धर्मत्वेन
 न गृह्यते ॥ १ ॥ गवये गृह्यमाणं च न गवामनुमापकम् । प्रति-
 १० ज्ञार्थैकदेशत्वाद्गोगतस्य न लिङ्गता ॥ २ ॥ गवयश्चाप्यसम्बन्धान्न
 गोलिङ्गत्वमृच्छति ॥ सादृश्यं न च सर्वेण पूर्वं दृष्टं तदन्वयि ॥ ३ ॥
 एकस्मिन्नपि दृष्टेऽर्थे द्वितीयं पश्यतो वने ॥ सादृश्येन सहैवास्मिस्त-
 दैवोत्पद्यते मतिः ॥ ४ ॥ न चापि गवयः कैश्चिद्दृष्टपूर्वो गवा-
 न्वितः । येन गोलिङ्गतां गच्छेत्तत्सादृश्यस्य वा तदा ॥ ५ ॥
 १५ गवयश्च ससादृश्यो गोरभावे प्रवर्त्तते । विपक्षात्तेन नास्त्येव व्यावृ-
 त्तिरुभयोरपि ॥ ६ ॥ ” इति ॥

सामग्र्यादिविभिन्नत्वात्प्रत्यक्षादिप्रमाणतः ॥

मतान्तरतया सिद्धमुपमानं तत. स्फुटम् ॥ २९१ ॥

अर्थापत्तिरपि प्रमाणान्तरम् । यदाह भाष्यकारः, “ दृष्टः श्रुतो

२० मीमांसकमतेनार्थापत्ते
 प्रमाणान्तरव्यव-
 स्थापनम्
 वाऽर्थोऽन्यथा नोपपद्यत इत्यैदृष्टकल्पनाऽ-
 र्थापत्तिः” इति । दृष्ट. शाब्दव्यतिरिक्तप्रमाणप-
 च्चकाविगत । श्रुत. शाब्दप्रमाणाविगतः ।

कुमारिलोऽप्येतदेव भाष्यकारवचो विवृण्वन्प्राह । “ प्रमाणपट्टकवि-

१ मी. ला. वा. सू. ५ उ. प. ला. ४३, ४४, ४५, ४६ २ ‘मानान्तरतया’
 इति म. पुनरे पाठ । ३ ‘ इत्यर्थकल्पना । यथा जीवति देवदत्ते गृह्यमाणदर्श-
 नेन वदिर्भाव्यादृष्टस्य कल्पना ’ इति शबरम्नाभिना मीमांसादर्शनशावरभाष्ये
 १-१-५. ४ मी. ला. वा. सू. ५ अर्था. प. ला. १

ज्ञातो यत्रार्थोऽनन्यथाभवन् । अदृष्टं कल्पयेदन्तं सार्थापत्ति-
रुदाहृता ॥ १ ॥ ” यत्र देशकालादौ प्रत्यक्षानुमानशाब्दोपमा-
नार्थापत्त्यभावलक्षणैः षड्भिः प्रमाणैः परिच्छिन्नोऽर्थोऽन्यथा नोपपद्यते
यद्येवंभूतोऽर्थो न भवेत्परोक्ष इति वा परोक्षार्थविषया कल्पना सार्था-
पत्तिः प्रमाणम् । उदाहृतेति शबरस्वामिना प्रतिपादिता । तत्र प्रत्यक्ष- ५
पूर्विकाऽर्थापत्तिर्यथा । प्रत्यक्षेण प्रतिपन्नाद्वाहाद्ब्रह्मेर्देहनशाक्तिकल्पना । न
हि शक्तिः प्रत्यक्षेण परिच्छेद्या । अतीन्द्रियत्वात् । नाप्यनुमानेन । अन्य
प्रत्यक्षावगतप्रतिबन्धलिङ्गप्रभवत्वेनाभ्युपगमान् । अर्थापत्तिगोचरस्य
चाऽर्थस्य सदैव प्रत्यक्षाविषयत्वात् । अनुमानपूर्विका यथा । सूर्ये
गमनात्तच्छक्तियोगकल्पना । अत्र हि देशाद्देशान्तरप्राप्त्या सूर्ये १०
गमनमनुमीयते । तस्माच्च तत्र गमनशाक्तिसम्बन्धोऽर्थापत्त्या कल्प्यते ।
शाब्दप्रमाणपूर्विका यथा । पीनो देवदत्तो दिवा न मुंके इति वाक्य-
प्रतिपन्नदिनाधिकरणभोजनाभावविशिष्टपीनत्वान्यकार्यान्यधानुपपत्त्या
कारणभूतरान्निभोजनाभिधायकं रात्रौ भुक्त इति वाक्यनवण्डलकं
कल्प्यते । रसायनोपयोगादेस्तु तत्कारणम्याभिधायकं तत्र कल्पनाह्नम् । १५
दिनाधिकरणभोजनाभावविशिष्टत्वेन पीनत्वस्य रसायनोपयोगादिबाध-
हेतुत्वात् । रसायनोपयोगादौ हि सर्वथा भोजन निषिध्यते न तु
दिनाधिकरणतया । उपमानपूर्विका यथा । गददोपमितस्य गोपिण्ड-
स्योपमानप्रमाणब्राह्मताशक्तिकल्पना । अर्थापत्तिपूर्विका यथा ।
शब्दकर्तृकार्यप्रत्यायनानुपपत्तिप्रतिपन्नवाचकशक्त्यन्यधानुपपत्त्या शब्दे २०
नित्यत्वकल्पना । शब्दोच्चारणे हि सत्यन्यधानुपपत्त्या वाचिका
शक्तिस्तावत्प्रतीयते । पुनरर्थापत्तिप्रमितवाचकशक्त्यन्यधानुपपत्त्या
शब्दस्य स्थायित्वं प्रतीयते । अभावपूर्विका यथा । प्रनाष्णाभावप्रनि-
ताद्वेदनानि जीवश्चैत्राभावाच्चैत्रदहिर्भावकल्पना । चैत्रो दहिरन्ति
जीवतो वेदनान्यभावान्यधानुपपत्तेरिति । यद्योक्तं भट्टेन “ तत्र अन्य- २५

क्षतो ज्ञानाद्वाहादहनशक्तिता ॥ बहैरनुमिता सूर्ये यानात्तच्छक्तियां-
ग्यता ॥ १ ॥ 'पीनो दिवा न भुंक्ते चैन्येवमादिवचः श्रुता ॥
रात्रिभोजनविज्ञानं शाब्दार्थापत्तिरुच्यते ॥ २ ॥ ”

रात्रिभोजनविज्ञानमिति रात्रिभोजनाभिधायकवाच्यशकलविज्ञानम् ।

५. गव्योपमिताया गोस्तज्ज्ञानग्राह्यशक्तता ॥ १ ॥ अभिधानप्रसिद्धयर्थम-
र्थापत्त्यावबोधिता ॥ शब्दे वाचकसामर्थ्यात्तन्नित्यत्वप्रमेयता ॥ २ ॥
अभिधानान्यथाऽसिद्धेरिति वाचकशक्तता । अर्थापत्त्यवगम्यैव
तदनन्यगतेः पुनः ॥ ३ ॥ अर्थापत्त्यन्तरेणैव शब्दनित्यत्वनिश्चयः
॥ ४ ॥ प्रमाणाभावनिर्णीताच्चैत्राभावविशेषितात् । गेहाच्चैत्रवहि-
१०. र्भावसिद्धिर्या त्विह दर्शिता ॥ ५ ॥ तामभावोत्थितामन्यामर्था-
पत्तिमुदाहरेत् ॥ ६ ॥ ” इति । एतेषु चार्थापत्तिनिर्देशनेषु
प्रत्यक्षानुमानोपमानपूर्विकाणामर्थापत्तीनां शक्तिः प्रमेयत्वेन दर्शिता ।
शब्दार्थापत्त्यभावप्रमाणपूर्विकाणा तु यथाक्रमं वाक्यशकलजब्द-
नित्यत्वचैत्रवहिर्भावाः । न च प्रत्यक्षानुमानोपमानपूर्विकाणामेवार्था-
१५. पत्तीनां शक्तिः प्रमेयेति नियमः । अन्यासामपि शक्तिगोचरत्वेन
कचिद्दर्शनात् । तथा चार्थापत्तिपूर्विकयाऽर्थापत्त्या रूपप्राकट्यान्यथानु-
पपत्तिप्रतिपन्नरूपोपलम्भान्यथानुपपत्तिरूपया चक्षुषो रूपपरिच्छेदन-
शक्तिः कल्प्यते ।

अर्थापत्तिः षोढा सेयं मानान्तरत्वमुपयान्ती ॥

सामग्रीविषयभिदा मनस्यु चेतस्विनां वमतु ॥ २९२ ॥

२०

अभावप्रमाणमपि प्रमाणान्तरम् । तथा हि । तस्य स्वरूपं प्रत्यक्षादेः

सदुपलम्भकप्रमाणपञ्चकस्यानुपत्तिः । तदुक्तम् ।

“ प्रत्यक्षादेरनुत्पत्तिः प्रमाणाभाव उच्यते ॥

सात्मनोऽपरिणामो वा विज्ञानं वान्य-

२५. वन्तुनि ॥ १ ॥ ” इति । अन्वार्थः । प्रत्यक्षादेरर्थापत्तिपर्यन्तस्य

१ मी. श्लो. वा. मू. ५ अर्था. प. श्लो. ३, ५१. २ मी. श्लो. वा. मू. ५
अर्था. प. श्लो. ६, ७, ८, ९. ३ मी. श्लो. वा. म. ५ अन्ना. प. श्लो. ११.

यथाविषयमनुत्पत्तिरभावप्रमाणलक्षणमित्यर्थः । तामेव प्रत्यक्षाद्यनुत्पत्तिं
 विवृणोति नात्मन इत्यादि । उत्तरपदार्थप्रतिषेधमात्रविवक्षायामात्म-
 नोऽपरिणामो वेत्याह । घटज्ञानरूपतया परिणतस्यात्मनो घटसद्भावः
 प्रमेयैः । तद्रूपेणापरिणतस्य तु तदभाव इत्यर्थः । उत्तरपदार्थपर्यु-
 दस्तवस्त्वन्तरविवक्षायां विज्ञानं चाऽन्यवस्तुनीत्याह । भूप्रदेशे घटव्य- ५
 तिरिक्ते वस्तुनि घटाविविक्ततास्यो इह प्रदेशे पैटो नास्तीति
 यद्विज्ञानं तदभावसंज्ञकं प्रमाणमित्यर्थः । अयमाशयः । इह प्रदेशे दृश्या-
 दर्शनं चाऽस्ति तदनन्तरं घटो नास्तीति ज्ञानं चोत्पद्यते । तत्र घटाभावे
 प्रमेये दृश्यादर्शनमेव कदाचित्प्रमाणत्वेन विवक्ष्यते । तदा सात्मनोऽपरि-
 णानो वेति पक्षः । अथ तदनन्तरं नास्तीति ज्ञानं प्रमाणत्वेन विवक्ष्येत १०
 बोधकत्वेन वाचकप्रत्ययाभावेन च । तदा विज्ञानं चाऽन्यवस्तुनीति पक्षः ।
 प्रथमपक्षे नास्तीति ज्ञानं फलम् । द्वितीयपक्षे तु हानादिवृद्धिरिति ।
 विषय. पुनरस्य प्रमाणपञ्चकप्रवृत्त्ययोग्योऽसदंशः । यदुक्तम् । “प्रमाण-
 पञ्चकं यत्र वस्तुरूपे न जायते ॥ वस्तुसत्तावबोधार्थं तत्राभावप्रमा-
 णता ॥ १ ॥ ” इति ॥ अन्यार्थः । सदसद्रूपेणोभयात्मके वस्तुनि १५
 व्यवस्थिते सति यन्निव्वस्तुरूपे वन्त्वशे सद्रूपे प्रमाणपञ्चकमर्थापत्ति-
 पर्यन्तं न जायते । अन्वयः । वस्तुसत्तावबोधार्थम् । तत्राभावादेशे
 प्रमेयेऽभावस्य प्रमाणता । आचकत्वेन व्याख्यातवान् । “यत्र घटाख्ये
 वस्तुनि प्रत्यक्षादि सद्भावग्राहकं नोपजायते । तस्य नास्तिता भूप्रदे-
 शाधिकरणानावप्रमाणस्य प्रमेयेति” । न चेदमभावज्ञानं प्रत्यक्षम् । २०
 अज्ञानपक्षेण केवलात्मन सन्निकषादिदं समुच्चयज्ञानत्वात् । उक्तं

१ ' नात्मन ' इति म. पुस्तके पाठः । २ ' यत् ' इति प. पुस्तके पाठः ।
 ३ ' पैटो ' इति म. पुस्तके पाठः । ४ ' तदनन्तरं ' इत्यदि ' पर ' इत्यन्तं
 नास्ति प. म. पुस्तके । ५ ' प्रथमपक्षे ' इत्यादि ' जायते ' इत्यन्तं म. पुस्तके
 नास्ति । ६ मी. श्लो. ६. म. ५. अन्व. ५. श्लो. १. ७ मी. श्लो. ६. म.
 अन्व. ५. श्लो. ७

यथाविषयमनुत्पत्तिरभावप्रमाणलक्षणमित्यर्थः । तामेव प्रत्यक्षाद्यनुत्पत्तिं
 विवृणोति नात्मन इत्यादि । उत्तरपदार्थप्रतिषेधमात्रविवक्षायामात्म-
 नोऽपरिणामो वेत्याह । घटज्ञानरूपतया परिणतस्यात्मनो घटसद्भावः
 प्रमेयः । तद्रूपेणापरिणतस्य तु तदभाव इत्यर्थः । उत्तरपदार्थपर्यु-
 दस्तवस्त्वन्तरविवक्षायामा विज्ञानं वाऽन्यवस्तुनीत्याह । भूप्रदेशे घटव्य- ५
 त्तिरिक्ते वस्तुनि घटाविविक्तताख्यो इह प्रदेशे पैटो नास्तीति
 यद्विज्ञानं तदभावसंज्ञक प्रमाणमित्यर्थः । अयमाशयः । इह प्रदेशे दृश्या-
 दर्शनं चाऽस्ति तदनन्तरं घटो नास्तीति ज्ञानं चोत्पद्यते । तत्र घटाभावे
 प्रमेये दृश्यादर्शनमेव कदाचित्प्रमाणत्वेन विवक्ष्यते । तदा सात्मनोऽपरि-
 णामो वेति पक्षः । अथ तदनन्तरं नास्तीति ज्ञानं प्रमाणत्वेन विवक्ष्येत १०
 बोधकत्वेन वाचकप्रत्ययाभावेन च । तदा विज्ञानं चाऽन्यवस्तुनीति पक्षः ।
 प्रथमपक्षे नास्तीति ज्ञानं फलम्, द्वितीयपक्षे तु हानादिवुद्धिरिति ।
 विषयः पुनरस्य प्रमाणपञ्चकप्रवृत्त्ययोग्योऽसदंशः । यदुक्तम् । “प्रमाण-
 पञ्चकं यत्र वस्तुरूपे न जायते ॥ वस्तुसत्तावबोधार्थं तत्राभावप्रमा-
 णता ॥ १ ॥” इति ॥ अन्यार्थः । सदसद्रूपेणोभयात्मके वस्तुनि १५
 व्यवस्थिते सति यस्मिन्वस्तुरूपे वस्त्वगे सद्व्युत्पत्तेः प्रमाणपञ्चकमर्थापत्ति-
 पर्यन्तं न जायते । किमर्थम् । वस्तुसत्तावबोधार्थम् । तत्राभावाशे
 प्रमेयेऽभावस्य प्रमाणता । औचकस्त्वेवं व्याख्यातवान् । “यत्र घटाख्ये
 वस्तुनि प्रत्यक्षादि सद्भावग्राहकं नोपजायते । तस्य नास्तिता भूप्रदे-
 शाधिकरणाभावप्रमाणस्य प्रमेयेति” । न चेदमभावज्ञानं प्रत्यक्षम् । २०
 अक्षानपेक्षया केवलात्ममनःसन्निकपदित्र समुत्पद्यमानत्वात् । उक्तं

१ 'सात्मन' इति म. पुस्तके पाठः । २ 'यम्' इति प. पुस्तके पाठः ।
 ३ 'घटो' इति म. पुस्तके पाठः । ४ 'तदनन्तरं' इत्यादि 'पक्षः' इत्यन्तं
 नास्ति प. म. पुस्तकयोः । ५ 'प्रथमपक्षे' इत्यादि 'जायते' इत्यन्तं म. पुस्तके
 नास्ति । ६ मी. श्लो. वा. सू. ५ अभा. प. श्लो. १. ७ मी. श्लो. वा. सू. ५
 अभा. प. श्लो. २७.

च " गृहीन्वायन्नुमद्भावं स्मृत्वा न प्रतियोगिनम् । मदनं
 नास्तिताजानं जायतेऽज्ञानपेक्षया ॥ १ ॥ " अविच्छिन्नकर्मिणोऽपि
 प्रदेशज्ञानं चोत्पद्यते नास्तीति ज्ञानं च उद प्रदेशं यतो नास्तीति ।
 निमोक्षिते तु चक्षुःशुभयोग्यभावे । नत ममाने तद्भावमाविन्दे क्व
 ५ प्रदेशज्ञानमेवाङ्गं नतु नास्तीति ज्ञानमयोन्याशक्त्याभ्युत्थान्य तद्भव-
 मावित्वमन्यथाभिद्वन्तानस्य दर्शयितुमिद्यं कारिका भेदनाभिद्वे । उद
 चात्र तात्पर्यम् । भूयदेशप्रदर्शनमापेक्षनभावप्रदर्शन । भूयदेशप्रदर्शनं
 चेन्द्रियजमिति तद्भावमावित्वमन्यथाभिद्वन्भावज्ञानस्य । यदा हि
 विस्कारिते चक्षुषि दृश्यवस्थितेऽस्मि रूपज्ञानं चोत्पद्यते स्पर्शज्ञानं
 १० च तत्र रूपज्ञानमेवाङ्गजमित्येते । स्पर्शज्ञानं त्वेकार्थमवयवाग्निं
 रूपादानुमानिकमिति तद्भावमावित्वं तत्रान्यथाभिद्वन् । एवमिहापि ।
 गृहीन्वा स्मृत्वेति च जातृज्ञानयोग्यभेदान्ममानकर्तृत्वामिवाविति ।
 अभावाङ्गेन सहेन्द्रियस्य सन्ध्यायोन्मत्वाच्च नेदनभावज्ञानं प्रत्यङ्गम् ।
 यदाह । ने तावदिन्द्रियेर्णया नास्तीत्युत्पाद्यते मतिः ॥ भावाङ्गेनेव
 १५ संयोगो योग्यत्वादिन्द्रियस्य हि ॥ १ ॥ " अन्यथेः । योग्यता
 हि कार्यदर्शनसमधिगम्या । सा चेन्द्रियाणां भावाङ्गप्रहण-
 एवोपलभ्यते नामावांश इति । न च धन्यभेदाद्भावाङ्गेन न्हा-
 भावांशस्याभेदे सति योन्यतासिद्धेरिन्द्रियेण सन्ध्रयोगतानन्-
 वात्तद्विषयं ज्ञाननव्यक्षनेवेत्यभिवेद्यन् । अनिच्छे धर्मिणि रूपरसयोरिदं
 २० भावाभावांशयोरन्योन्यं भेदात् । तदुक्तम् । " ननु भावादाभिन्नत्वा-
 त्सम्प्रयोगोऽस्ति तेन च ॥ न ह्यन्यन्तमभेदोऽस्ति रूपादिवदिहापि
 नः ॥ १ ॥ " अत्र पूर्वार्थेन प्रक्षः । उत्तरार्थेन तूत्तरम् ।
 यदि हि भावाभावयोरैकान्तेनाभेदः स्यात्ततो भावेनेन्द्रियसत्त्विके
 तदभिन्नस्य तस्यापि स स्यात् । न त्वेवमस्ति । अभावस्यापि रूपा-

१ नी. श्लो. वा. न. ५ अभा. प. श्लो. १८. २ नी. श्लो. वा. न. ५ अभा. प. श्लो. १९.

दिवदत्यन्तमभेदाभावादिति । न चैतदभावज्ञानमनुमानम् । लिङ्गा-
भावात् । तदुक्तम् । “ न चाप्यस्यानुमानत्वं लिङ्गाभावात्प्रतीयते ॥
भावांशो ननु लिङ्गं स्यात्तदानीमजिघृक्षणात् ॥ १ ॥ अभावांशे
गतेर्जन्म भावांशे ह्यजिघृक्षिते । तस्मिन् प्रतीयमाने च नाभावे
जायते मतिः ॥ २ ॥ न चैव तस्य धर्मत्वं पदवत्प्रतिपद्यते ॥ ” ५
इति । अत्र भावांशो ननु लिङ्गं स्यादिति प्रश्नः । ज्ञेयं तु समा-
धानम् । अयमाशयः । भूप्रदेशाख्ये धर्भिणि घटाभावे प्रमेयेऽघटाभा-
वस्य वा लिङ्गत्वं स्याद्भूप्रदेशस्य वा । न तावत् घटाभावस्येत्याह
तदानीमजिघृक्षणादिति । घटाभावप्रतिपत्तिवैलायामप्रतीयमानस्य घटस्य
कथं लिङ्गत्वम् । तत्प्रतिपत्तिवैलायां च तदभावप्रतिपत्तिर्नास्तीत्यर्थः । १०
नापि भूप्रदेशस्यैव लिङ्गत्वम् । घटाभावे प्रमेये भूप्रदेशस्य पदवत्तद्धर्मतया
ग्रहणाभावादित्याह । न चैव तस्य धर्मत्वमिति । एष इति पुरोव-
स्थितं भावमपरोक्षं निर्दिशति । यथार्थं पक्षीकृते पदमतद्धर्मतया न हेतु-
रित्युक्तमेवमेवोऽपि भूतलभावो न घटाभावस्य धर्म इति । न चाभावस्य
भावरूपेण प्रत्यक्षादिना प्रमाणेन परिच्छित्तिर्युक्ता । प्रयोगः । यो यथाविध- १५
विषयः स तथाविधेनैव प्रमाणेन परिच्छिद्यते । यथा रूपादिर्भावो भावरू-
पेण प्रत्यक्षादिना । विवादात्पदीभूतश्चाभावस्तस्मादभावप्रमाणपरिच्छेद्य
इति । यद्वाह । “मेयो यद्ब्रह्मभावो हि मानमप्येवमिष्यताम् ॥ भावात्मके
यथा मेये नाभावस्य प्रमाणता ॥ १ ॥ तथैवाभावमेयेऽपि न
भावस्य प्रमाणता ॥ ” इति । चतु प्रकारश्चाभावो व्यवस्थितः । २०
प्रागभावप्रध्वंसाभावेतरेनराभावात्यन्ताभावमेवात् । उक्तं च, “ क्षीरे
दध्यादि यन्नास्ति प्रागभावः स उच्यते ॥ नास्तिता पयसो दधि
प्रध्वंसाभावलक्षणम् ॥ १ ॥ गवि योऽश्वाद्यभावस्तु सोऽन्योन्या-
भाव उच्यते ॥ शिरसोऽवयवा निम्ना वृद्धिक्काठिन्यवर्जिताः ॥ २ ॥

१ नी. श्लो. वा. नू. ५ अन्ता ५ श्लो. २९. ३०, ३१. २ नी. श्लो. वा.
नू. ५ अन्ता ५ श्लो. ४५, ४६. ३ नी. श्लो. वा. नू. ५ अन्ता. ५ श्लो. २, ३, ४

- शशशृङ्गादिरूपेण सोऽत्यन्ताभाव उच्यते ॥ ” इति । आसामर्थः । क्षीरमृदादौ कारणे दधिघटादिलक्षणं कार्यं नास्तीत्येवं यत् प्रतीयते लोके स प्रागभाव उच्यते । एवं दधि क्षीरस्य यन्नास्तित्वमयं प्रध्व-
 ५ साभावः । यस्तु गवादावश्चाद्यभावः सोऽन्योऽन्याभाव उच्यते । शश-
 शृङ्गादिरूपेणालोच्यमानाः शशमूर्ध्नोऽवयवा वृद्धिकाठिन्याभ्या रहिता
 अत्यन्ताभावः । स्वरूपेण तु ते भावा एवेति । अभावप्रमाणाभावे तु
 प्रागभावादित्तुप्रकाराऽभावव्यवस्था न स्यात् । यदाह ॥ “ क्षीरे
 दधि भवेदेवं दधि क्षीरं घटे पटः । शशे शृङ्गं पृथिव्यादौ चैतन्यं
 १० मूर्त्तिरात्मनि ॥ १ ॥ अप्सु गन्धो रसश्चाग्नौ वायौ रूपेण तौ सह ।
 व्योम्नि सस्पर्शकास्ते च न चेदस्य प्रमाणता ॥ २ ॥ ” एवमिति यथा
 क्षीरे दधि एवं दध्न्यपि क्षीरमित्यर्थः । शशे शृङ्गमित्यतः प्रमृति
 अत्यन्ताभावासिद्धौ परेषां दोषप्रसञ्जनम् । आभावप्रामाण्यानाश्रयणे हि
 न शशादिषु शृङ्गादीनामत्यन्ताभावः सिद्ध्यति । परिपन्थिनश्च भूतचै-
 १५ तन्यवादिनो न निराकर्तुं शक्यन्ते । महाभूतानां वाय्वादीनामात्य-
 न्तिको गन्धाद्यभावो न सिद्ध्येत् । यथोत्तरं हि चत्वारि महाभूतान्यैकै-
 कगुणरहितानीति स्थितिरिति । न चाभावस्यावस्तुत्वम् । द्रव्यादिव-
 द्बिद्यमानत्वात् । तदुक्तम् । “ न चावस्तुन एते स्युर्भेदास्तेनास्य
 वस्तुता ” इति । कारणादिस्वरूपत्वाच्च प्रागभावादेर्नावस्तुत्वम् ।
 तदाह “ कार्यदीनामभावः को भावो यः कारणादिनः ” इति ।
 २० वस्तुत्व हि सदसदात्मकमिति सिद्धान्तः । तत्र कथं वस्तुरूपस्यैवा-
 भावस्य निस्त्वभावत्व भविष्यति । स एव हि कार्यस्य दध्नोऽभावो
 यस्तत्कारणस्य क्षीरस्य भावः । स एव च क्षीरस्याभावो यस्तत्कार्यस्य
 दध्नो भावः । किमिदानीं भावाभावयोरभेद एव । नेति वदामः ।
 भेदोऽपि ह्यनयोर्धर्मधर्मितया कियानप्यस्त्येव रूपादीनामिवेति । इत-

१ मी. श्लो. वा. सू. ५ अभा. प. श्लो. ५, ६. २ भूतचैतन्यवादिन - चार्वाकाः ।
 ३ स्थितिः - शास्त्रमर्यादा । ४ मी. श्लो. वा. सू. ५ अभा. प. श्लो. ८.

श्रानुमानद्वयादवसीयते वस्तुत्वमभावस्य । अभावो वस्तु अनुवृत्ति-
व्यावृत्तिवृद्धिग्राहत्वात् प्रमेयत्वाद्वादिवत् । यदुक्तम् । “ यद्वा अनुवृ-
त्तिव्यावृत्तिवृद्धिग्राहो यतस्त्वयम् । तस्माद्वादिवद्वस्तु प्रमेयत्वाच्च
गृह्यताम् ॥ १ ॥ ” तत्रानुवृत्तिवृद्धिः । चतुर्ष्वप्यभावोऽभावः इत्ये-
काकारः प्रत्ययः । व्यावृत्तिवृद्धिः । प्रागभावोऽयं न प्रध्वंसाभाव ५
इत्यादिभेदाकारप्रत्यय इति ।

एवं न्वत्पभेदाद्गोचरभेदात्कल्प्य भेदाच्च ।

भिन्नं सिद्धमभावप्रमाणपरप्रमाणेभ्यः ॥ २९३ ॥

ततश्च—

ज्ञानश्रयभेदेन शाब्दबहुल्यं भिन्नं नानं भट्टनीत्या प्रसिद्धम् ॥ १०

नानद्वित्वं सौगतैतत्कथं ते तन्माद्यातु न्यायनिष्ठां प्रतिष्ठान् ॥२९४॥

नन्वेवं प्रत्यङ्परोक्षभेदात्कथं जैनानामपि प्रमाणद्वैविध्यव्यवस्था ।

कैवल्यसिद्धान्ते आगनादीना आगनादीना प्रमाणान्तरत्वप्रसिद्धेरविशेषादिति
परोक्षेऽन्तर्भावात् प्रच्छेत् । तेषां परोक्षेऽन्तर्भावादिति ब्रूमः । यथा
परोक्षभेदेन द्वैविध्यं नास्- यदेकलक्षणलक्षितं तद्व्यक्तिभेदेऽप्येकमेव । यथा १५
गतमिति निर्वाचनीना- वैश्वैकलक्षणलक्षितं चक्षुरादिप्रत्यक्षम् । अर्ध-
सर्वमन्तप्रमाणानां तत्र वैश्वैकलक्षणलक्षितं च शाब्दादीति । यथा हि

चक्षुरादिसान्नीभेदेऽपि तज्ज्ञाने वैश्वैकलक्षणलक्षितत्वेनैवाभेदः प्रसिद्ध
तद्वच्छब्दादिसान्नीभेदेऽप्यैवैश्वैकलक्षणलक्षितत्वेनैवाभेदः शाब्दादी-
नानस्तु । ननु परोक्षस्य स्मरणादिभेदेनैवाग्रे परिगणयिष्यन्नाणत्वादुप- २०
नानादीनां प्रमाणान्तरत्वमन्त्येवैत्यप्यसमीक्षिताभिधानम् । यस्मादुपमान
प्रत्यभिज्ञानेऽन्तर्भावयिष्यते । अर्थापत्तिस्त्वनुमानेऽन्तर्भवति । तथाहि
अर्थापत्त्युत्पापकोऽर्थोऽन्यथानुपपद्यमानत्वेनानवगतोऽवगतो वाऽदृष्टार्थ-
परिचल्पनानिमित्तं स्यात् । न तावदनवगतः । अतिप्रसङ्गात् । येन

१ मी. स्तो. वा. लना. प. स्तो. १. २ ' तद् ' इति प. ५ उत्तरे पाठ ।

- हि विनोपपद्यते तमपि परिकल्पयेदनवगतत्वाविशेषात् । अथ तं न कल्पयति, तर्हि येन विना नोपपद्यते तमपि न कल्पयेत् । अथावगतः, तर्ह्यर्थापत्तेरनुमानादभिन्नत्वम् । अन्यथानुपपद्यमानत्वेन प्रतिपन्नादेकस्मात्सम्बन्धिनो द्वितीयस्य प्रतीतेरत्राप्यविशेषात् । किं चार्थापत्त्युत्था-
- ५ पकस्यार्थस्यान्यथानुपपद्यमानत्वावगमोऽर्थापत्तेरेव प्रमाणान्तराद्वा । प्रथमपक्षेऽन्योन्याश्रयः । तथा ह्यन्यथानुपपद्यमानत्वेन । प्रतिपन्नादर्थ-
दार्थापत्तिप्रवृत्तिस्तत्प्रवृत्तेश्चास्यान्यथानुपपद्यमानत्वप्रतिपत्तिरिति । अथ प्रमाणान्तरादर्थपत्त्युत्थापकस्यार्थस्यान्यथानुपपद्यमानत्वावगमः । तर्किं भूयोदर्शनं विपक्षेऽनुपलम्भो वा । आद्यकल्पे कास्य भूयोदर्शनं
- १० साध्यधर्मिणि दृष्टान्तधर्मिणि वा । यदि साध्यधर्मिणि, तदा भूयो-
दर्शनेनैव साध्यस्यापि तत्र प्रतिपन्नत्वादर्थपत्तेर्वैयर्थ्यम् । अथ दृष्टान्तधर्मिणि, तर्हि तत्र प्रवृत्तं भूयोदर्शनं साध्यधर्मिण्यप्यस्यान्यथानुपपद्यमानत्वं निश्चाययति तत्रैव वा । तत्रोत्तरपक्षोऽयुक्तः । न खलु दृष्टान्तधर्मिणि निश्चितान्यथानुपपद्यमानत्वार्थोऽन्यत्र साध्यधर्मिणि
- १५ तथात्वेनानिश्चितस्त्वसाध्यं प्रसाधयति । अतिप्रसङ्गात् । प्रथमपक्षे तु लिङ्गार्थापत्त्युत्थापकार्थयोर्भेदाभावः । ननु लिङ्गस्य दृष्टान्तधर्मिणि प्रवृत्तप्रमाणात्त्वसाध्यान्यथानुपपद्यमानत्वनिश्चयोऽर्थापत्त्युत्थापकार्थस्य तु साध्यधर्मिणि प्रवृत्तप्रमाणादित्यनयोर्भेदः । नैतद्युक्तम् । अर्थापत्तेर्वैयर्थ्यस्य तदवस्थत्वात् । न च लिङ्गं सपक्षानुगममात्रेण गमकं वज्रस्य
- २० लोहलेख्यत्वे पार्थिवत्वादिदत् । किं तर्हि व्याप्तिवलेन । तत्र च किं सपक्षानुगमेनेति प्रतिपादयिष्यते । तदभावे गमकत्वमेवास्य कथमिति चेत् । उच्यते । यथार्थापत्त्युत्थापकार्थस्य । तथा चार्थापत्तिरेवाखिलमनुमानमिति प्रमाणसंख्याव्याघातः । भवतु वा सपक्षानुगमानुगमरूपो विशेषः । तथापि नैतावता तयोर्भेदः । अन्यथा
- १४४ त्व लितादनुमानात्तद्द्रष्टव्यमनुमानं प्रमाणान्तरं स्यादिति प्रमाण-

संख्याव्याघातः । अस्ति चानुमानं पक्षधर्मत्वरहितम् । नदीपूरोऽप्य-
 धोदेशे दृष्टः सन्नुपरिस्थिताम् । नियम्यो गमयत्येव वृत्तां वृष्टिं
 नियामिकाम् ॥ १ ॥ पित्रोश्च ब्राह्मणत्वेन पुत्रब्राह्मणतानुमा ।
 सर्वलोकप्रसिद्धा न पक्षधर्ममपेक्षते ॥ २ ॥ एव यत्पक्षधर्मत्वं ज्येष्ठं
 हेत्वङ्गमिष्यते । तत्पूर्वोक्तान्यधर्मत्वदर्शनाव्यभिचार्यते ॥ ३ ॥” ५
 इति भट्टेनाभिधानात् । नियमवतोऽर्थादर्थान्तरप्रतिपत्तेरविशेषात्तयो-
 रभेदे स्वसाध्याविनाभाविनोऽर्थादर्थान्तरप्रतिपत्तेरत्राप्यविशेषात्कथमनु-
 मानादर्थापत्तेर्भेदः स्यात् । अथ विपक्षेऽनुपलम्भात्तस्यान्यथानुपपद्य-
 मानत्वावगमः । न । पार्थिवत्वादेरप्येवं स्वसाध्याविनाभावित्वा-
 वगमप्रसङ्गात् । विपक्षेऽनुपलम्भस्याविशेषात् । सर्वात्मसम्बन्धिनोऽनुपल- १०
 म्भस्यासिद्धानैकान्तिकत्वाच्च । नन्वेव सकलानुमानोच्छेदः अस्तु नाम
 तस्यायं यो भूयोदर्शनाद्विपक्षेऽनुपलम्भाद्वा व्याप्तिं प्रसाधयति ।
 नास्माकम् । प्रमाणान्तरात्तत्प्रसिद्धयभ्युपगमात्, मीमांसकस्यापि
 ततस्तदभ्युपगमे प्रमाणसंख्याव्याघातः ।

प्रत्यक्षाद्युपलक्षितादधिगतित्यर्थार्थादिहार्थान्तर—

१५

स्यार्थापत्तिरियं न किन्तु सुसखे सैषाऽनुमानं ध्रुवम् ॥

तन्मीमांसकपदप्रमाणगणनात्यन्तार्जवं नोचितं

छेकाना परिपन्न नाम किमियं ज्ञाता त्वयाद्यापि भो ॥२९५॥

अत्र यौगाः साङ्गिरन्ते ।

अर्थापत्तिर्या प्रतिष्ठानुमाने

२०

नैयायिकमतेन शके
 खण्डनम् ।

युष्मन्नीत्या हन्त तस्याः कदाचित् ॥

ग्राह्या शक्तिर्मन्यतेऽतीन्द्रिया या

श्लाघ्या नेयं न्यायमुद्रादरिद्रा ॥२९६॥

१ प्रथमश्लोकार्थद्योतक श्लोक उपलभ्यते केवलम् । मी. श्लो. वा. अ. प.
 श्लो १७

- तथाहि । दृष्टान्तिषु तन्नामिदमे स्फोटोत्पन्नयानुपपत्त्यानुमान-
 युक्तता सम्भनम् । तत्र न गजतम् । दृष्टकारणात् स्वल्पमदृक्-
 शक्तिरूपत्स्फोटोत्पत्त्येवमेतन्नान् । तद्वन्मय हि स्वरूप दृष्टत्वं
 देहसंयोगादिभ्यु गहकारी । तदुभयभवेऽन्यथा सम्भनानं
 ५ स्फोटकार्ये कथमतीन्द्रियशक्तिकल्पनात्तद्वन्मयत्वेन । न चैव
 प्रतिबन्धकमणिमन्त्रौपनादिगन्धिनानेऽपि धनत्रयस्य स्फोटादिकार्ये
 कारित्वप्रसक्तिरिति वाच्यम् । प्रतिबन्धकाभावस्यापि सहकारिवाच्य-
 च तदानीमभावान् । प्रयोगश्चैतन्निषेधे दृष्टानादय स्वल्पमदृक्कारि-
 रूपदृष्टशक्यतिरिक्तशक्तिभाजो न भवन्ति कार्यान्पादकत्वान् । यद्वि-
 १० तदिन्द्रियं यथा कर्म । तथा चैते तस्मात्तथा । उत्क्षेपणादिकं हि कर्म
 विभागेन निवर्तिते पूर्वसंयोगे उत्तरसंयोगोत्पादे स्वरूपलक्षणाया
 पूर्वसंयोगप्रध्वंसलक्षणसहकारिरूपायाश्च दृष्टशक्तेरतिरिक्तशक्तिभाग-
 भवत्येवेत्युभयसम्प्रतिपन्नोऽयमर्थः । विष्णुभट्टस्त्वाह । “स्वरूप
 सहकारिव्यतिरिक्ता शक्तिरस्तीति वास्यमनर्थकं सर्वप्रमाणैरनुपल-
 १५ भ्यमानार्थत्वाद्यदित्यं तत्तथा यथाहुल्यग्रे करिशतमास्त इति वाच्य-
 यथोक्तसाधनं चैतत्तस्माद्यथोक्तसाध्यम्” । विमलशिव पुनरन्यथ
 प्राह । “ब्रह्मादिकं न स्वैकसमवेतातीन्द्रियकार्यकृत्वाक्षुप्तत्वे सति हेतु-
 त्वात् यदित्यं तत्तथा यथा गोत्वं तथा च विवादास्पदं तस्मात्तथा
 ब्रह्मादिकं नातीन्द्रियकार्यकृदित्युच्यमाने प्राणिसमवेतादृष्टरूपाती-
 २० न्द्रियकार्यकृत्त्वस्यापि प्रतिषेधः स्यात्तदपोहाय स्वसमवेतेति । ब्रह्म-
 दिकं हि प्राणिनामदृष्टं निमित्तकारणत्वेन करोति न तु तत्र समवे-
 तम् । प्राणिसमवेतत्वात्तस्य । एवमपि ब्रह्मादेराकाशादिनापि संयोग-
 कृत्त्वस्वभावः स्यात्तन्निषेधायाह एकेति । संयोगो हि न ब्रह्मादावे-
 समवेतः हेतुत्वादित्युच्यमाने आत्मादिना स्वैकसमवेतातीन्द्रियात्

१ स्फोटः-वंशादीना सशब्द स्फुटनम् । अथवाऽन्निसंयोगेन शरं
 स्फोटोत्पत्तिः ।

ष्टादिकार्ये जनकेन व्यभिचारः स्यात्तत्परिहाराय चाक्षुपत्व इति। अपि
 चासौ शक्तिर्नित्याऽनित्या वा। आद्यपक्षे सर्वदा कार्योत्पादप्रसङ्गः नस्याः
 सदा सत्त्वात्। ननु तन्नित्यत्वेऽपि सहकारिणां कादाचित्कत्वप्रयुक्तं का-
 र्यस्य कादाचित्कत्वम्। तदपेक्षयास्तस्या कार्यकारित्वप्रतिज्ञानात्” इति।
 एतदप्यनुपपन्नम्। शक्तिकल्पनावैरर्थ्यप्रसक्तेः। स्वरूपमन्यैव सहकारिका- ५
 रणापेक्षम्य कार्योत्पादकत्वोपपत्तेः। अनित्यत्वे तु स्वरूपसहकारिलक्षण-
 सामर्थ्यसम्पाद्येऽनतीन्द्रियगत्यन्तरनिष्पाद्या वा। प्रथमपक्षे कार्यमेव स्व-
 रूपसहकारिलक्षणसामर्थ्यसम्पाद्यमन्तु। पर्याप्तमप्रातीतिक्रातीन्द्रियगति-
 कल्पनया। अतीन्द्रियगत्यन्तरनिष्पाद्यत्वेऽनवस्था। तस्यापि कादा-
 चित्कतया तदन्तरनिष्पाद्यत्वप्रसक्तेः। तथा प्रतिकार्यमेका शक्तिरनेका १०
 वा। न तावदेका, तद्भेदात्कार्यभेदाद्भीकरणात्। अथानेका, तर्हि
 किं शक्तिशक्तिमतोभेदोऽभेदो भेदाभेदो वा। भेदेऽपसिद्धान्तप्रसङ्गः।
 अनदेऽपि स एव दोषः। किंच। किं शक्तिम्यन्तद्वानभिदन्तद्वतो
 वा गच्छत्ये। प्रथमपक्षे शक्तिस्वरूपवच्छक्तिमतोऽप्यनेकत्वमतीन्द्रियत्वं
 च स्यात्। तांदात्ये तस्यापि तावद्वा भेदादतीन्द्रियस्वरूपमन्वी- १५
 काराच्च। अन्यथा तत्तादात्म्यानुपपत्तिः। द्वितीयविकल्पे तु शक्ति-
 नत्वरूपवच्छक्तीनामप्येकत्वप्रसक्तिः। एकस्मादनिदानां तत्स्वरूप-
 वदनेकत्वानुपपत्तेः। वृत्तः कार्यनानान्वसम्भवं। भेदाभेदप्रसङ्ग-
 विरोधादेवासम्भवीति।

तत्कार्यं भावना स्वरूपसहकारिलक्षणा शक्ति ॥

२०

उपपत्तिर्नोति न पुनः पराक्षरूपा परानिन्ता ॥ २९७ ॥

नैवं व्यतीञ्चवचनैश्चापरत्नङ्गीष्टुल्वमिह रीगाः ॥
 शक्तिमन्वीकुर्वन्ने ज्ञा-
 यिकत्वं लब्धम्। यन्मादतीन्द्रियायां गच्छी युक्तिः स्फुरत्येव ॥ २९८ ॥

तथा हि। यत्तावद्ववादि दृष्टकारणादेव स्वरूपसहकारिरूपादि-
 त्यादि। तद्वचम्। प्रतिबन्धकोपदौकनाम्पानानपि ततः कार्यो- २५

१ 'वाच्यमनेत्यने इत्वं लभ्यमनुवं निवृत्ति इति न्यायेन प्रथमपक्षेऽप्यत्र द्रव्ये
 कस्तेत्यादात्। २ 'नन्' इत्यधिकं न. सुल्लेहे।

- सर्ववत्तन्ने । तन्नन्तरि तेनो विधिनाशानामाश्रयानि । यः कश्चि इ-
 ति विधिनाशप्रयोगात् । यः कोच प्रतिवन्धकप्रागभावस्य । यः तत्प्रागभाव-
 किं प्रागभाव । यः केनो न्योन्याभावे । यः तत्प्रागभावो । यः
 प्रागभाव । यः प्रतिवन्धकस्य । यः केनो न्योन्याभावे । यः तत्प्रागभावो । यः
 १० सति तेनो नानो नानो प्रतिवन्धकस्य । एतेन यः कन्दलीकारः ५३
 “ मन्त्रादिः मन्त्रिणां कार्यानुष्ठापितं स्यमापिपति यथापन्नयम-
 निरेकाभ्यामनभारितगामययो नदिर्दीर्घस्य कारणं तथा प्रतिवन्धक-
 मन्त्रादेः प्रागभावोऽपि कारणं य च मन्त्रादिप्रयोगे सति निवृत्त
 उति सामर्थ्यविगुण्यादेन दाहस्यानुत्पत्तिर्न शक्तिर्वैकल्यान् ” इति ।
 २० तदपि प्रत्युक्तम् । उक्तनीत्या प्रतिवन्धकप्रागभावस्य दाह प्रति कार-
 णन्वासम्भवात् । नापि प्रवसा मन्त्रादि । तत्प्रागभावे तत्प्रत्युत्पत्ति-
 चोत्पन्नकमप्युत्पत्तिपाने दाहानुत्पत्तिप्रसङ्गात् । उभयदशाथामपि तत्प्र-
 सम्य सहकारिणोऽसम्भवात् । नाप्यन्योन्याभाव । प्रतिवन्धकमन्त्रा-
 दिसद्भावेऽप्यस्य सम्भवेन दाहोदयानुपपत्तात् । तत्प्रागभावप्रवृत्ताभाव-
 १५ योश्च समथेऽन्योन्याभावासम्भवेन दाहानुदयप्रसक्तेश्च । अत्यन्ताभा-
 वस्य च प्रतिवन्धकमप्यादावसम्भवादेव सहकारित्वं प्रत्यान्यातम् ।
 अथ कदापि प्रतिवन्धकस्य प्रागभाव कदापि प्रवसा शिखिनि
 साखित्वमाश्रयति । तथा चाभिदधे विष्णुभट्टेन “ प्रतिवन्धकप्रागभाव-
 प्रवृत्ताभावयोश्च नीलपीताद्यनेकविधानामिव यथासम्भवं कारणत्वं
 २० विशेषतः ” इति । तदपि नोपादेयम् । कार्यस्यैव मानियतहेतुकत्वप्रसङ्गात् ।
 अनियतहेतुकं चाहेतुकमेव । ननु किमिदममर्यादमुच्यते । अनियत-
 हेतुकं नैकहेतुर्भवति न पुनरहेतुकमेव । युक्तिरिक्तस्यैतद्भवः । यत्र
 खल्वसति कार्यं नोपजायते एव सत्येव तु जायते तदेव कारणमिति
 कार्यकारणकथासु कथयन्ति तार्किकाः । यदि तु तदन्तरेणापि कार-
 २५ णान्तरादुपजायमानं कार्यमुपलभ्यते तदा कथं तत्कार्यता । असत्यपि

न्यायिः, विद्योत्तः नच नर्पितात् ॥ ११ ॥ कतिपयैः नच
 कर्मणि नर्पितात् ॥ १२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
 निना नर्पितात् ॥ १३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
 दान्तम्भोः पणितात् ॥ १४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
 १५ ॥ मिमेसश्वात्पानसे ॥
 नामीकड्विडकात्कारि मरीत ॥ नच प्रतिज्ज्वल्य ह्ये
 मडिपतिनि न डम्भक्य पनम्भ ॥ मन्त्रि यथा प्रसं
 प्रतिज्ज्वल्यनि न्नु म्भनाम्याकृत कार्यकारि मन्त्रिप्राप्तो म्भक
 स्वीकियेने । नया पमतीःप्रतिज्ज्वल्यकर्मणि प्रति कि न तास्ये
 १० स्वीकियेने । विशेषाभात्त । नयोत्तम्भभातं कार्यं कुर्वन्ने
 म्भक उत्तम्भह्ना प्रतिपत्ते । प्रोत्तम्भिन्यकर्मणिर्भौ नोत्तम्भक
 तनुत्तम्भनरूपकार्यं हाश्विनाभावात्तेत्तम्भ ह्यवमिति कथं त-प्रतिपत्तव
 व्यवस्थेति चेत् । तन्किमिदानीं दहनगतिमाने शान्तिमनाद्मानं
 तुपारस्यापि प्रतिपक्षत्वा न प्रतिपक्षतान् भवान् । कापि कदा
 १५ तस्मिँस्तज्जात यदा शीतकार्यदर्शनात्तुपारम्य प्रतिपक्षतोपगमे तदे
 वोत्तम्भकेऽपि जादले पादिकया किं न कोविदैः कर्षीकार्यसे । आं
 चैवमुच्यमाने प्रतिबन्धकनिकटताया करतलमदहतो दहनम्यापि दह-
 नत्वं न व्यवतिष्ठेत । अथ तदाप्यसौ स्वाश्रयमिन्धन दहत्येवान्यथा
 निर्वाणत्वापत्तिस्तत्कथमदहन. । तर्हि दहनद्वयनुत्तम्भयितुमेकस्मिन्नु-
 २० त्तम्भके प्रयुक्ते तदन्यतरदहनोद्देशप्रयुक्तप्रौढापरप्रतिबन्धकनिकटतायानु-
 त्तम्भकोऽप्युत्तम्भयत्येव दहनान्तरमिति कथं नोत्तम्भक । अथास्तु
 दहनान्तरापेक्षयाऽयमुत्तम्भकः का न क्षति । प्रकृततदपेक्षया ताव-
 दनुत्तम्भकः एवासौ । तर्हि दहनोऽपि दाहान्तरापेक्षयैव दहन-
 करतलापेक्षया त्वदहन एवास्तु । अस्त्वैमिति चेत् ।

१ ' शिखरावलम्बि ' इति प. पुस्तके पाठ । २ ' जातीये वा ' इति न पुस्तके पाठ ।

अहह नैयायिक त्वं स्वकदाशयसिद्धिमात्रलाभपटयात् ॥

लोकव्यवहारमुं कथमवधारयसि निःशङ्क ॥ २९९ ॥

लोको हि प्रतिबद्धमपि दहनं दहनमेव व्यवहरति । अथ न
दहनस्य दाहनिवन्धनो दहनव्यवहारस्तस्य दहनत्वसामान्यनिवन्धन-
त्वात् । इतरत्रापि किं न तथा । अथोत्तम्भके नास्त्युत्तम्भकत्व- ५
सामान्यनुत्तम्भनक्रियानिवन्धनत्वात्तद्व्यपदेशस्य पाचकादिवदिति चेत् ।
दहनेऽप्येवमस्तु । अथोत्तम्भके तत्सामान्याभ्युपगमे प्रौढापरप्रतिबन्धक-
कालेऽपि तस्य तदवस्थत्वात्कार्योत्पत्तिप्रसङ्गः । बहावपि तुल्यमिदम् ।
किं च समाचक्ष्महे च हेतुरित्येव जनक किं तु युतोऽप्रत्यक्षया
शक्या ।

३०

तत्प्रतिबन्धककाले च शक्तिरुत्तम्भकस्य सा ध्वस्ता ॥

तदनुत्तम्भितवहेस्ततः कथं भवतु कार्यजनिः ॥ ३०० ॥

येन तु नोपगताऽसौ तस्येदमि सङ्घटे निषतितस्य ॥

निम्सरणोपायः स्यात्पलायनं यदि परं नान्यः ॥ ३०१ ॥

नोत्तम्भकत्वमित्थं कुर्वाणस्यैव कार्यमेति घटाम् ॥

१५

अस्ति प्रतिपन्नत्वं प्रौढप्रतिबन्धकेऽस्य तत् ॥ ३०२ ॥

किं चोत्तम्भकापेक्षया प्रौढप्रतिबन्धके प्रतिपन्नत्वं कर्त्रीकरोपि
तदपेक्षया पुनरुत्तम्भके न स्वीकरोपीति नान्मैव नैयायिकोऽसि । उभया-
धिष्ठानतयाऽस्योभयत्रोपगमार्हन्त्यैकत्रैवोपगमनात् । अथ दमनिसन्धाय
यस्य प्रयोगः स तस्य प्रतिपन्नः । न च प्रौढापरप्रतिबन्धकन्यमित्तन्धा- २०
नैतत्तदुत्तम्भकप्रयोगः किन्तु प्रथमप्रतिबन्धकन्येति चेत्, परिभाषानात्र-
नेतत् । विरद्धकार्यकारित्वेनैव प्रतिपन्नत्वव्यवस्थितेरचन्दात् । यदा
च विद्यमाने वलीयसि प्रतिबन्धके तमनिसन्धाय दुर्बल उत्तम्भकः
केनापि सन्धिष्यते तदा कः कुशलोपायम् । तदा हि तस्य

१ ' नैव ' इत्यधिकं न. पुन्ये । २ केवलं सुखिरिति वरनमित्यर्थः ।

- त्वन्नीत्या समस्ति प्रतिपक्षत्वम् । तथा च सत्यप्रतिपक्षस्य प्रति-
 वन्धकस्याप्रतिवन्धकत्वेन तदभावनिवन्धन- कार्योदयः किं न
 स्यात् । यत्तु हरिहरः प्राह “ न च दुर्बल उक्तेजकमन्त्रः
 स्तम्भकमन्त्रस्य प्रतिपक्षः । तस्मिन् सत्यपि स्तम्भकमन्त्रस्य
 ५ कार्यकरणदर्शनात्” इति । तदस्यातिमनीषिमानितया लोकातिक्रान्त-
 प्रतिपक्षस्वरूपप्रतिपादनम् । लोके हि किमपि दुर्बलोऽपि तिमिरपरि-
 कर. खरतरकरनिरन्तराक्रान्तादिग्मण्डलस्य मार्तण्डमण्डलम्योत्तौ
 वलीयसः क्षोदीयानपि च प्रत्यर्था प्रौढप्रतापाक्रान्तदिक्चक्रस्य
 सभ्राजो महीयस. प्रोच्यते प्रतिपक्षः । किं च, यत एव प्रौढस्तम्भक-
 १० मन्त्र. सत्यप्युत्तम्भके तद्विरुद्धं कार्यं कुर्वन् दृश्यतेऽत एवोत्तम्भक-
 प्रतिपक्षो भवति प्रौढस्तम्भकस्य । लोकोऽपि खल्वपचिकीर्षुः प्रति-
 पक्षस्यैव विरुद्धमाचेष्टते नानुकूलस्योदासीनस्य वा । तदेवनुत्तम्भक-
 मणिसन्निधाने प्रतिवन्धकाभावस्याभावेऽपि कार्योत्पादान्नासौ सहकारी ।
 अपि चोत्तम्भकसन्निधौ प्रतिवन्धकस्याभाव. प्रध्वंसरूपः सहकारित्वेन
 १५ त्वया व्याक्रियते । स च किं प्रतिवन्धकधर्मिणः स्यादुत तद्धर्मन्योप-
 चारात्तु प्रतिवन्धकस्थेत्युच्यते । नाद्यः पक्षः । मणिप्रमुखप्रति-
 वन्धकधर्मिणोऽप्रध्वस्तस्यैव प्रत्यक्षेण वीक्षणत्वात् । नापि द्वितीयः ।
 यत प्रत्यक्षोपलक्षितस्य रूपादे. कस्यचिदसौ स्यादतीन्द्रियस्य वा ।
 २० प्रथमपक्षे प्रत्यक्षविरोधः । रूपादेरशेषस्याक्षुण्णतयाऽव्यक्षेण प्रेक्ष्यमाण-
 त्वात् । अतीन्द्रियस्य तु कस्यचित्तस्य प्रध्वंसस्वीकारे निष्कारणोऽ-
 त्यक्षशक्तिनिराकरणप्रयासः । किं च अकिञ्चित्करः किञ्चित्करो वा
 प्रतिवन्धक स्वीक्रियते । नाद्यः पक्षः । अन्तरिक्षादिवदकिञ्चित्करस्य
 प्रतिवन्धकत्वस्यायोगात् । तथापि प्रतिवन्धकत्वे न कदाचित्कृपीटयोनि
 स्फुटं स्फोटघटनपाटवं प्रकटयेत् । नापि द्वितीयः । अतीन्द्रियशक्ति-
 २५ स्वीकारप्रसङ्गात् । यदिहोदयनः पुनरुदीरयामास, “ सामग्रीवैकल्यं

ति प्रतिवन्धप्रकारो मूल्यः । न चात्र मन्त्रादिष्वेव । न न्यगी
 प्रतिवन्धकः । ततः किं न्यायिकिञ्चिन्नयेन । तन्प्रयोक्तारानु
 प्रतिवन्धकारः । ते च किञ्चिन्नयेन एवेति किमनमद्वयम् " इति ।
 सोऽप्यस्य त्वेव मणिमन्त्रादिविशेषस्य नामान्तरम् । तन्प्रयुक्तमन्त्रा-
 दिविशेषमिति प्रजापतये परिश्रानुर्भासः । यथा न च किञ्चिन्नयेन न्या- ५
 यमन्त्रादिना किञ्चिदपि प्रति प्रतिवन्धकत्वमपि कथं कथ्यते । अथ
 अत्र परद्वयानभिधानं प्रयुक्तं मणिमन्त्रादिप्रतिवन्ध इति प्रति-
 वन्धनमिदं न्यायिकेन । सा चात्रिभिः उच्यते । किञ्चिन्ना निष्किय-
 न्त्वात् । तन्तद्वदतो भागवद्भाषानभिः तामाधिर्भावयति । मन्त्रादिर्हि
 इत्येव तन्प्रयमगौ प्रतिवन्धप्रियोच्यते । इत्यत्रियोरस्यानुपपत्तेरिति । १०
 उपचारदुच्यते एवेति चेत्, ननु घृत उपचार । कार्यकारणभावा-
 दिति चेत्, तर्हि प्रतिवन्धप्रियाकरणान्मणिमन्त्रादे प्रतिवन्धकत्व
 किञ्चिन्नयेन चादानमित्यस्य प्रतिवन्धकत्वाभावात् किञ्चिन्नयेन च
 स्वोपज्ञ प्रजापयन् कथं न लज्जेत् । कथं च तन्प्रयोक्तार प्रतिवन्धकार
 इतीति । तन्प्रयोक्तृत्वादयमुपचारेण प्रतिवन्धकोऽभिधीयते इति चेत् । १५
 सोऽथ पारमार्थिक पशु पृष्टन्तादितरमुपचरितपशुत्व पुमास पशुत्वपि
 प्रतिपादयन्नित्यं स्वयमेव पशु । यदा च केनचित्परिपन्थिना तवाप्य-
 विदिता भवद्भवन्मन्त्रिधिसमुद्रता दिव्यामौपधिमनववृद्धयमानेन
 तदुपरि दाहाय दहनो निहितस्तदा कथमसौ न दाहं विदध्यात् ।
 तदा हि न भवान् प्रतिवन्धको नापि त्वत्परिपन्थी । तदपरिजानेनो- २०
 भयोरपि तत्प्रयोक्तृत्वासम्भवान् । अथाय परिपन्थी प्रतिवन्धमजानन्नपि
 तत्सविधे धूमध्वजं नियोजयन् प्रतिवन्धक एव । हन्त तर्हि किमिति
 कोऽपि पाटलचटुले चक्षुषी समारचयन्नतिविकटभ्रुकुटिसमाटोपसकटं
 च ललाटपट्ट प्रकटयन् रेरे दुराचारविचारगोचरीकृतस्वपरसारदुरागते
 क यासीति नैयायिकनायकोऽपि भूत्वा तं प्रति पूत्करोपि न पुन- २५
 निसर्गत एव सकललोकोपचारैरकरसिक मन्मन्दिरप्रदीपपावकप्रति-

- वन्धवन्धो विधीयतां स्नेहानुबन्धः । समनुभूयतां सज्जनसमालिङ्गनादि-
 प्रमोदसत्पर्यः किमत्र संत्रासेनेति प्रमोदनिर्भरं भाषसे । किं च
 इक्ष्वामकुक्षिकुम्भमुजगाकर्षणादिव्यमपि नासौ प्रतिबन्धक. किन्तु
 प्रदीपमिन्न एवायमित्यर्थं साक्षिमावं भजेते । अथ ये
 ५ देशकालादृष्टेषु सन्निहितेषु सत्सु पुरुषादिदृष्टकारणेनानुपपत्तौ-
 कितः प्रतिबन्धस्तिष्ठति तत्र तेषां प्रतिबन्धकत्वं प्रति-
 पद्यामहे । यत्र तु तदुपपत्तौकितस्तत्र तस्य तेषां तदिह च देशकाला-
 दृष्टाः प्रतिबन्धका भविष्यन्ति मामूत्पुरुष इति चेत् तर्हि यस्मिन्
 दहने सन्निहिते सति प्रतिबन्धस्तिष्ठति स स्वयमेव प्रतिबन्धक इत्यपि
 १० किं नास्थीयते । अथ प्रतिबन्धक्रियाविदधानस्य प्रतिबन्धस्योपपत्तौ
 प्रतिबन्धकक्रियाविषयतया सहकारिकारणं दहनः कथं प्रतिबन्धक-
 स्यात् । तर्हि देशकालादृष्टा अपि तस्य तामादधतः स्ववस्थानहेतु-
 तया सहकारिणः कथं प्रतिबन्धकाः स्युः । ततो न माणिमन्त्रादि-
 प्रतिबन्धप्रयोक्ता प्रतिबन्धको युक्त । अपि च यो यस्यान्वयव्यति-
 १५ रेकावनुविधत्ते स तस्य कार्यम् । नच स्फोटादिकार्यं प्रतिबन्धकाभावस्य
 तावनुविधत्ते । प्रतिबन्धकासद्भावेऽपि ह्युत्तम्भकप्रयोक्तृसन्निधाने कार्यं
 जायते । यदा च कश्चित्प्रतिबन्धकमणिं वहिसन्निधौ विनाश
 स्वयमयासद्देशान्तरम् । तदा तत्र प्रतिबन्धकाभावसद्भावेऽपि नोप-
 जायते । अथ मामृद्देशान्तरेऽपि मन्त्रमौ प्रतिबन्धको भविष्यति । अथ
 २० तर्हि केनचित्प्रतिबन्धकमणोऽस्मारणेऽपि तस्य देशान्तरे सत्त्वात्कुतन्म्य
 कार्योत्पादः । अथ यावन्नप्रयुक्त. प्रतिबन्ध सन्निहितो भवति तावदमौ
 तत्रस्थो अन्यदेशस्थो वा प्रतिबन्धक ण्वेति चेत् तर्हि मति सन्निहिते
 प्रयुक्ते प्रतिबन्धे यदानम्भक उपपत्तौ न्येते तदापि प्रतिबन्धकमद्भावाद्गुण

१ 'मन्त्रप्रयोग' इति प. न पुस्तकयो पाठ । २ 'कुक्षिकुम्भमुजगा' इति न पुस्तके पाठ । ३ 'दहन' इति प. न पुस्तकयो । ४ 'प्रतिबन्ध' इति प. न पुस्तकयो पाठ । ५ 'प्रतिबन्ध' इति प. न पुस्तके पाठ । ६ 'प्रतिबन्धकमद्भावाद्गुण' इति प. न पुस्तकयो पाठ ।

कार्योत्पादः। असत्प्रतिपक्ष एव प्रतिबन्धो भवतीति चासत्प्रतिपक्षप्रति-
 बन्धकपराकरणैव निरस्तम् । तेन समानयोगक्षेमत्वात् । तस्मान्न
 मणिमन्त्रादेः प्रतिबन्धत्वं तत्प्रयोक्तुं प्रतिबन्धकत्व युक्तम् । अपरः
 पुनराह । “ मन्त्रोच्चारणव्यापारावच्छिन्नमान्त्रिकाभिप्रायावच्छिन्नः
 कालविशेषः प्रतिबन्धक ” इति । सोऽपि स्वगृहसारं विस्मृत्यैवं
 व्याजहार । तद्गृहे कालस्यैकत्वेन वर्णनात्तद्विशेषाणामनुपपत्तेः । अथैवमे-
 वैतत्स्वरूपापेक्षयोपाधिविशेषापेक्षया पुनर्दुरपहवा अस्य विशेषा इति
 चेत् । न । स्वरूपतः सर्वथा विशेषाभावे उपाधिविशेषसहस्रापेक्षयापि
 विशेषासम्भवात् । न हि विहाय स्वभावेनादाहकं पावकप्रमुखोपाधि-
 तोऽपि दाहकं भवति । कल्पिता विशेषां. स्यु किं पुनस्तेभ्यः पार- १०
 मार्थिकार्थव्यवस्था सङ्गच्छते । न खलु कल्प्यपावकत्वान्माणवकात्यार-
 मार्थिकपाकादिक्रियानिष्पत्तिरुपलब्धचरी । तत् किं विशिष्टादृष्टा-
 धिष्ठितकर्णशङ्कुल्यवच्छिन्नभोदेशस्वभावं श्रोत्रमपि शब्दोपलम्भार्थ-
 क्रियां माकार्पात् । ओमिति ब्रूमः । दृष्टा तावदियमभ्रान्ता चेति चेत् ।
 ननु न वयमेतामपद्भुमहे । किन्तु नैतादृशेन श्रोत्रेणासौ कर्तुं पार्यत १५
 इत्याचक्ष्महे । यादृशं च श्रोत्र तत्र कल्प्यते तादृशमचिरेणैव वक्ष्यामः ।
 तथा प्रतिबन्धकेन स्तम्भितस्य विषस्य भक्षणे पश्चात्प्रतिबन्धकनिवृत्तौ मर-
 णप्रसङ्गः । अत्र हि प्रतिबन्धकेन रसाभावः क्रियते अतिशयान्तरं वा । नाद्यः
 पक्षः । नीरसत्वस्य विषेऽनुपलम्भाद्रसस्य तत्र प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् । ना-
 प्यतिशयान्तरम् । अदृष्टकल्पनाप्रसक्तेः । यदि त्वतिशयः कश्चिदतीन्द्रियः २०
 कल्प्यते तदा तथाविधशक्तिकल्पने को विद्वेषः । ततो न प्रतिबन्धका-
 भावः सहकारी वक्तुं युक्तः । अथ मामृदयं सहकारी उत्तम्भकसद्भाव
 एव सहकारी भविष्यति । नन्वेवं कथं केवलावस्थायां स्थूलज्वाला-
 कलापकरालोऽपि ज्वलनो जनयतु देहदहनम् । उत्तम्भकस्य सहकारि-
 णस्तदानीमभावात् । अथ प्रतिबन्धकाभावोत्तम्भकसद्भावाख्यनुभयमपि २५

यथायमर्थे सत्कारे नानावर्णैः प्रतिबन्धकस्य शक्तिविनाशः
भवति । प्रतिबन्धकेन शक्तिविनाशे नानावर्णैः शक्तिः । न च प्रतिबन्ध-
कस्य शक्तिविनाशे, यथायमर्थे सत्कारे शक्तिविनाशे सम्भवेति, के-
नानि शक्तिविनाशे सत्कारे भवति । तथायमर्थे सत्कारे शक्तिविनाशे

१५ भक्त-भाक्त्वेन प्रत्यागता । यथायमर्थे शक्तिविनाशे सत्कारे सत्कारे
निवृत्तेन शक्तिविनाशे सत्कारे शक्तिविनाशे सत्कारे शक्तिविनाशे
शक्तिविनाशे शक्तिविनाशे शक्तिविनाशे शक्तिविनाशे शक्तिविनाशे

१० प्रतिबन्धकस्य शक्तिविनाशे शक्तिविनाशे शक्तिविनाशे शक्तिविनाशे
प्रतिबन्धकाभावयोरभावात् शक्तिविनाशे शक्तिविनाशे शक्तिविनाशे
शक्तिविनाशे शक्तिविनाशे शक्तिविनाशे शक्तिविनाशे शक्तिविनाशे

१५ कार्योत्पादप्रसङ्गः । तत्रातीन्द्रियशक्तिस्वीकारमन्तरेण कश्चन मद्कार्ग-
सूपपादः । तदङ्गीकारे तु सर्वं मुम्यम् ।

अन्य. प्राह, "प्रतिबन्धकमन्निधाने शक्तेः प्रतिबन्धस्तावत्त्वं

प्रतिबन्धकेन शक्तिनाशे याऽपि प्रोच्यते । स च यदि शक्तेर्विनाशः । तर्हि
दारुणादीनामप्यदाह प्रतिबन्धकेन दहनस्य दहनसामर्थ्ये दलितं
इति परस्मत्माशक्त्य तत्त्वण्डनम् । दारुणादीनामप्यदहनप्रसङ्गः । ततश्च स्मार्थ-

२०

यस्याप्यदहनादहनस्य निर्वाणत्वापत्तिः" । अथ करतलदाहाभिप्राय-
प्रयुक्तत्वान्मन्त्रस्य करतलदाहशक्तिरेव वहेर्विनश्यति । तर्हि करतल-
दाहशक्तौ विजयायामनभिमन्त्रितकरतलस्य तेन दहनं न भवेत् ।
अथ मन्त्रेण करतलस्यैव दाहशक्तिर्दाह्यता परपर्याया विनाश्यते

१ 'प्रसिद्धे' इति प. म. पुस्तकयो पाठ । २ 'उभयथा' इति नास्ति प. म पुस्तकयो. ।

ततोऽभिमन्त्रितस्यैव तस्यादाह इति चेत् । तदसम्बद्धम् । विवक्षित-
 दहनादाहस्य करतलस्य दहनान्तरेणाप्यदाहप्रसङ्गात् । अथ
 वाद्दरद्दहनाभिप्रायप्रयुक्तमन्त्राभिमन्त्रितकरतलस्य प्रतिनियतदहनापेक्ष-
 यैव क्षीणा शक्तिः । अस्त्वैवं तथापि प्रतिबन्धकाभावे सति कुतस्तेनैव ५
 कृशानुना तस्यैव करतलस्य दाहः स्यात् । तदानीमन्यैव शक्तिः संजातेति
 चेत्, ननु सा जायमाना प्रतिबन्धकाभावात्तदितरदृष्टदेशादिकारक-
 चक्रादृष्टार्थान्तराद्वा संजायेत, न प्रथमः पन्थाः । तत एव स्फोटो-
 त्पचित्तिद्वेः शक्तिकल्पनावैयर्थ्यात् । नापि द्वितीयः । तदितरदृष्ट-
 देशादिकारकचक्रस्य प्रतिबन्धककालेऽपि सद्भावेन अक्ष्यन्तरप्रादुर्भाव-
 प्रसङ्गात् । नापि तृतीयः । अदृष्टार्थान्तरनिर्मुक्तकल्पने तत एव १०
 स्फोटोदयप्रसङ्गात् इति । तदेतदस्य तुण्डमण्डपाडन्वरपाण्डित्यमात्रम् ।
 तथाहि प्रतिबन्धकेन दहनस्यैव शक्तिर्विनाश्यते । न च दारुणतादी-
 नामपि दहनशक्तिः । दालानेकत्वेन शक्तीनामनेकत्वस्याभ्युपगमात् ।
 न च कल्पनागौरवात्तद्व्युत्पत्त्यः कर्तव्यः । प्रमाणोपपन्नवस्तुविषयत्वेन
 कल्पनागौरवस्यादोषत्वात् । तथा चाहुः, “ प्रमाणवन्त्यदृष्टानि १५
 कल्पानि सुवहून्यपि ” इति । यद्वास्तु करतलस्यैव दाहताशक्ते-
 र्विनाशः । अत्युत्तरन्याः पुनरत्यच्चौ कारणं विकल्पितम् । तत्रकटयिष्य-
 माणहृषीटयोनिस्फोटघटनपटीयशक्तिसमुत्पादककारणानुसारेण वि-
 चिन्तनीयम् ।

अत्युत्तरदयनेन न्यङ्गादिः, “ किं प्रतिबन्धकेन शक्तिर्विनाश्यते २०

उदयनमनुदाय
 तत्तदन्तम् ।

तद्वर्मा वा धर्मान्तरं वा जन्यते न वा
 किनपीति पक्षाः । तत्राकिंचित्करस्य प्रति-
 बन्धकत्वानुपपत्तिः । विपरीतधर्मान्तरजनने

तदभावे सत्येव कार्यनित्यभावस्य कारणत्वस्वीकारः प्रागभावादि-

१ ‘अदृष्टार्था’ इति न. पुस्तके पाठः । २ ‘निमित्तकल्पने’ इति न. पुस्तके
 पाठः । ३ न्यायह. प्र. स्त. पृ. ४९ प. १.

स्यात् । यथाकारिणः । कारिका शक्तिः प्रतियन्धकावस्थान-
 प्यग्निः । तर्हि तदानीमेवासौ स्फोटघटनलक्ष्यं शक्तिं किमिति
 नोत्पादयति । किं प्रतिानाकाभास्य साकारिणोऽभावात्किमुत्पादा
 आगे कल्पे प्रतिानाकाभास एव गीत मःकारी कल्पना किमि-
 ५ न्द्रियशक्तिकल्पनाकलनेन । द्वितीये तु स्फोटा अभिमत ।
 कार्योत्पत्तानाभिमुख्यमिति चेत् । तस्मिन् पदार्थस्वरूपस्यैवास्तु कि-
 नया । यदि चास्मन्पक्षे प्रकृतं प्रदिष्टाः शक्ति कल्पनेऽप्यगाडमगिनिविष्टा ।
 तथापि स्फोटोत्पादिकैश्च शक्तिस्तदानीमभिभूतास्तु किमनेनाजानान-
 यलानूलदण्डाडम्बरविडम्बिना शक्त्यन्तरेण ।

१० भाति तथैव वपस्व विनर्कः कर्कशतर्कवितर्कपट्टनाम् ॥

निर्भरदुर्भगदुर्गतारामाविभ्रमभङ्गिशतेन समानः ॥ ३०५ ॥

तथा हि यदुक्तम् , प्रतिबन्धकावस्थाया शक्त्यन्तरमस्ति न वेति ।
 तत्रास्तीति नः पक्षः । यत्तुक्तं तदानीमेवासौ स्फोटघटनलक्ष्यं

शक्तिं किमिति नोत्पादयतीति । तदप्युक्तम् । तदानीमपि तस्यान्वा
 १५ समुत्पादनात् । यदि तदानीमपि तथाऽसौ समुत्पादयते कथं न कार्य-
 जन्मेति चेत् । कार्यकरणक्षणे प्रतिबन्धकेन तस्याः प्रध्वंसात् ।
 तज्जनिकाऽपि शक्तिः कथं न तेन प्रध्वस्यते इति चेत्, तदा
 कुडयकाण्डपटादिना प्रभावयवीव तज्जनको रत्नावयव्यपि किमिति
 न प्रध्वस्यते इत्याभिधेयम् । तस्य ततो दूरदेशस्थत्वादिति चेत् ।

२० निकटस्थे तास्मिन् किमुत्तरं वितरसि । प्रभावयविनैव सार्द्धं तस्य
 विरोधित्वादिति चेत् । तर्हि स्फोटोत्पादकशक्त्यैव साकं प्रतिबन्ध-
 कस्य विरोधात् तस्या एव तेन निरोध इति तुल्यम् । कथमसौ
 तदानीं तामुत्पादयतीति निश्चीयते इति चेत् । अविकलत्वात्तस्याः ।
 यदा हि कारणमविकलन्तदा स्वकार्यमर्ज्यत्मेव । अविकलत्वमपि

२५ कुतो निश्चितमिति चेत् । तस्याः शक्तिस्वरूपकार्योपार्जने स्वोत्पाद-
 शक्त्यनास्कन्दितदहनसत्तामात्रापेक्षत्वात् । तस्य च प्रतिबन्धकाव-

न्यायामपि भावात् । ननु किमियं शक्तिरपि प्रेक्षाचक्षुः । यत्स्वोत्पा-
 द्यशक्त्यनास्कन्दित एव बहने तामादधाति । ननु किं बीजमपि
 प्रेक्षाचक्षुर्यत्सहकारिनिर्करपरिकरितमेवाङ्कुरं करोति । स्वभाव एवायमीदृ-
 गस्येति पुनरत्रापि सुप्रापम् । नन्वसौ शक्तिसमुत्पादिका शक्ति कुन
 समुत्पन्नमे । यत एव जातवेदाः । स हि तथा सहित एव स्वहेतोरुप-
 जायते । यत एवासौ विनश्यति तत एव सापि । ततो न प्रति-
 बन्धकाद्यादद्भ्यभावित्वात्तस्या ।

ननु स्फोटादिजनिका शक्ति शक्यन्तरसहकृता कार्य करोत्यन्यथा
 वा । आद्ये कल्पेऽनवस्था । द्वितीये तु शक्ति-

स्फोटादिजनिका शक्ति शक्यन्तरसहकृता कार्य करोत्यन्यथा । द्वितीये तु शक्ति-
 शक्यन्तरसहकृता कार्य करोत्यन्यथा । द्वितीये तु शक्ति-
 करोत्यन्यथा । द्वितीये तु शक्ति-
 करोत्यन्यथा । द्वितीये तु शक्ति-
 करोत्यन्यथा । द्वितीये तु शक्ति-

शक्ति शक्यन्तरसहकृता कार्य करोत्यन्यथा । द्वितीये तु शक्ति-
 शक्यन्तरसहकृता कार्य करोत्यन्यथा । द्वितीये तु शक्ति-
 शक्यन्तरसहकृता कार्य करोत्यन्यथा । द्वितीये तु शक्ति-

अथ सैव विद्यम्बराम्बररूपसहकारिपरिचित बीजनकुरन्नाद्यपि-
 लोकिनिति कथं तामन्तरेण तस्याङ्कुरकणवैशालभिन्युपगमनात्तान्
 कर्तुमीदृशे इति चेत् । ननु भवतु शक्तिरूपे प्रत्यक्षे सहकारिजी-
 दङ्कुरम् । अत्यधे पुनरदृष्टे किं दृश्यमि । न च सहकारीङ्कुरो-
 त्तत्तादिति वाच्यम् । सर्वोत्पत्तिगतानद्यत्सहकारिङ्कुरोत्पत्तेस्तथा
 स्वीकारात् । अस्ति च शक्तिः शक्यन्तरसहकृता कार्य करोत्यन्यथा । द्वितीये तु शक्ति-
 शक्यन्तरसहकृता कार्य करोत्यन्यथा । द्वितीये तु शक्ति-

शक्ति शक्यन्तरसहकृता कार्य करोत्यन्यथा । द्वितीये तु शक्ति-
 शक्यन्तरसहकृता कार्य करोत्यन्यथा । द्वितीये तु शक्ति-
 शक्यन्तरसहकृता कार्य करोत्यन्यथा । द्वितीये तु शक्ति-

शक्ति शक्यन्तरसहकृता कार्य करोत्यन्यथा । द्वितीये तु शक्ति-
 शक्यन्तरसहकृता कार्य करोत्यन्यथा । द्वितीये तु शक्ति-
 शक्यन्तरसहकृता कार्य करोत्यन्यथा । द्वितीये तु शक्ति-

शक्ति शक्यन्तरसहकृता कार्य करोत्यन्यथा । द्वितीये तु शक्ति-
 शक्यन्तरसहकृता कार्य करोत्यन्यथा । द्वितीये तु शक्ति-
 शक्यन्तरसहकृता कार्य करोत्यन्यथा । द्वितीये तु शक्ति-

तदेतन्नोक्तं तदवगत्यसिद्धिरेव साक्षात् सति तदेतन्नोक्तं
 तदवगत्यसिद्धिरेव साक्षात् सति तदेतन्नोक्तं तदवगत्यसिद्धिरेव
 साक्षात् सति तदेतन्नोक्तं तदवगत्यसिद्धिरेव साक्षात् सति तदेतन्नोक्तं

१५ साक्षात् सति तदेतन्नोक्तं तदवगत्यसिद्धिरेव साक्षात् सति तदेतन्नोक्तं
 तदवगत्यसिद्धिरेव साक्षात् सति तदेतन्नोक्तं तदवगत्यसिद्धिरेव साक्षात् सति तदेतन्नोक्तं

२० निमित्तमुक्तं । तृतीयाध्यायनिर्दिष्टा पायित्वाप्यश्रयाभ्या व्यभिचारं
 हेतुः । तेन चाक्षुषेण चेतुः सत्त्वो न च स्यैकमभेदान्द्वि-
 कार्याकर्तृणी । गुणवगुणस्य तादृशस्य नाम्या निर्वेदानात् । तत्र
 विशेष्यश्रायम् । चाक्षुषत्वविशेषणमात्रादेव सा यमिहे । न च
 चाक्षुषं किञ्चित् स्यैकमभेदान्द्विन्द्रियकार्यकारि समुपलब्ध यत्न-
 १५ दाय हेतुत्वमुपन्यस्येन । वदधादिकमिन्यवाप्यादिशब्देन मन्त्रं
 विवादास्पदं द्रव्य धर्मित्वेन यथमीप्सितम् । तदा पक्षोक्तेश्च
 दृष्टता हेतुविशेषणस्य । पक्षोक्तेश्च द्रव्याणामेकदेशे वायुव्योमजो
 चाक्षुषत्वविशेषणभावान् । अथ पृथ्वीपाथोन्पमेव द्रव्यमादिशब्देन
 भिषेतामिति नोक्तदोषावकाश इति चेत्, तर्ह्यपिनी शक्त्यभाव-
 २० सिद्धिः । तत्रेदमप्यनुमानं साधु ।

हंहो न्याय्य न्यायशास्त्रप्रवीणा शक्तेर्यथ वादमत्र द्विपन्त ॥
 सर्वेभ्यो यद्गीतमीतेव युष्मन्नष्टा शक्ति शक्त्यभावप्रसिद्धौ ॥ ३०८ ॥

यच्चोक्तं शक्तिर्नित्याऽनित्या वेत्यादि । तत्र नित्यानित्या शक्ति

नित्यानित्येति पक्षरूपेण-
 २५ पूर्वकं शक्तेर्नित्यानित्य- नित्यत्वस्य तत्र जैनैरभ्युपगमात् । यत्पुनरस्या
 १५ ॥ १ ॥ व्यवस्थापनम् । उत्पत्तौ कारणं विकल्पितम् । तत्र दहनस्वरू-

उपलभते इति प पुस्तके पाठ । २ 'उत्पात्ति' इति प. म. पुस्तकयोः पाठः

पमेव तत्कारणमित्युच्यते । ननु तदपि शक्तिमदेव तदुत्पादे व्याप्रियते सापि तत्र शक्तिः कुतः समुत्पन्नैति चेत् । येभ्य एव शक्तकारणेभ्यः पावकः कारणशक्तिरपि च तेभ्य एव समुत्पद्यते । न चैवमनवस्थापि दूषणाय । बीजाङ्कुरादिवत् । यत्पुनरुक्तं प्रतिकार्यमेका शक्तिरनेका वेत्यादि । तत्र कारणस्य प्रतिकार्यमनेकैव शक्तिः । तथा हि कारणमनेकशक्तियुक्तं विचित्रकार्यत्वात् नानाकारणवत् । विचित्रकार्याणि वा कारणस्य शक्तिभेदनिमित्तकानि तत्त्वाद्विभिन्नकारणकार्यवत् । यथैव हि सहकारफलादौ रूपादिज्ञानानि रूपादिस्वभावभेदनिबन्धनानि । तथैकस्मादपि प्रदीपादेर्भावाद्वाट्टिकादाहतैलशोषादिविचित्रकार्याणि तावच्छक्तिभेदनिमित्तकानि व्यवतिष्ठन्ते । ५
अन्यथा रूपादेर्नानात्वं न स्यात् । चक्षुरादिसामग्रीभेदादेव हि तज्ज्ञानप्रतिभासभेद स्यात् । सहकारफलादिद्रव्यं तु रूपादिस्वभावरहितमेकमनगमेव भवेत् । चक्षुरादिवुद्धौ प्रतिभासमानत्वात् रूपादे कथं सहकारफलादिद्रव्यस्य तद्रहितत्वमिति चेत्, तर्हि तैलशोषादिविचित्रकार्यानुमानबुद्धौ शक्तिनानात्वस्य प्रदीपाद्यर्था १५
प्रतीतेः कथं तद्रहितत्वं स्यात् । प्रत्यक्षबुद्धौ प्रतिभासमाना रूपादय एव परमार्थसन्तो न त्वनुमानमतौ परिस्फुरन्त्य शक्तय इत्यप्यसुन्दरम् । अदृष्टेश्वरादेर्परमार्थसत्त्वप्रसङ्गात् । प्रदीपादिद्रव्यस्यैकम्यवर्त्तिक्रादिसामग्रीभेदादाहांकार्यनानात्व न पुनस्तच्छक्तिस्वभावभेदादित्यप्यविचारितरमणीयम् । रूपादेरप्यभावानुपज्ञात् । शक्य हि २०
वक्तु सहकारफलादिद्रव्ये चक्षुरादिसामग्रीभेदाद्रूपादिप्रतिभासभेदो न पुना रूपाद्यनेकस्वभावभेदादिति । तत्र प्रमाणप्रतिपत्त्याद्रूपादिदच्छक्तीनामपलापो युक्तः ।

यत्नान्तरं किमर्थं शक्तिमनोऽभिज्ञा मिता गेयाः । तस्यान्तर-
 शक्तिः शक्तिमनो मिता ज्ञयमानभुपयनमेव । भेदाभेदप्रधाना श्रीः ।
 अभिज्ञा वेति पश्यन्- शक्तिमनो ऽः शक्तिमिता । तन्मन्यन्दिश्यन्-
 नर्तक भेदाभेदप्रधान-
 ध्यानात्मम् । प्रत्ययान्ताभासान् । कार्यान्धयानुपपत्त्या तु प्र-

५. यमानामौ तद्वतो विवेकेन प्रत्येनुमशत्यन्वाद्यभिज्ञेति । न चात्र वि-
 धायवतारः । भेदाभेदान्मकवस्तुनो जात्यन्तग्वान् । मेचक्यत्वं
 त्सामान्यविशेषव्येति । ततः कार्यकारणभावप्रतिनियमं प्रतिजन्तं
 प्रतिपदार्थं स्वान्मभृतमनीन्द्रियकार्यैकमनविगम्यं विचित्र न्यून-
 शक्त्यपराभिधानं प्रेक्षाद्वै. प्रतिपत्तव्यम् । एवं च
- १० सतीतिनिश्रेणिवशात्प्रसिद्धिप्राभादमारुढवती कथञ्चित् ॥
 नित्या विभिन्ना च विचित्ररूपा शक्तिः परोक्षा निश्चिञ्चार्थसाथे ॥३०००॥

तस्यां चार्थापत्तेरनुमानान्तःप्रतिष्ठरूपाया नापहोतुं शक्यं प्रती-
 मानं प्रमाणत्वम् ।

- यत्पुन शब्दप्रमाणपूर्विकाया अर्थापत्तेः पीनो देवदत्तो द्वि-
 १५ नीमानकमनार्थापत्तेः न सुद्धे इति निदर्शनमदार्थि जमिनीयैः । कुत्र
 खण्डनम् । वाक्यखण्डलककल्पनमनुपपन्नम् । अर्थस्यैव
 कार्यलिङ्गद्वारतः कल्पयितुमुपपन्नत्वात् ।
 यथैव हि प्रत्यक्षतः स्थूलं कचिद्भूममालोक्य तत्कारण-
 धूमकेतनमनुगच्छन्ति ते तथैवागमादिनाधिकरणभोजनाभाववि-
 २० शिष्टं पीनत्वाख्यं कार्यमवधार्य तत्कारणं रजनिभोजनमप्यनुमिन्वन्तु ।
 कोऽत्र विशेषः । लिङ्गस्य तु कचिद् प्रत्यक्षात्प्रतिपत्तिः कुत्रचिद्विवेचना-
 दिति नार्थं गरीयान् विशेषः । अथापरिपूर्णवचनं यथोचितां प्रतीति-
 मेव कर्तुमशक्तमिति चेत् । तर्हि पीनो देवदत्तो दिवा न सुद्धे

१ ' प्रसाद ' इति प, पुस्तके पाठः । २ ' स्थूल ' इति नास्ति प पुस्तके ।

वाङ्मयस्य पूर्वपुनरावृत्तौ विद्यानुसंगितस्येव । न केन ।
 शब्दादौ जन्म्य शक्तिमन्वेऽवगत एव तदुपगते ।
 प्राणानुसंगितकल्पमिति न शक्यं वाच्यमशुद्धविद्या कल्पने
 श्रेयसीति । यथाशक्तिपूर्विकायां अपिपेन्द्राहणं शक्यं

१५. प्रत्यायनानुसंगितप्रतिपत्तवानकशम्यन्यथानुसंगत्या शक्यं
 कल्पनेति भीमांशुर्कर्मिणम्, तदपि न मीमांसक
 वाचकशक्तेर्मिथ्यत्वकल्पना प्रत्यन्यथानुसंगेभावात् । परञ्चिह्ने =
 पुरतः शब्दस्य निर्यन्त्रमिन्दुलिङ् प्रपञ्चेन । अथ भवन्न्यामन्तेऽन्ते

२०. जीवतो गृहाभावेन लिङ्गभूतेन वहिर्भावानुनानात् । तथाहि जीवतो
 त्रय्य नन्नन्यभावो वहिर्भावपूर्वको जीवतस्मिन्नन्यभावत्वात्
 स्थितस्य गृहे जीवदभावत्वात् । यद्वा चैत्रो वहिरस्ति गृहान्तद्वयैव
 वारत्वात् स्वान्नवदिति । ननु साधनप्रतीतिसमये एव ननु
 प्रतीयमानत्वेन प्रमेयानुप्रवेशान्यदोषप्रमज्ञात्तेऽननुनानत् । तथा ह्यन्ते

१५. वगतजीवनस्य गृहाभावेन चैत्रस्य वहिर्भावः परिकल्प्यते । इति
 मृतेनानैकान्तिको हेतु न्यात् । अभावश्च गृहीतः सन् वहिर्भावो
 गमयति नागृहीतो धूमवत् । अभावग्रहणं च सकलसदुपलम्भकं
 प्रत्यन्तमयपूर्वकम् । इह च सदुपलम्भके जागनप्रनाणे सति कथन्नेव
 प्रवर्त्तेति सद्धानि प्रवर्त्तमान एवासौ सदुपलम्भकं प्रनाणं पृथग्विना

२०. वस्थापयति वहिरस्य भावो गृहे त्वभाव इति । तेन जीवतो वहिर्भावो
 व्यवस्थापनपूर्वकगृहाभावग्रहणोपपत्तेः न्यष्टं प्रमेयानुप्रवेशादोष
 दोषः । अनुनाने तु दूनादिलिङ्गग्रहणसमये ननागमि तदु
 नेयदहनादिलिङ्गधनुप्रवेशस्पर्शो न विद्यत इति । नैतदुपपन्न

१ 'व्यार्थागति' इति प. म. पुस्तकयोः पाठः । २ 'पूर्विका' इति न
 पुस्तके पाठः । ३ 'न' इति नाम्नि न. पुस्तके । ४ 'परिकल्प्य' इति प. न
 पुस्तकयोः पाठः । ५ 'स्यष्टः' इति प. पुस्तके पाठः । ६ 'एतद्' इति नाम्नि न
 पुस्तके ।

यत कि प्रमेयमभिमतमत्र भवतां येन तदनुप्रवेशो दोषः स्यात् । किं सत्तामात्रमुत वहिर्देशविशेषणम् । सत्तामात्रं तावदागमादेवावगतमिति न प्रमाणान्तरप्रमेयतामवलम्बते । वहिर्देशविशेषितं तु सत्त्वं भवति प्रमेयम् । तस्य जीवद्रुहाभावग्रहणकालेऽनुप्रवेशः कुतस्त्य इति चिन्त्यम् । गृहाभावग्राहकं हि प्रमाणं गृह एव सदुपलम्भकप्रमाणावकाशमपाकरोति न वहिःसदसत्त्वचिन्ता प्रस्तौति । मृतस्य जीवतो वा दूरे प्राङ्गणेऽपि वा तिष्ठतश्चैत्रस्य गृहाभावपरिच्छेदे विशेषाभावात् । जीवनविशिष्टस्तु गृहाभावः प्रतीयमानो लिङ्गतामश्नुते । व्यभिचारनिरासात् । न च विशेषणग्रहणमेव प्रमेयग्रहणम् । जीवनमन्यदन्यच्च वहिर्भावाख्यं प्रमेयम् । नतु जीवनयत्नविशिष्टगृहाभावप्रतीतिरेव वहिर्भावप्रतीतिः । न हि दहनाधिकरणधूमप्रतीतिरेव दहनप्रतीतिः । ननु धूमादन्य एव दहनः । इहापि गृहाभावजीवनाभ्यामन्य एव वहिर्भावः । पर्वतहुतवहयो सिद्धत्वात् मत्वर्थमात्र हि तत्रापूर्वमनुमेयमेवमिहापि वहिर्देशयोगमात्रम् । यदि तु तदाधिक प्रमेयमिह नेप्यते । तदा गृहाभावजीवनयोरभावागमाख्यप्रमाणाभ्यामवधारणादानर्थक्यमर्थापत्तेः । तस्मात्प्रमेयान्तरसद्भावात्तस्य च जीवद्रुहाभावलक्षणाङ्गग्रहणसमयेऽननुप्रवेशात् प्रमेयानुप्रवेशो दोषः । अर्थापत्तावपि तुल्य एवायं दोषः । तत्राप्यर्थादर्थान्तरकल्पनाभ्युपगमात् । “ द्रष्टुः श्रुतो वाऽर्थो नोपपद्यत ” इत्यर्थकल्पनेत्येवं ग्रन्थोपनिबन्धनात् । तस्य तस्मात्प्रतीतिरिति हि यत्र व्यवहारस्तत्रावश्यं तत्प्रतीतौ तदनुप्रवेशो दोष एष । स्वभावेहेताविव तद्द्विसिद्ध्या तत्साध्यसिद्धेः प्रमाणान्तरवैफल्यादिति ।

१ 'यत्न' इति नास्ति प भ पुस्तकयोः । २ 'अधिकरणात्' इति प पुस्तके पाठ । ३ नीमात्ताभाष्ये पृ. ८ प. १७. ४ 'अन्यथा' इत्यधिक भ. पुस्तके ५ 'नोपपद्य' इति प पुस्तके पाठ ।

अभावप्रमाणं तु प्रत्यक्षादावेवान्तर्भवतीति न तद्वारेणाप्यभिन्नम्
 मीमांसकमनन्याभाव-
 प्रमाणस्य मविस्तर
 राण्डनम् ।
 णसङ्ख्याव्याघातः । यत्तु तत्समर्थनाय प्रत्यक्षे
 नुत्पत्तिरित्यादि जैमिनीयैरजल्पि । तत्र सामान्ये
 परिणामो वेति प्रथमपक्षे किमात्मा सर्वथा इति
 रूपेणापरिणतः कथञ्चिद्वा । तत्रानविकल्पे क-

५ मे वन्त्येत्यादिवन् स्ववचनविरोधः । सर्वथा हि यद्यात्मा जानन्
 न परिणतः कथमभावपरिच्छेदकः । परिच्छेदस्य ज्ञानधर्मत्वात् ।
 चेदहत्वे वा कथमसौ सर्वथा ज्ञानरूपतया न परिणतः । अपि
 णि । तथा हि अभावविषयं ज्ञानमस्ति निषेधविषयं तु नाम्नि
 १० ताः नञ्जानमेवाभावप्रमाणं स्यात्तत्त्वात् । तद्येन्द्रियान्यत्राभि-
 निरागित्वात्प्रत्यक्षमेव । द्वितीयपक्षे यदन्यवस्तुनि अभावांशे विज्ञाने
 त्यजमेव । मासाशब्दभावांशेऽप्यक्षाणां प्रवृत्त्यविरोधान् । अतएव
 मासप्रमाणस्यागाध्याग्नविषयप्रदर्शनाय प्रमाणपञ्चकं यत्रेत्याहुः
 २० नर्तनं पश्यन्तम् । प्रत्यक्षादेर्भावाश्रयाहकत्वोपपत्तेश्चान्यथा
 ३० कृत्याया निमित्तयोगादिति । यदप्यभावज्ञानस्य प्रत्यक्षापरि-
 त्तं । तत्र तुमद्भावान्यायमिदित्तम् । तदप्यवयवम् । अक्षापेक्षा
 ४० त्तं न पश्यन्त्या एव तत्रोपपद्यमानत्वात् । यत्तु नृशब्-
 ५० त्तं तत्रोपपद्यमानत्वात् तदक्षापेक्षित्वमन्यथागिदसभावज्ञाने
 ६० त्तं तत्रोपपद्यमानत्वात् तदक्षापेक्षित्वमन्यथागिदसभावज्ञाने
 ७० त्तं तत्रोपपद्यमानत्वात् तदक्षापेक्षित्वमन्यथागिदसभावज्ञाने
 ८० त्तं तत्रोपपद्यमानत्वात् तदक्षापेक्षित्वमन्यथागिदसभावज्ञाने
 ९० त्तं तत्रोपपद्यमानत्वात् तदक्षापेक्षित्वमन्यथागिदसभावज्ञाने

स्ता । तज्जन्यत्वेनाभ्युपेतस्य प्रत्यक्षाद्यतिरिक्तस्याभावप्रमाणस्य प्रति-
क्षिप्तत्वात् । किं च भूतलादिकं वस्तु प्रत्यक्षेण घटपटादिभिः प्रति-
योगिभिः संसृष्टं प्रतीयतेऽसंसृष्टं वा । तत्राद्यः पक्षोऽनुपपन्नः । प्रतियोगि-
संसृष्टस्य भूतलादिवस्तुन प्रत्यक्षेण प्रतीतौ तत्र प्रतियोग्यभावग्राहक-
त्वेनाभावप्रमाणस्य प्रवृत्तिविरोधात् । प्रवृत्तौ वा न प्रामाण्यम् । प्रति- ५
योगिनः सत्त्वेऽपि तत्प्रवृत्तेः । द्वितीयपक्षे त्वभावप्रमाणवैयर्थ्यम् ।
प्रत्यक्षेणैव प्रतियोगिना कुम्भादीनामभावप्रतिपत्तेः । अथोच्यते न
संसृष्टं नाप्यसंसृष्टं प्रतियोगिभिर्भूतलादिवस्तु प्रत्यक्षेण गृह्यते वस्तु-
मात्रस्य तेन ग्रहणाभ्युपगमादिति । तदपि द्रष्टव्यम् । संसृष्ट-
त्वासंसृष्टत्वयोः परस्परपरिहारस्थितिरूपत्वेनैकैकं परिषेधोऽपरविधानस्य १०
परिहर्तुमशक्यत्वात् । प्रतियोगिनश्च घटादेः स्मरणमनुभूतमैव
नान्यथा । अतिप्रसक्तेः । तदनुभवश्चान्यासंसृष्टतयाभ्युपगन्तव्यः ।
तस्याप्यन्यासंसृष्टताप्रतिपत्तिस्तदन्यप्रतियोगिस्मरणात् । तत्राप्ययमेद-
न्याय इत्यनवस्था । अथ प्रतियोगिनो भूतलस्य स्मरणाद्घटस्यान्या-
संसृष्टता प्रतीयते तत्स्मरणाच्च भूतलस्य तदितरेतराश्रयः । तथाहि न १५
यादद्घटासंसृष्टभूभागप्रतियोगिस्मरणाद्घटस्य भूतलासंसृष्टताप्रतिपत्तिर्न
तादत्तस्मरणाद्भूतलस्य घटासंसृष्टताप्रतिपत्तिर्यावच्च भूतलस्य घटास-
सृष्टता न प्रतीयते न तावत्स्मरणेन घटस्येति । तस्मादन्यप्रतियोगिस्मरण-
न्तरेणैवाभावांशो भावादावत्प्रत्यक्षोऽभ्युपगन्तव्यः । भूतलासंसृष्टपटदर्श-
नाहितसंस्कारस्य च पुनर्घटासंसृष्टभूभागदर्शनानन्तरं तथादिघटस्मरणे २०
सत्यम्यात्राभावप्रतिपत्तिः प्रत्यभिज्ञानमेव । यदा तु नर्दं सर्वं विदितं
इति दुरागमाहितसंस्कारः नास्त्यः प्रतिबोधयते । यदा नोपलब्धि-
रक्षणप्राप्तं समीपलभ्यते तत्तत्तासदिति व्यवहृत्य यदा नस्ते ग्लान्त-
मयी तथा भाव घट इति । तत्राप्यनुमानमेवेति दृष्टव्यम् । २५
दक्षः । यथा न तदग्निदेवैरेण्येषुवन् । तदपि न सुतरं ३५

प्रमाणेन विदितं तत्रानुमानेन तु विदितं तत्रानुमानेन तु विदितं तत्रानुमानेन तु विदितं

तत्रानुमानेन तु विदितं तत्रानुमानेन तु विदितं तत्रानुमानेन तु विदितं तत्रानुमानेन तु विदितं

१५. प्रमाणे जातवत्तत्त्वं प्रमाणस्यैव प्रमाणस्यैव प्रमाणस्यैव प्रमाणस्यैव प्रमाणस्यैव

तत्रानुमानेन तु विदितं तत्रानुमानेन तु विदितं तत्रानुमानेन तु विदितं तत्रानुमानेन तु विदितं

तत्रानुमानेन तु विदितं तत्रानुमानेन तु विदितं तत्रानुमानेन तु विदितं तत्रानुमानेन तु विदितं

१०

तत्रानुमानेन तु विदितं तत्रानुमानेन तु विदितं तत्रानुमानेन तु विदितं तत्रानुमानेन तु विदितं

तत्रानुमानेन तु विदितं तत्रानुमानेन तु विदितं तत्रानुमानेन तु विदितं तत्रानुमानेन तु विदितं

१५

प्रत्यक्षेणानुमानेन च प्रमाणस्यैव प्रमाणस्यैव प्रमाणस्यैव प्रमाणस्यैव प्रमाणस्यैव

तत्रानुमानेन तु विदितं तत्रानुमानेन तु विदितं तत्रानुमानेन तु विदितं तत्रानुमानेन तु विदितं

तत्रानुमानेन तु विदितं तत्रानुमानेन तु विदितं तत्रानुमानेन तु विदितं तत्रानुमानेन तु विदितं

२०

पाताभावाद्वायोरिति । भावाच्च वह्न्यदे । शीताभावस्य प्रतीतिः सकल-
लोकप्रतीता । यो यथाविधः स तथाविधेनैव गृह्यत इत्यभ्युपगमे

चाभावस्य मुद्गरादिभावजन्यत्वाभावः स्यात् । शक्य हि वक्तुं यो
यथाविधः स तथाविधेनैव जन्यते यथा भावो भावेन अभावश्चाभाव-
स्तस्मादभावेनैव जन्यते । प्रत्यक्षवाधा चान्यत्रापि समाना । प्रागभावादि-

२५

चतुर्विधाभावस्य चाभावप्रमाणविषयतया परैः परिकल्पितस्य

१ एवेत्यधिक प. भ. पुस्तकयोः ।

यथा निरासन्त्वाग्ने वक्ष्यते । ततश्च क्षीरे दध्यादि यक्षास्तात्यादि-
 कारिकाग्रन्थः प्रतिभित्तो लक्षयित्त्वनः । यच्च वस्त्वसंकरसिद्धेश्च तेनाभाव-
 प्रनापतेत्यादि । तदपि न । तस्यापि प्रत्यक्षादिप्रमाणत एव प्रसिद्धत्वात् ।
 कथं प्रत्यक्षादेरभावस्य परिच्छित्तिरिति चेत् । ननु भावस्यापि कथं
 ततः परिच्छित्तिः । प्रतिभासाच्चेत् , तदितरत्रापि तुल्यम् । न खलु
 प्रत्यक्षेणान्यसंसृष्टः प्रथमतोऽर्धोऽनुभूयते पश्चादभावप्रमाणादन्यासंसृष्ट
 इति न्नप्रतीतिरस्ति । प्रथममेवान्यासंसृष्टस्य मूलदेरर्धस्य प्रत्यक्षे
 प्रतिभासात् । न चान्यासंसृष्टार्धवेदानादन्यत्तदभाववेदानं नाम ।
 एवं च ।

५

प्रत्यक्षादिनिष्कल्पत्वमासं नामवागस्य माननन्तीह षष्ठम् ॥
 यस्य ब्राह्मः प्रागभावभावः श्रद्धाजिह्वैर्जैमिनीयैर्नगादि ॥ ३१० ॥

१०

एतेन प्रत्यक्षानुमानागनेप्मानार्थापत्तिवु यथाक्रमं द्वित्रिचतुःषड्-
 प्रमाणादिना वैशेषिकसांख्यनैयायिकप्रामा-
 उत्तरादिभिरेने वैशेषिक-
 विद्वद्संख्यैर्वादिप्र-
 काराणा प्रमाणासंख्याव्याख्याप्रत्याख्यानं वृत्तम-
 नन्वन्तं सज्जम् । वक्ष्येत् । उक्तन्यायस्यात्राप्यविशेषात् ।

१५

ननु नाद्यापि प्रत्यक्षरौलभेदेन प्रमाणद्वैविध्यमवतिष्ठते । सम्भवैति-
 ह्यगो. प्रमाणांतरभावात् । सम्भवो नाम समुदा-
 न्मवैतिह्यो प्रमा-
 न्तरत्वेन सज्जम् । येन समुदायिनोऽवगमः । यथा सम्भवति सहते
 इतं सम्भवति खार्गं श्रेण इति । अनिर्दिष्ट-
 प्रवृत्तं प्रवादपरम्पर्यनितिहोचुर्हृदा. इत्येतिह्यन् । यथेह वृत्ते यत्. २०
 प्रतिवसतीति । तदगोमनम् । सम्भवस्यानुमानेऽन्तर्भावत् । यन् हि
 सहते तत्रावश्यं इतं सम्भवतीत्यन्यथातुमतेः पूर्वमेव ग्रहणम् ।
 तथा हि महत्त्वं समुदायि इतवत्त्वहनत्त्वं पूर्वमेव ग्रहणम् ।
 एवं खार्गोमपि श्रेणातुमानम् । ऐतिलं तु न प्रमाणम् । अनिर्दिष्ट-
 प्रवृत्तत्वेन सांख्यिकत्वात् । अहवत्त्वनिश्चये त्वगम इति । २५

२०

२५

१ 'इतं देवदे' इति २. २. सुन्दरयो. ५३. ।

१५

॥ स्पष्टं प्रत्यक्षमिति ॥ २ ॥

स्पष्टं विद्यते यद्विज्ञानं तत्र प्रतीतिः प्रत्यक्षम् । अत्र च प्रतीतिः ।
प्रत्यक्षं स्पष्टज्ञानात्तत्र प्रत्यक्षं वाच्यं न च स्पष्टज्ञानात्तत्र तत्र प्रतीतिः
यथानुमानं प्रत्यक्षं च विज्ञानं व्याप्तिन तत्र स्पष्टज्ञानात्तत्र प्रतीतिः ।

२०

अनेनाकस्माद्दृग्दर्शनाद्दृष्टिरेति ज्ञानं यावान् कश्चिद्दृग्दर्शनं
प्रतीत्येव च सर्वोऽभिमानिन्यादिभ्यामिज्ञानं चास्पष्ट-
प्रतीत्येव च सर्वोऽभिमानिन्यादिभ्यामिज्ञानं चास्पष्ट-
मपि प्रत्यक्षमाचक्षाय । प्राजमानी प्रतीत्येव च सर्वोऽभिमानिन्यादिभ्यामिज्ञानं चास्पष्ट-
दृष्टिरेति, अनुमानस्याप्येव प्रत्यक्षतास्य
प्रतीत्येव च सर्वोऽभिमानिन्यादिभ्यामिज्ञानं चास्पष्ट-
ज्ञाने सामान्यं वा प्रतिभासेन विशेषो वा । यद्वि सामान्यम् । न

१ अनिन्द्रियेति प. म. पुस्तकयो पाठ । २ ' निश्चय ' इति प. म. पुस्त-
कयो. पाठ । ३ ' च ' इति नाम्नि प. पुस्तके । ४ अवज्ञान.-तद्विदितः ।

यद्यपि प्रातिभमक्षलिङ्गशब्दव्यापारगनेपक्षमक्षमादेवाय ३ ॥

पतिप्रमादो मविनेत्याद्याकारं स्पष्टतया वेद-
प्रातिभम्य प्रत्यक्षाशब्द-
सर्वमन्यम् । सुदयने । तदप्येतीन्द्रियनिबन्धनतया सन्-

मिति प्रत्यक्षकुञ्जिनिक्षिप्तमेव । यन्तु प्रि-

५ प्राप्तिप्रभृतिफलान् सार्द्धं गृहीतान्यथानुपपत्तिकान्मनःप्रमादोद्देशे
दुदेति । तत्पिपीलिकापटलोन्मर्षणोन्मथजानवदम्पष्टमनुमानमेवेति प्र-
धान्तर्गतमेव । प्रतिमानमेव नतु निश्चितं इति लौकिकव्यपदेशादनु-
रणात्मकप्रमाणमेवैतत्किं तदन्तर्भावचिन्तयेति कश्चिन् । ननु
विपश्चित् । यत् सकलमेवेदमनवधारणात्मकमुच्येत किञ्चिद् ।

१० नाद्यः पक्ष । प्रायशोऽवधारणात्मकस्यैवास्यात्प्रादात् । अनवधारणा-
कस्य तु तस्य प्रामाण्यमेव नाम्तीति नाम्यान्तर्भावं वयमपि दूमः ।

तस्मादवस्थितमिदं प्रत्यक्षपरोक्षभेदतो द्वेषा ॥

एतत्प्रमाणतत्त्वं सर्वमिदा संग्रहप्रवणम् ॥ ३११ ॥ १ ॥

तत्रायं भेदं व्याचष्टे—

१५

॥ स्पष्टं प्रत्यक्षमिति ॥ २ ॥

स्पष्टं विगदं यद्विज्ञानं तस्यत्यक्षमिति प्रत्येयम् । अत्र च प्रयोगः ।
प्रत्यक्षं स्पष्टज्ञानात्मकं प्रत्यक्षत्वाद्यत्तु न च स्पष्टज्ञानात्मकं तत्र प्रत्य-
यथानुमानं प्रत्यक्षं च विवादाध्यासितं ततः स्पष्टज्ञानात्मकमिति ।

२०

अनेनाकस्माद्मदर्शनाद्बहिरत्रेति ज्ञानं यावान् कश्चिद्भूतवान्

प्रजाकरगुणादे-
खण्डनम् ।

प्रदेशः स सर्वोऽग्निमानित्यादिव्याप्तिज्ञानं चान्त-

मपि प्रत्यक्षमाचक्षाणः प्राज्ञमानी प्रजाकरगुणा-

दिरवर्जितः । अनुमानस्याप्येवं प्रत्यक्षतापत्त्या

प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणं स्यात् । अपि च । अकस्माद्मदर्शनाद्बहिरत्रेति
ज्ञाने सामान्यं वा प्रतिभासेत विशेषो वा । यदि सामान्यम् । न

१ अनिन्द्रियेति प. म. पुस्तकयो पाठः । २ ' निश्चय ' इति प. म. पुस्त-
कयो पाठः । ३ ' च ' इति नाम्नि प पुस्तके । ४ सवनात्.-कण्ठितः ।

तर्हि तज्ज्ञानं प्रत्यक्षम् । तस्य सामान्यगोचरत्वास्वीकारात् । तत्स्वी-
कारे वा प्रमेयद्वैविध्यात्प्रमाणद्वैविध्यमित्यङ्गीकारस्य भङ्गप्रसङ्गः । सवि-
कल्पकत्वानुपङ्गश्च प्रत्यक्षस्य । अथ विशेषस्तज्ज्ञाने प्रतिभासते ।
तर्हि ततः प्रवर्त्तमानस्य प्रतिपत्तुर्वह्निविशेषसंग्रयो न प्रादुर्भवेत्तार्णो
चात्राग्निः पाणो वेति यथा सन्निहिते वह्निविशेषे । न खलु पावकं ५
सन्निहितमवलोकमानस्य तत्र सशय. समुल्लसति । समुल्लासे वा नस्य
शब्दाल्लिङ्गाद्वा विशेषं प्रतिपाद्यमानस्यापि प्रमातुरसौ समुल्लसेत् । तथा
चेदमसङ्गतं भवेत् शब्दाल्लिङ्गाद्वा विशेषप्रतिपत्तौ न तत्र सन्देह इति ।
तन्नेदमकस्माद्भूमदर्शनाद्वाहिरत्रेति ज्ञानं प्रत्यक्षम् । किं तर्हि लिङ्गदर्शनस-
मुत्थत्वाद्नुमानम् । दृष्टान्तावष्टम्भं विनाप्यनुमानं भवतीत्येतच्च पुरस्ता- १०
दुपपादयिष्यते । व्याप्तिज्ञानमप्यस्पष्टत्वेनाप्रत्यक्ष व्यवहारिणां सु-
प्रतीतम् । व्यवहारानुकूल्येन प्रमाणचिन्ता प्रतन्यते भवद्भिः ।
प्रामाण्यं व्यवहारेणेत्यभिधानात् । न च व्यवहारिणा सर्वेऽभ्यादयो
धूमादयो वा स्पष्टज्ञानगोचरा इत्यभ्युपगमोऽस्ति । अनु-
मानस्य वैयर्थ्यप्रसक्तेः । समस्त हि व्याप्यं व्यापकं च स्पष्टत्वेन १५
युगपन्निश्चिन्वतः प्रमातुर्न किञ्चिदनुमानेन साध्यं सम्भवति । अन्यथा
योगिनामप्यनुमानवलात्पदार्थनिश्चयप्रसङ्गः । समारोपनिषेधार्थमनु-
मानस्य प्रवृत्तमानत्वान्न वैयर्थ्यमिति चेत् । तदप्यनुचितम् । निश्चिते
समारोपस्यासम्भवात् निश्चयसमारोपयो. परस्पर विरुद्धत्वात् । अथ
कालान्तरभाविस्मारोपनिषेधकत्वेन नानुमानस्य वैयर्थ्यम् । एवं तर्हि २०
क्वचिदुपलब्धदेवदत्तस्य पुस. पुन. कालान्तरेऽनुपलम्भाख्यसमारोपे
सत्यनन्तरं यत्स्मरणादिकं तस्याप्यवैयर्थ्यं स्यात् । तथा च प्रमाणान्तरमे-
तदापद्येत् । तत्र व्याप्तिज्ञानमप्यस्पष्टत्वात् प्रत्यक्ष युक्तम् ।

ननु चास्पष्टत्वं ज्ञानधर्मोऽर्थधर्मो वा । यदि ज्ञानधर्मः । कथमर्थ-

१ तृणजन्य । २ पर्णजन्यः । ३ ' सन्निहित पावक ' इति प. पुस्तके पाठः ।
४ ' किं ' इति नास्ति भ पुस्तके । ५ ' च ' इत्याधिकं प पुस्तके । ६ ' मानवै-
यर्थ्य ' इति प. पुस्तके पाठः ।

- स्यास्पष्टत्वम् । अन्यास्पष्टत्वादन्यस्यास्पष्टत्वेऽतिप्रसक्तिः । अर्थधर्मत्वे पुनरस्य कथमतो व्यास्यादिज्ञानस्याप्रत्यक्षत्वं प्रसिध्येत् । व्यधिकरणाद्धि हेतोः साध्यसिद्धौ काकस्य कास्न्याद्धवलः प्रासाद् इत्यादेरपि गमकत्व-प्रसङ्ग इति चेत् । तदपि दुराशामात्रम् । स्पष्टत्वेऽप्येतस्य तुल्यत्वात् । स्पष्ट-
 ५ त्वमपि हि यदि ज्ञानधर्मस्तर्हि कथमर्थे स्पष्टता । अतिप्रसक्तेः । विषये विष-
 यिधर्मस्योपचाराददोषेऽत एवान्यत्राप्यदोषोऽस्तु । संवेऽदनस्यैव ह्यस्पष्टता धर्म- स्पष्टतावत् । यदि तु तस्या. परिच्छेद्यपदार्थधर्मत्वं स्वीक्रियते । तर्हि सर्वदा तथा प्रतिभासप्रसङ्गात्कुतः प्रतिभासपरावृत्तिर्भवेत् । ननु विषयिधर्मस्य विषयेषूपचारात्तत्र स्पष्टत्वास्पष्टत्वव्यवहारे विषयिणोऽपि
 १० ज्ञानस्य स्पष्टत्वधर्मतासिद्धिः कुतः । किं तज्ज्ञानगोचरज्ञानान्तरगत-
 स्पष्टत्वास्पष्टत्वाभ्या स्वतो वा । प्रथमपक्षेऽनवस्था । द्वितीयपक्षे त्ववि-
 शेपेण निखिलज्ञानानां स्पष्टत्वमस्पष्टत्वं वा प्रसज्येतेति चेत् । तदप्य-
 चारु । अन्यथैव ज्ञाने स्पष्टत्वास्पष्टत्वधर्मतासिद्धेः । तथा हि प्रवल्-
 तरज्ञानावरणवीर्यान्तरायकर्मक्षयोपशमविशेषात्काचिद्विज्ञानस्य स्पष्टत्व
 १५ विपरीतात्तु तस्मादस्पष्टत्वम् ।

स्पष्टज्ञानस्वरूपत्वं तत्प्रत्यक्षस्य लक्षणम् ॥

व्यवस्थितमिदं युक्तिप्रतीतिभ्यामवाधितम् ॥३१२॥२॥

अथ स्पष्टत्वमेव प्रकटयन्नाह—

॥अनुमानाद्याधिक्येन विशेषप्रकाशनं स्पष्टत्वमिति

॥ ३ ॥

२०

अनुमानादिभ्यो वक्ष्यमाणभेदेभ्यः सकाशादाधिक्येनातिरेकेण विशेषाणां नियतवर्णसंस्थानार्थाकाराणा प्रकाशनं प्रतिभासनं यस्य ज्ञानस्य तत्स्पष्टत्वं वैशद्यमित्यर्थः । तदुक्तम् ' अनुमानाद्यतिरेकेण विशेषप्रतिभासनम् ॥ तद्वैशद्यं मतं बुद्धेरवैशद्यमतः परम् ॥१॥' इति ।

१ 'परोक्षप्रमाण' इत्यधिक ५. पुनक्ते । २ 'संस्थानार्थ्या' इति ५. पाठ. ।

कोचित्तु तार्किकमन्याः प्रतीत्यन्तराव्यवधानेन प्रतिभासनमपि
 प्रतीत्यन्तराव्यवधानेन ज्ञानस्य वैशद्यं वदन्ति । अनुमानादिपरोक्षप्रमाण-
 प्रतिभासनमपि ज्ञानस्य भेदेषु हि धूमादिगोचरप्रतीतिव्यवधानेन धूमध्व-
 वैशद्यमिति वदता ता- जादिवस्तुनः प्रतीतिरित्यवैशद्यं तेषाम् । प्रत्यक्षे
 किकमन्याना जैनमता- तु नैवं प्रतीत्यन्तराव्यवधानमस्तीति वैशद्यं तस्य । ५
 न ते जैनदर्शनोपनिषदं स्वप्नेऽपि प्रापुः । एवं प्रकारं वैशद्यं वदन्तस्ते
 कथमीहांदिज्ञानस्य सन्देहाद्यपेक्षिणः प्रत्यक्षतां व्यवस्थापयिष्यन्ति ।
 अथ ब्रूयुरपरापरोन्द्रियव्यापारादेवेहादीनामुत्पत्तेः सन्देहाद्यनपेक्षत्वात्प्रती-
 त्यन्तराव्यवधानेन प्रत्यक्षतेति । तदपि प्रतीतिपराङ्मुखम् । ईहादयो हि
 सन्देहादिभ्यः समुपजाययानाः प्रतीयन्त एवेति कथं तदनपेक्षत्वम् । १०
 प्रतीयमानस्यापि कार्यकारणभावस्यात्रापह्वे सर्वत्र तदपह्वः किञ्च
 स्यात् । अथैकमिदं सवेदनमवग्रहाद्यैतिशयोपेतमित्यत्रापि प्रतीत्यन्तरा-
 व्यवधानमस्तीति । ननु तथापि तदनेकत्वपक्षे प्रतीत्यन्तराव्यवधानमलब्ध-
 समाधानम् । स्याद्वादिना ह्यवग्रहादीनामेकत्वमिदानीमेकत्वमपि वक्तव्यम् ।
 तदेव परोदितस्य वैशद्यलक्षणान्तरस्यानुपपत्तेर्यथोदितलक्षणमेव वैशद्यं १५
 स्पष्टत्वापरपर्यायं स्वीकार्यम् ।

निरवध चेद स्पष्टत्व प्रत्यक्षस्य लक्षणम् । साकल्येनाखिलाध्यक्ष-

सप्तोक्तवैशद्यलक्षण-
 स्यात्सम्भवादिदोष-
 रहितत्वम् ।

व्यक्तिषु सम्भवेनाव्याप्त्यसम्भवदोषानास्पष्टत्वात् ।

अतिव्याप्तिस्तु दूरोत्सारितैव । अध्यक्षत्वानभि-
 मते क्वचिदप्येतल्लक्षणस्यासम्भवात् । समन्ध- २०

कारादौ मलिनवस्तुवेदनमप्यभ्यक्षमेव । संस्थानमात्रे तस्यापि स्पष्टत्वात् ।
 ननु च परोक्षेऽपि स्मृतिप्रत्यभिज्ञादिस्वरूपसंवेदनेऽन्याध्यक्षलक्षणस्य
 सम्भवादतिव्याप्तिरेवेति चेत्, नैवम् । तस्य परोक्षत्वानसम्भवात् ।

१ आदिप्रमाणम् अवाधधारणाप्रमाणम् । लक्षणं तु मन्त्रेण परि. २ सू. ८, ९,
 १० इत्यत्र द्रष्टव्यम् । २ आदिप्रमाणम् उक्तत्वात् द्रष्टव्यम् । अत्रप्रमाणम्
 परि. २ सू. ७ इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

धायोपशमिकमवेदनानां स्वरूपसंवेदनम्यानिन्द्रियप्रधानतयोत्तरनिन्द्रियाध्यक्ष्यपदेशसिद्धेः । बहिरर्थग्रहणापेक्षया हि विज्ञानानां प्रत्यक्षपरोक्षव्यपदेशो ननु स्वरूपापेक्षया । स्वरूपे सर्वज्ञानानां स्पष्टप्रतिभासत्वेन प्रत्यक्षतथैव व्यवस्थितत्वान् ।

- ५ तस्मान्निर्दोषत्वात्स्पष्टत्वं प्रत्यक्षलक्षणं प्रेक्षावद्विरङ्गीकर्तव्यं नेन्द्रिय-
चक्षुषोऽर्थेन सन्निकर्पा- सन्निकर्पोत्पन्नमित्यादि नैयायिककल्पितम् । चा-
भावमसहमानस्य क्षुपसंवेदने तस्यासत्त्वेनाव्यापकत्वात् । चक्षुषोऽ-
नैयायिकस्य रण्डनम् । र्थेन सन्निकर्पाभावात् ।

इदमस्मदुदीरितं निगम्य प्रोद्यत्कोपविपाटलीकृताक्षम् ॥

- १० निगदति नितराममृष्यमाणं तदिदं योगकदम्बकं मिलित्वा ॥ ३१३ ॥

आः किमिदमुच्यते चक्षुषोऽर्थेन सन्निकर्पाभावादिति । अस्ति हि

चक्षुषः प्राप्तार्थपरिच्छे- तत्सद्भावग्राहकमनुमानम् । तथा च व्योम-
दकत्वमित्यर्थे साध- शिवः “ चक्षुः प्राप्तार्थपरिच्छेदकं व्यवहिता-
कानुमानानां खण्डनम् । प्रकाशकत्वात् यद्यद्यवहिताप्रकाशकं तन्ना-

- १५ प्राप्तार्थपरिच्छेदकं यथा प्रदीपः व्यवहिताप्रकाशकश्च चक्षुः तस्मात्प्राप्तार्थपरिच्छेदकम्” इति । किरणावलीकारोऽपि ‘येषां त्वग्राप्यकारि चक्षुस्तेषामप्राप्तत्वाविशेषादव्यवहितमिव व्यवहितमपि किन्न गृहीयात्” इति वदति तदेव समर्थयते श्रीधरोऽप्येतत् ‘बाह्येन्द्रियत्वात्वागिन्द्रियवत्’ इति द्वितीयं च प्राह ।

- २० कश्चित्पुनरुवाच । चक्षुः प्राप्यकारि भौतिकत्वाद्यदेवं तदेवं यथा परशुस्तथा चेदं ततस्तथा । अथ चक्षुषः प्राप्यकारित्वे कथं भूधर-चन्द्रमसोर्युगपद्ग्रहणम् । तदसत् । युगपत्तद्ग्रहणस्याप्रसिद्धेः । प्रथमतो हि चक्षुः सन्निहितं महाधरं प्राप्य प्रकाशयति । पश्चाद्दूरचारिण

१ ‘च’ इति नास्ति प. भ. पुस्तकयो । २ किरणावल्या पृ २०८ प. ९.
३ न्यायकन्दल्या पृ २३ प. १५

हरिणलक्ष्माणम् । युगपत्प्रतिपत्यभिमानस्तु शतपत्रपत्रशतव्यतिभेदवदा-
श्लेषतिनिमित्तकः ।

एवं च लोचनस्य प्रासिध्यत् प्राप्यकारिता श्रुतिवत् ॥

तन्नयनसन्निकर्षाभाववचः सङ्गतिं कथमुपैतु ॥ ३१४ ॥

एषामहो जगदपूर्वपदार्थासिद्धौ

५

कोऽप्येष दुर्द्धरतर. खलु पक्षपात. ॥

किन्त्वभ्यधायि स न कश्चन युक्तिलेशः

प्राप्नोति यः किमपि हन्त तदानुरूप्यम् ॥ ३१५ ॥

तथा हि यत्पौरस्त्यमनुमानम् । तत्र भावचक्षुर्द्रव्यचक्षुर्वा धर्मितया
वर्ण्येत । न तावद्भावचक्षुः । त्वया तस्याकक्षीकारेण धर्मिणोऽप्रसिद्धौ १०
साधनस्याश्रयासिद्धताप्रसक्ते । कक्षीकारेऽपि नास्य पदार्थेन प्राप्तिः
सिद्धयति । भावचक्षुः खल्वात्मनो बुद्धिलक्षणो गुणः प्राप्तिरपि
पदार्थेन संयोगो गुण । न च गुणे गुणान्तरमास्ति । निर्गुणत्वात्
तद्गुणानाम् । द्रव्यचक्षुरपि गोलकरूपमन्यद्वा किञ्चिद्भवेत् । आद्यपक्षे
प्रत्यक्षवाध प्रतिज्ञाया । प्रत्यक्षेण परिच्छित्तिकाले पदार्थासम्बद्धस्यैव १५
गोलकस्योपलब्धे. । अन्यथा तदानीं पुस. पक्षमप्रदेशे प्रकटकोटरो-
पलम्भः स्यात् । पदार्थस्य वा गोलकदेशे प्रतीति स्यात् । अथान्य-
त्किञ्चिच्चक्षुरिन्द्रिय धर्मितया ह्यधिष्ठाननिष्ठमेवं पटिष्ठमर्थपरिच्छेदे
स्वीक्रियते । तदा स एव तद्देशे पदार्थस्योपलम्भः स्यात् ।

अथाधिष्ठानदेशात्प्रसरद्रश्मिरूपावयवसमवेतं चक्षुः प्रमृत्यार्थेन सम्ब- २०
द्धयते सम्पन्न चोपलम्भयति । तद्रमुलभम् । चक्षुः प्रमृत्य नार्थेन सम्बद्धच
त्वात्तद्विद्यदित्यनुमानाधापातान् चक्षुषो रश्मिदत्त्वानिद्वे. । अथ
रश्मिदक्षुस्तैजसत्वात् यदित्यं तदित्यं यथा ज्योतिस्त्वयोचेदं तन्मा-
स्येत्यतन्मन्निद्विः । न चानिद्वं तैजसत्वं । चक्षुस्मैजसं रूपद्विषु
मार्थे निद्वमेन रूपस्याभिव्यक्त्यात्तदेदं तदेदं यत् तैजसत्वात् २५

चेदं तस्मात्तथेत्यतस्तत्सिद्धेः । रूपस्याभिव्यञ्जकत्वादित्युक्ते मनसा व्यभिचारो भवेत् । तादृक् रूपव्यञ्जकं न च तैजसमिति तद्व्यवच्छेदार्थं नियमेनेति पदम् । न हि मनो रूपस्यैव व्यञ्जकं गन्वादीनामपि व्यञ्जकत्वात् । एवमपि रूपत्वद्रव्यादिव्यञ्जकत्वोपलब्धेरसिद्धत्वं स्यादिति

५ रूपदिपु मध्ये इत्युक्तमिति चेत् । तदनुन्दरम् । इन्दुदीधितिप्रति-
बन्धे तदिति प्रतिबन्धे न्यपादिष्वित्यादिहेतोरनैकान्तिकत्वात् । न च शुचिरोचिःशोचिःसञ्चयस्यापि तैजसत्वान्न व्यभिचार इति वाच्यम् । उष्णस्पर्शशून्यत्वेन तैजसत्वासम्भवात् । तथा तेजःप्रकरणे वैशेषिक-
भाष्यम् । ' उष्णै एव स्पर्शः ' इति ।

१० यत्पुनरुदयनोऽत्राह ' एवकारश्चन्द्रचामीकरचक्षुरादिव्यनुपलम्भ-
हेतुकां विप्रतिपत्तिमपनेतुं, तेषां तैजसत्वेनोष्णत्वानुमानात् ' इति । तदनुन्दुरम् । शशधरेऽद्यापि तैजसत्वासिद्धेः । अथ प्रस्तुतहेतुत एवात्रापि तत्सिद्धिरभिधीयते । तदर्थस्यम् । अस्यानुमानवाधितपक्ष-
नन्तरोपन्यस्तत्वेन कालात्ययापदिष्टत्वात् । तथाहि न चन्द्रस्तैजसः
१५ शैत्यहेतुत्वात् पाथोवदिति । सति च सुधांशोरतैजसत्वे सुतरां तन्मरी-
चीनामतैजसत्वम् ।

यस्त्वयं कस्यचिदागमः । ' जलकल्लोलश्चन्द्रस्तत्र प्रतिहतास्तप-
नांशवः प्रद्योतन्ते शिशिराश्च भवन्ति तत एव शैत्यहेतव ' इति । सोऽपि स्वैरालापः । कस्य पयोराशेरयं कल्लोलः । कथं तं विहाय
२० विहायस्तलमालम्बे । कुत परिमण्डल एव कथं न स्पन्दते । काठिन्य-
माप्तो वा । तत्प्रतिफलितास्तपनांशाः शिशिराः सुखालोकाः सकल-
दिवप्रसारिणश्च भवन्ति । कथं च न ढिवापि तत्प्रतिफ-
लनमित्यादि विचारचतुःपथासञ्चरिष्णुत्वात् । तथाविधन्यापि स्वीकारे

१ ' प्रबन्धे ' इति म. पुस्तके पाठ. । २ ' तदिति प्रतिबन्धे ' इति नास्ति न पुस्तके । ३ वैशेषिकदर्शने प्रयास्तपाठभाष्ये पृ. १५ प. ८. ४ स्मिणावल्यां पृ. २८३ पं २. ५ ' वन्दुर तूत्रतानतम् ' न चतुरन्वमिन्वर्थः । ६ अप्रशस्यमिन्वर्थः । ७ ' तथा च ' इति प. म. पुस्तकयो पाठ । ८ आकाशतलम् । ९ ' विचार-
यितुः पथा ' इति म. पुस्तके पाठ ।

परस्परस्यापि स्वैष्टसिद्ध्या स्वमतव्याघातः । तेजोरूपनयनसन्निकर्षेणा-
पि व्यभिचारी प्रकृतहेतुः । अयं हि रूपादिषु रूपस्यैवामिव्यञ्ज-
कोऽस्ति न च तैजसः ।

अथ द्रव्यत्वे रूपादिषु नियमेन रूपस्याभिव्यञ्जकत्वादिति विशिष्य
हेतुरुच्यते । तदाप्यञ्जनादिनानैकान्तः । अथ तैजसमेवाञ्जनं न पुनः ५
पार्थिवम् । तत्रानुद्भूतस्य तेजोद्रव्यस्य भावादिति चेत् । तदयुक्तम् ।
प्रमाणभावात् । तैजसमञ्जनं रूपावभासने नयनस्य सहकारित्वात्प्रदी-
पवदिति प्रमाणमस्तीति चेत् । तदचतुरस्रम् । चेतसा व्यभिचारस्य
दुष्परिहारत्वात् । अथ रूपस्यैवावभासने नयनस्यैव वा सहकारित्वा-
दित्यवधारणगर्भसाधनोपदर्शनेन सकलानां विषयाणामिन्द्रियाणां वा १०
साधारणस्यान्तःकरणस्य व्यवच्छेदेन व्यभिचारपरिहार क्रियते ।
तदाऽऽद्यप्ये हेतुरसिद्धः । द्रव्यादेरपि व्यञ्जनेऽञ्जनस्य नयनसहकारि-
त्वात् । द्वितीये तु दृष्टान्तस्य साधनवैकल्यम् । रूपेऽपि स्वाविषय-
तयावभास जनयति प्रदीपस्य सहकारितया नयन प्रत्येव सहकारित्वा-
सम्भवान् । अथ रूपादिषु मध्य इत्यादिहेतोरैवाञ्जनस्य तैजसत्वनिदि- १५
रच्यते । तर्हि निदर्शनं वाच्यम् । प्रदीप एवेति चेत् । न । अन्य
साधनान्दत्त्वात् ।

अहो किमिदमुच्यते किं प्रदीप प्रदीपितो न रूपमभिव्यनक्ति
रसादीनपि चाभिव्यनक्ति । उच्यते । अभिव्यञ्जकत्वेवायं स्वान्तर्दिनगा-
नानगुरुस्मृगनाभिर्पूर्णशकलादीनां सुरभिपरिमलोद्धारं नागर्षिणा- २०
दिन्द्वैककरतलनिदि नागर्षिणादेः । एवं चक्षुष्मैजसत्वनिद्राऽनुमानेऽपि
साधनवैकल्यं दृष्टान्तस्य वाच्यम् । अपि च यदि चक्षुष्मैजसत्व
स्यात्तदा ७५ न तत्र भास्वरूपोपलम्भः । तेजसि तस्य स्वान्तर्दि-
त्वात् । अतुद्भूतत्वादिति चेत् । नन्वेव रूपाभिव्यञ्जकत्वस्य दृग्द-

पादम् । तथा हि^१ यदुद्भूतभासुररूपपरहितं तत्र रूपाभिव्यञ्जकं यथा
पाथ संयुक्तस्तनूनपात्तथा चक्षुः कक्षीकृतं त्वयेति ।

यत्तु भूपणेनावभाषे । 'कथमनुद्भूतरूपाणामर्थप्रकाशकत्वमिति

अनुद्भूतत्पस्यापि चक्षुषः^२ चेत् । न । प्रदीपादिप्रकाशसहितानां तदु-

५ प्रदीपादिसहकारेणार्थ-
प्रकाशकत्वमिति भूप-
णमतस्थोपपादपूर्वक
रण्डनम् ।
पपत्तेः । अत एव येषामदृष्टसामर्थ्यादुद्भूत-
रूपा नायना रश्मय उत्पन्नास्तेषां बाह्यप्रकाश-
निरपेक्षा एवार्थं प्रकाशयन्ति यथा नक्तञ्चरा-

णाम् । तथा च केषांचिन्नक्तञ्चराणां नायना रश्मयः प्रत्यक्षेणैव दृश्यन्ते'^३
इति । तदपि न कमनीयम् । कुम्भादेरप्यनुद्भूतभासुररूपपरिकल्पनया

१० प्रदीपादिसहकृतस्य प्रकाशकत्वोपपत्तेः । तस्यातैजसत्वेन भासुररूपमेव
नास्तीति कुतस्तत्र तस्यामुद्भूतत्वकल्पनोपपत्तिमतीति चेत् । ननु
चक्षुषोऽपि कुतस्तैजसत्वसिद्धिः । रूपादिषु नियमेनेत्यादिहेतोरित्येति
चेत् । तत एवान्यम्यापि सास्तु । अत्रार्थं हेतुरसिद्ध इति चेत् ।
लोचनेऽपि कथं सिद्धं । प्रदीपादिसहकृतस्य प्रकाशकत्वोपलब्धेरिति
१५ चेत् । तदन्यत्रापि न नाम नास्ति ।

अथ वृषदशादिचक्षुरालोकासहकृतमपि प्रकाशकमुपलब्धं नत्वेवं
कुम्भादिरिति चेत् । तन्किमयमाशयस्ते यदालोकसहकृतमेव प्रकाशकं
तत्र नैजमिति । तर्हि नरनारीनयनानां तादृशमर्तजसत्त्वप्रमक्ति ।
यदप्यत्राचि केषांचिन्नक्तञ्चराणां नायना रश्मय प्रत्यक्षेण दृश्यन्त
२० इति । तदपि यदि परममायचक्षुषामपेक्षया प्रोक्तम् । अम्मदादिभि-
न्मत्र रश्मीनामप्रतिपत्तेः । वृषदशदृशोः प्रतीयन्त एवेति चेत् । न ।
तद्गालकप्रदेशविशेष एव हि तथा प्रतिभामते ननु रश्मयः कथित ।
यदि नु ते तत्र स्पृ तदा प्रदीपादिवत्तदपि प्रमग्नो दृश्येत् । न च
यस्यै निशि निशाचर पश्यन्ति य तदोचनरुचिनिचयविच्छृगिनो 'दीप-

१ 'च' इति प. पुस्तक पाठ । २ वृषदश — मार्जगः । ३ 'दीप दिवस'
इति प. पुस्तक पाठ । ४ 'प्रदीप' इति प. म. पुस्तकया पाठ ।

प्रभाप्राग्भारपरिरब्ध इव निकटोपटीकमानमनुष्येण दृश्येत । न च
 तेषामतितनुतरतया न नरान्प्रत्यभिव्यञ्जकत्वमिति वाच्यम् । रात्रि-
 श्ररानपि प्रति तदभिव्यञ्जनविरोधात् । उद्धृतभासुररूपत्वेन हि तेषाम-
 भिव्यञ्जकत्वं तच्चोभयत्र तुल्यम् । यद्वा सन्तु मार्जारनेत्रयोर्मरीचयो
 यत्र चाकचक्रायमानतामिति काचित् । यत्र तु गृहगोधिकादि- ५
 चक्षुषि न किञ्चिन्निशि चकास्ति तत्रोद्धृतभासुररूपा रश्मय सन्तीनि
 कं स्वस्थः कथयेत् । दर्शनयोग्य हि रूपमुद्धृतमुच्यते । अन्यथा मनुष्य-
 नेत्रेषु तदनुद्धृतताभ्युपगमः किनिमित्तक स्यात् । अनुद्धृतताभ्युपगमे
 तु गृहगोधिकादिचक्षुरश्मीनामालोकनिरपेक्षाणामेव प्रकाशकत्वम-
 वलोकितमिति कथं प्रदीपादिप्रकाशसहिताना तदुपपत्तेरिति प्रागुक्त- १०
 मुपपद्यते ।

यत्तु तेनैव नेत्ररश्मिष्वनुद्धृतरूपतामनिच्छतावाचि । जयदातोपाद-
 यवमहितेभ्यस्तदवयवेषु उद्धृतरूपा एव नायना रश्मय उत्पद्यन्ते ।
 दृष्टो हि नेजसामाशुतरविनाशोत्पादो । रूपस्यर्शां चोद्धृतानुद्धृत रश्म-
 विवक्त्योपेतादिव्युद्धृतरूपत्वेनोत्पन्नानामपि रश्मीनामन्वस्मिन्मद्वेदो- १५
 वेवेनाश्रयणम् । यथाऽनेवप्रदीपरश्मीनामेवार्थतः प्रकाशमिति । तदपि
 नोपपद्यते । यतो यदि नामालोकमिति मनुष्यलोकेनेवेदम् । तदपि
 यदुलनिर्वाये निरन्तरम् । ननु दत्तप्रदत्तप्रामताम्यवत्प्रवृत्तिरिति
 एतितदिवदृषपाटसगृहापदेशवत्प्रो- विचरन्ता सुतेति- विवि-
 रिवादिवापीय.प्राणिना तादात्म्येण पर्यन्त कत रश्मीन् प्रो- २०
 भवेत् । तत्रालोकमिति मन्वात्मनोदत्त । तदपि नोपपद्यते । तदपि
 नेपाद्दृष्टतामिति । तदा सुतेति विवृतेः प्रवृत्तिरिति । तदपि
 यदा । तदपि नोपपद्यते । तदपि नोपपद्यते । तदपि नोपपद्यते ।

स्पर्शनादीनामाकाशपरमाणुप्रमुखात्यागज्ञायोग्यपदार्थाप्रकाशकत्वेऽपि
 प्रामार्थपरिच्छेदकत्वात् । नृनीयेऽप्ययमेव कलद्र । नद्रिखल प्रलापमात्रम् ।
 यतो यदि नाम सूक्ष्मरश्मि द्रष्टृदिस्वकीयालीककल्पनयाजनमयोग्यं
 पर्यकान्य तथापि सकलगोलकव्यापिनिगिरकागलादिषु कः प्रतीकारः ।
 ते हि तथापिन्वादेव तद्रज्मीना प्रगुणदेजभ्यता । यथा स्फुटस्फटिक- ५
 काचादिकृपिकात्रोऽपेपगतप्रदीपरज्मीना स्फाटिकादिकृपिका इति । न
 च स्पर्शनेन प्राप्ताथप्रकाशकनाप्यत्यासन्नस्याभ्यन्तरशरीरावयवस्पर्शस्या-
 प्रकाशनादत्यासन्नार्थाप्रकाशकत्वस्यानेकान्तः । आभ्यन्तरशरीरावयवाना
 स्पर्शनेन्द्रियकारणत्वेन तत्सम्बन्धिस्पर्शस्य तदविषयत्वात् । अकारणस्य
 तु जलादे पीयमानस्य शिथिरस्पर्शोऽभ्यन्तरमनुभूयत एव । व्यवहिता- १०
 प्रकाशकत्वादिति हेतुरप्यसिद्ध । कुलिशकाचाभ्रपटलस्त्रच्छसलिलस्फ-
 टिकोपलान्तरितानामपि पदार्थानामुपलम्भात् । अथ चक्षुरश्मयः । कुलि-
 शादिक विभिद्य तदन्तरितपदार्थदेशमुपसर्पन्ति ततस्तदुपलम्भः । तर्हि
 तूलपटलान्तरितपदार्थोपलम्भः । नुतरा भवेत्तस्य सुभेदत्वात् । ये हि
 किमपि कर्कशमतिशयनिशितशलाभेद्यं दम्भोलिस्फाटिकादिकमपि १५
 भिन्दन्ति न ते तूलपटली भेदयितुमलमिति कः सकर्णः कर्णेऽपि कुर्वीता

यत्पुनरुदयन उदचीचरत् । “ स्फटिकाद्यन्तरितोपलब्धिः प्रसाद-

स्फटिकादीना प्रसादस्व- स्वभावतया स्फटिकादीनां तेजोगतेरप्रतिबन्ध-
 भावतया तेजोगतेर- कतया प्रदीपप्रभावद्भवेदुपपन्ना ” इति । तदपि
 प्रातबन्धस्त्वमि- नोपपन्नम् । न हि प्रसन्नतानिमित्तको मूर्त्तद्रव्यस्य २०
 त्वुदयनमतस्य मूर्त्तद्रव्यान्तरेण गतेरप्रतिबन्ध कापि प्रैक्षि ।
 रण्टनम् ।

किन्तु प्रशिथिलावयवारभ्यत्वनिमित्तक । यथा तूलादिभिरेव जलादीनां
 न पुन स्फटिकादिभिः । तद्वद्विहापि तूलादय एव नयनरश्मिगतेर-
 प्रतिबन्धका । न स्फटिकादयः । स्फटिकान्तर्गतप्रदीपरश्मयस्तु न त
 मित्वा प्रसरन्ति । किन्तु तत्सम्पर्कमासाद्य स्फटिकपरमाणुपुञ्ज एव २५

एते रस्यरसदीप्ये ह्युपपन्नं न च सत्त्वमुपपत्तिविरोधात् । न हि
 वस्तुने न च एव क्वचित्प्रयोजते । सत्त्वमिच्छुद्येनेव परत्वादि-
 च्छुद्येने न च प्रयोज्यते । न च तद्वन्तं सर्वात्मकं वस्तु
 प्रयोज्यते । यत्त्वमुपपन्नः श्रेयस् । नाप्यत्र एव वस्तुनेऽ-
 तुमुते । परत्वादिच्छुद्येनेव सत्त्वमिच्छुद्येनाप्यत्रातिप्रयोज्य-
 सात् । न च सर्वेऽप्यत्र प्रयोज्यते । यत्त्वमुपपन्नोऽपि कस्यचित्प्रयोज-
 यते । प्रत्यक्षेणैव न सत्त्वमप्यत्र प्रयोज्यते । ततः सर्वेऽप्यत्र
 विनये च पुनः पुनः सत्त्विकद्वौ वदन्तान्तरम्यादर्शवत् प्रसङ्गं
 ह्येतेषामिति स्थितम् । न चैवं प्रदीप्ये कथं तैरुपपन्न इति वाच्यम् ।
 सर्वेऽप्यत्र विनयेऽप्यत्र यत्त्वमिति वाच्यम् । सत्त्विकव्यति-
 र्गते च सत्त्वमिति प्रकृतत्वं । अत्रार्थेऽपि विच्छेदेऽपि व्यवहित-
 प्रकृतत्वं विरोधात् ।

५

१०

यत्त्वमप्यत्र विच्छेदेऽप्यत्र विच्छेदविच्छेदविच्छेद इति वाच्यम् । किं न
 वस्तुनेऽपि विच्छेदेऽपि विच्छेदविच्छेदविच्छेद इति वाच्यम् ।
 यत्त्वमप्यत्र विच्छेदेऽपि विच्छेदविच्छेदविच्छेद इति वाच्यम् ।
 यत्त्वमप्यत्र विच्छेदेऽपि विच्छेदविच्छेदविच्छेद इति वाच्यम् ।

१५

२०

२५

सत्त्वमिति कथं ननु सत्त्वमिति वाच्यम् । तर्हि सत्त्वमिति वाच्यम् ।
 तत्त्वमिति वाच्यम् । तर्हि सत्त्वमिति वाच्यम् । तत्त्वमिति वाच्यम् ।
 तत्त्वमिति वाच्यम् । तर्हि सत्त्वमिति वाच्यम् । तत्त्वमिति वाच्यम् ।
 तत्त्वमिति वाच्यम् । तर्हि सत्त्वमिति वाच्यम् । तत्त्वमिति वाच्यम् ।
 तत्त्वमिति वाच्यम् । तर्हि सत्त्वमिति वाच्यम् । तत्त्वमिति वाच्यम् ।

“ सत्त्वमिति वाच्यम् ” इति च. एतन्ने च. च.

वैचित्र्यान्निजानमवागमवर्धनित्यम् । नदिनग्नापि तुल्यम् । एतद्वि-
 नेमपि चक्षुःप्राप्त्यगारि जेपाविशनिशयज्ञानमृताममदायतेनरिच्छु-
 स्तविषयस्य परिच्छेदम् । तादृजतदावगम्योपशमविशेषम् ।
 अममदादीनां तु यथाप्रतीति पदार्थप्रमायक्यं चक्षुःप्राप्त्यग-
 ५ पशमविशेषादिभ्युत्पन्नमभ्युपगन्तव्या योग्यता । अधिक्यमभ्यु-
 भवः साक्षी । अनुमानं चानन्तरं निरूपितम् ।

यत्तु कन्दर्वाकारे व्याज्जगति । “योग्यतामावाद्यवहितप्रद्वन्द्वे

३० कन्दर्वाकारे सा योग्यता-
 चक्षुःप्राप्त्यग-
 चेत । इन्द्रियस्य तावद्यांग्यता विनियम-
 नामर्थ्यमस्यैव तदानीमप्यवहितप्रद्वन्द्वे ।
 विषयस्यापि योग्यता महत्त्वानेकद्वयवच्छे-
 दिशेषाद्यान्मिका व्यवधानेऽप्यनिवृत्तव । आर्जवावस्थानस्यैव क-
 वस्थमिति” । तदप्येतेन निरन्तरम् । प्रमातुस्तादृशयोपशमवच्छे-
 योग्यताया अभावान् । कथमन्यथा निशीथिनीनाथत्वस्यैव तद्विच्छे-
 न भवेत् । अथ भान्तरत्वाद्वरादपि रूपं तस्यापलभ्यते नतु गतिच्छे-
 १५ परीतत्वात् तर्हि तदुत्सहस्रतः कुतश्चलद्वः वैहिच्छेदनिच्छेदवच्छे-
 नोपलभ्येत । तद्वृत्ताभावेन मितत्वेन तदुपलम्भे अतरे गतादन्तरम् ।
 यत्नासौ दृश्यते । तदेवं न व्यवहिताप्रकाशवत्त्वानुमानं साधीयः । न-
 वाद्येन्द्रियत्वानुमानम् । नत्रापि प्रतिपादिनदोषाणां प्रायः प्रमत्तगत् ।
 किं च किमिदं वाद्येन्द्रियत्वं चक्षुषः । किं बहिरर्थग्रहणान्तिच्छे-
 २० बहिर्दंशावस्थायित्वं, बहिष्कारणप्रमत्तत्वं वा स्यात् । नत्र च-
 चेतसा अभिचारि । तस्याप्राप्त्युपलम्भेनन्वर्गादिनरिच्छेदकत्वेऽपि
 बहिरर्थग्रहणाभिमुख्यतया वाद्येन्द्रियत्वान् । द्वितीयपक्षेऽप्यर्थद्वयः श-
 राद्बहिर्वा बहिर्दंशो विवक्षितः । व्यवस्थायित्वमपि पौरुषपक्षेऽपि
 तत्त्वमर्थाभिमुख्येन प्रवृत्तिर्वा स्यात् । आद्यपक्षे उभ्यासिद्धिः । चक्षु-
 १ गोलकान्तद्वयसनाश्रितत्वेन वादिप्रतिवादिभ्यामभ्युपगन्तव्यान् । इ-

१ ' हि ' इत्यधिकं प. पुस्तके । २ न्या. के. प्र. २३ व. ७.

यत्केनचिदुच्यते । तदपि परास्तम् । अयस्कान्तेन च व्यभिचारीदम् ।
तेनाप्राप्तस्यैव लोहस्याकर्षणात् ।

अथ तस्यापि प्राप्तस्यैवाकर्षणम् । अयस्कान्तो हि वायुद्वारेण तदा-
कर्षति यथा पुरुषो नालान्तर्बायुप्रयोगेण पानीयादि । सयुक्तसंयोगश्चात्र
प्राप्तिः । तदसत् । वायोस्तत्राप्रमाणत्वात् । न तावत्प्रत्यक्षं तद्ग्राह- ५
कम् । अननुभवात् । अनुमानमपि नास्ति । समाकर्षणस्यान्यथानुपप-
त्तिरस्ति इति चेत्, न । अप्राप्तस्याप्याकर्षणोपपत्त्यास्या उपक्षी-
णत्वात् । अप्राप्तस्याप्याकर्षणे कथं न सकललोहाकर्षणम् । प्राप्तस्याप्या-
कर्षणे कथं न तद्देशवर्तितृणतूलादिसमाकर्षणम् । तस्यायोग्यत्वादिति
चेत् । अनयैवोक्त्यामृतमास्वादय । सकललोहानामयोग्यत्वादप्राप्तत्वा- १०
विशेषेऽपि नाकर्षणं भवेदस्ति चैतदिति तुल्यम् । वाद्यन्तरं प्रत्येवाम्य
योग्यतेति चेत्, किमेतदेवान्यत्रापि न पश्यसि । किं च कुतोऽयसः
समाकर्षणान्यथानुपपत्तिः । कारकत्वाख्याद्वेतोरिति चेत् । अयमभि-
सन्धिः । सकल कारकं प्राप्त एव वस्तुनि फलमुत्पादयदवलोकित कारक
एवायस्कान्त इति । तदसुन्दरम् । इतरेतराश्रयप्रसङ्गात् । कारक- १५
त्वस्य हेतुत्वसिद्धावयस्कान्तस्य प्राप्तार्थसमाकर्षणसिद्धिस्तत्सिद्धौ च
कारकत्वस्य हेतुत्वसिद्धिरिति । यदि च वायुद्वारेण तदाकर्षणमुच्यते ।
तदा तिर्यगेव तदाकर्षणं भवेन्न पुनरूर्ध्वम् । वायोस्तिर्यक्पवनस्वभाव-
त्वात् । वात्यादौ तु विरुद्धदिक्रियवायुद्वयसयोगनिमित्तत्वेनोर्ध्वगतेर्भ-
वद्विर्व्यवस्थापितत्वात् । न चात्रापि तथाविधा कल्पना ज्यायसी । २०
तथाननुभवात् । अनुमानवाधितं च तत्र वायुपरिकल्पनम् । तथा हि
चुम्बको नायसो वायुद्वारेणाकर्षकस्तत्रावस्थितलघुतरतृणतूलाद्यनाकर्ष-
णान्यथानुपपत्तेः । कथं च तिलकादिना कान्तादीनामाकर्षणम् ।
तत्रापि पवनोऽस्तीति महासाहसिकस्योच्छ्वापः । न खलु यथा वात्या-
दिना परवशीभूता कान्ता समानीयते । तथात्रापि पवनविशेषेणेति २५
प्रतीतिरस्तीति ।

यदप्यवादि प्रथमतो हि चक्षुः सन्निहितमिन्यादि, यदपि च मत-
 गिन्द्रियतया नि सरदेव नायन तेजो वाहालोके-
 परेण भूधरगणधरयोर्गुण-
 द्ग्रहणाभाव प्रदर्शित-
 तत्प्रगडनम् । नैकनागतं युगपदेव तावदर्थं. सन्मृष्टमिन्द्रिय-
 मुन्पादितवदिति भूधरगणधरयोस्तुल्यकालग्रहण-

५ मुपपद्यत इति केनचित् उच्यते तदपि चक्षुषो रश्मिवत्त्वपराकरणा-
 दपाकृतम् । उत्तरमते च पृष्ठास्थितस्य व्यवहितस्य चार्थस्योपलम्भः ।
 प्रसज्यते । अथानार्जवावस्थितस्य व्यवहितस्य कथं ग्रहणमस्तु ।
 मैवम् । आर्जवावस्थितस्य व्यवधानाश्रयणस्येन्द्रियप्राप्त्यर्थत्वात्तन्नाश्र-
 तथास्थितेऽप्यर्थे सज्जातत्वात् ।

१० यदि च चक्षुः प्राप्यकारि । तदा कथं संशयविपर्ययप्रादुर्भावः । सामान्य-
 वद्विशेषाणामपि सन्निकृष्टानामुपलम्भसम्भवात् ।
 चक्षुष प्राप्यकारित्वे नश-
 यावपर्यययोरनुत्पत्ति-
 प्रसजनम् । तथा च कथं विशेषानुपलब्धनिबन्धनौ संशयवि-
 पर्ययौ स्याताम् । यत्पुनरात्रेयभाष्यकारः प्राह ।

“यथा सामान्यस्य विशेषाणां च प्रदीपालोकेन सन्निकृष्टत्वेन दूरात्सा-
 १५ मान्यमुपलभ्यते न विशेषा इति प्रदीपालोककारितौ संशयविपर्ययौ
 भवतः तथा सामान्यस्य विशेषाणां च चक्षुषासन्निकृष्टत्वेऽपि दूरा-
 त्सामान्यमुपलभ्यते न विशेषा इति चाक्षुषौ संशयविपर्ययौ भवतः ।
 तत्र महाविषयत्वात्सामान्यं दूरादप्युपलभ्यतेऽल्पविषयत्वात्तु विशेषा
 न दूरादुपलभ्यन्त इति संशयविपर्यययोरुपपत्तिः ” इति । तदपि न

२० क्षोदक्षमम् । महाविषयत्वस्योपलम्भं प्रत्यप्रयोजकत्वात् । न खलूप-
 लभ्यमानादितरे विषयाः कणिकयापि तत्सामान्यज्ञप्तानुपयुज्यन्ते ।
 यतस्तद्भूयस्त्वं दूरात्तत्सामान्योपलब्धौ निमित्तं स्यात् । यस्तु प्रदीपौ
 दृष्टान्ततयोपदिष्टः सोऽपि न श्रेष्ठः । येन हि सन्निकर्ष उपलम्भकारण-
 तथा कथ्यते तस्य प्रदीपेऽपि सामान्यवद्विशेषाणामुपलम्भकत्वप्रसक्ति-

एतन्पाप्यकाग्निं यन्मस्य भिनं नन ॥

नेनर्भेणास्य नो युक्तं त्प्रान्ना-नप-र्जनम् ॥ ३२० ॥

प्रामाणिकेषु पास्मन्भे । त्वमेव ताथागतं तान्द्रु ॥

गन्धे गदेता जगतोऽप्यर्त्ता पभेयमुद्रा प्रकटीकरोपि ॥ ३२१ ॥

- ५ तत्र यदुक्तमनुमानं यो दूग्दिप्रत्ययप्रायः उच्यते । तत्र शब्द-
स्वप्राह्णेणामन्निकृष्ट एतन् गृह्यते उच्येति । तस्य गन्धमानपक्षस्य प्रत्यक्ष-
वाधा । कर्णगतप्रविष्टस्य मणकादिशब्दस्य सन्निकृष्टस्यैव प्रत्यक्षेण
प्रतीतिः । दूग्दिप्रत्ययप्रायत्वलक्षणो हेतुश्च गन्धेनानैकान्तिकः । तस्य
स्वप्राह्णेण सन्निकृष्टस्य ग्रंथेऽपि दूग्दिप्रत्ययप्रायत्वप्रतीतिः । न च
२० तथा प्रतीयमाने गन्धे दूरनिकटादिव्यवहारोऽभिद्ध । यत

दूरादुच्छृणुष्ये बहुलपरिमलः काममध्येति भूयान्

गन्धोद्गारातिरेकं किमपि जलरुहा जृम्भतेऽसौ समीपे ॥

मध्यस्था प्रोद्धमन्ति प्रकृतिनुरभयः सौरभसत्कदम्बा

सुच्येतेयं प्रतीतिर्निखिलतनुभृता निर्विवादा समास्ति ॥ ३२२ ॥

- १५ किं च दूरादिप्रत्ययप्रायत्वशब्दे साकारज्ञानवादिनः सौगतस्या-
नुपपन्नम् । श्रावणज्ञानेन स्वगते शब्दाकारे गृह्यमाणे दूरनिकटादिव्य-
वहारस्यायुज्यमानत्वात् । निराकारं हि यस्य ज्ञानं भिन्नदेशमर्थं परिच्छि-
नति तस्येदं दूरमिदं निकटमिति वक्तुमुचितम् । साकारज्ञानवादिनः
पुनर्यद्दूरादि न तज्ज्ञानवेद्यमवेद्ये च न दूरादिव्यवहारो युक्तः । न हि
२० नष्टनयनस्येदं दूरमिदं निकटं चेति व्यवहारस्तात्त्विकोऽस्ति । यच्च
वेद्यज्ञानस्य स्वाकारमात्रं न तत्तद्दूरादिस्वरूपम् । ज्ञानस्वरूपान-
भिन्नत्वात् ।

अथाकारधायकस्य दूरादित्वादूरादिव्यवहारः तर्हि व्यर्थं श्रोत्रस्या-
प्राप्यकारित्वसाधनप्रयासः । श्रोत्रेण सन्निकृष्टस्यापि शब्दस्य ग्रहणे

तत्र दूरादिव्यवहारस्य दूरादिदेशादागतत्वेनोपपद्यमानत्वात् । दृश्यते हि गन्धस्य प्राणेन्द्रियेण सन्निकृष्टस्यापि ग्रहणे दूरादिदेशादागतत्वेन दूरे वक्रुलपरिमल इत्यादिव्यवहारः ।

अथ यदिदं देशोपेक्षया शब्दस्य दूरादित्वं तत्किं देशस्याग्रहणे स्याद्ग्रहणे वा । न तावदग्रहणे । देशस्य विशेषणत्वान् । यत्कलु ५
विशेषणं तद्गृहीतमेव विशेष्ये विशिष्टप्रतीतिनिबन्धनम् । यथा दण्डादि । विशेषणं च शब्दस्य दूरादिप्रतीतौ देश इति । नापि ग्रहणे । यत् कथं तद्ग्रहण श्रोत्रेण चक्षुरादिना वा । यदि श्रोत्रेण, तदा देशस्यापि शब्दत्वप्रसङ्गः । श्रोत्रग्रहणलक्षणत्वात्तस्य । चक्षुरादिना तु तद्ग्रहण न सर्वत्र सम्भवती । व्यवहितदेशस्यापि शब्दस्य श्रूयमाणत्वान् । तद- १०
खिलमफलम् । अव्यवहितदेशसनुद्भवे ध्वनौ देशस्य चाक्षुषप्रत्यक्षेण लक्ष्यमाणत्वात् । इतरस्मिन् तु तस्मिन् आनुमनिकी देशप्रतिपत्ति । तस्मात् हि यावतो दूरात्प्रत्यक्षागमोपलब्धकारणव्यापारभाविनः शब्दस्य गन्तव्य-
तस्य यान्निशेषानुपलब्धवास्तानदृष्टकारणस्यापि शब्दस्य विशेषण-
फलमानस्तावति दूरे शब्दोत्साद प्रतिपद्यते । यथा वैश्विदेव १०
विशेषणशब्दादिकं च वक्तृदिशेषं च प्रतिपद्यते । यन्तु तत्रास्मन्नि-
शेषान् लक्षयति तस्य संशय एव दृश्यते । क्वचि कुत्रो वा इत्येव
इति । देशदिशेषे चानुमिते आगादि० सम्भावते तत्र शब्दो यत्
तत्प्रतिपत्ति ।

भवतापि यथेदं नोपपद्यते । तत्र कुत्रेण प्रतीतिः कुत्रेण प्रतीतिः । किं स्वभावत एव तस्य दूरादिप्रतीतिः स्वभावतः दूरादिदेशे स्थितत्वात् । न तावदत्र वा प्रतीतिः वक्तृदिशेष-
विशेषणतः प्रतीतिः । इति च स्वभावतः प्रतीतिः स्वभावतः प्रतीतिः ।
इति च स्वभावतः प्रतीतिः स्वभावतः प्रतीतिः ।

- तत्कारणस्य पागवान् कुटुम्बान्तरिशक्तिसम्पुटोद्भवात् । निरुत्तराण्य-
कुटुम्बान्तरितस्य षट्शब्देऽङ्गीनस्य दूरतया फीतिः । न स्यात् । दूरेश-
स्थितत्वात् तस्य तु दूरान्तरे स्तोत्रप्रतिदेशस्था एव शब्दाः श्रोत्रैर्गृह्यन्ते
नन्वागता इत्याभ्युपगन्तव्यं स्यात् । तथा न निर्वाते दूरस्थेन मनापि
५ न श्रूयते य. शब्दस्योऽनुकूलताते कथं श्रूयते । यथासत्त्वेन प्रमात्र
श्रूयते स एव प्रतिवाते कम्मान् श्रूयते । प्रतिवातेन श्रोत्राभिघाता-
च्छब्दस्य नाशितत्वाद्वा । यदि श्रोत्राभिघातात्, तर्हि निर्वातप्रदेश-
स्थेन दूरादपि श्रूयते । प्रतिवाताभावेन तच्छ्रोत्रम्यानभिघातात् ।
शब्दस्य नाशितत्वे तु यस्याप्यसौ वातोऽनुकूलस्तेनापि न श्रूयते ।
१० नाशितत्वाविशेषात् ।

अथ च

मुरजमधुरचानार्थीन विकम्बरवल्लकी

क्षणितकलित तालैस्तारन्तरङ्गितपञ्चमम् ॥

स्थितवति जनम्पन्दे मन्देऽनुकूलसमीरणे

- १५ विलसति तथा दूराद्गीत निशासु निशम्यते ॥ ३२३ ॥
दूरदेशवर्तिप्रमातारं प्रति तेनास्य प्रेरणे तु तच्छ्रोत्रेण प्रातोऽसौ
गृह्यते इति सिद्धमस्य प्राप्यकारित्वम् । अन्यच्च यदि स्वोत्पत्तिदेश
एव सर्वे शब्दाः प्रलयभाज । कथं तर्हि नलिकाशब्दस्य भेर्या-
दिशब्दस्य वा कर्णशङ्कुलीगृहादिप्रपूरणेन प्रतिपत्तिः स्यात् । कथं
२० वा धवलगृहादौ प्रतिशब्दप्रादुर्भावः । न हि लोष्टादयः कास्यपानादि-
भिरससृष्टा शब्दमुपजनयन्तः प्रतीयन्ते । यदि स्वोत्पत्तिदेशस्था
एव शब्दाः श्रोत्रेण गृह्यन्ते । तदा तत्रस्थैर्भेर्यादिशब्दैर्महद्भिरल्पी-
यसोऽपि मशकादिशब्दस्यानभिभवादनानुकूलमिव गृहणं स्यात् । तथा
च प्रयोगः । ये स्वोत्पत्तिदेशस्था एवेन्द्रियेणासन्निकृष्टा गृह्यन्ते न तेषु
२५ महद्भिरल्पीयसामभिभवौ यथा पर्वतेन पादपादीनाम् । स्वोत्पत्ति-
देशस्था एवेन्द्रियेणासन्निकृष्टा गृह्यन्ते च शब्दा इति ।

देशप्रतीतिरिति चेत् । किं तदनुमानम् । शब्दविशिष्टेति चेत् न ।
स्वस्थानस्यस्य शब्दस्य ग्रहणे दूरनिकटवर्तिप्रमातृप्रति विशेषाभावात् ।
येषां तु शब्दस्यागतस्य ग्रहणं तेषां तस्य मन्दमन्दतरादिशब्दपर्याय-
परम्परोत्पत्त्या युक्तं विशिष्टत्वं ततोऽपि देशानुमानमिति ।

- ५ तस्मादेवं प्राप्यकारि प्रसिद्धं श्रोत्रं प्रोक्तन्यायतः स्पष्टमेव ॥
दृष्टान्तत्वं युक्तमेतस्य तस्माद्वैधर्म्येण व्याहृते वाक्प्रयोगे ॥ ३२४ ॥
भाट्टस्तु समाचष्टे । प्रियं नः प्राप्यकारित्वप्रसाधनं श्रोत्रे, यत्तुना-
नेनागतस्य शब्दस्य श्रवणं स पायसदाने पितु-
शब्दागमनमसहमानभाट्ट-
पूर्वपक्षस्य उद्भाव्य मन्दकन्दलक्षोदक्षेपः । विशालशिलासंघातघटित-
खण्डनम् । भित्तिभागान्तरितस्य शब्दस्यागमनासम्भवेना-

१०

श्रवणप्रसङ्गात् । तदस्य श्रोत्रियस्यानुवेलजलसम्पर्कं प्रकटयति । एव-
विधस्य गन्धस्याप्यनाघ्राणप्रसङ्गात् । अथ सूक्ष्माः कतिपयेऽपि गन्ध-
परमाणवः कुड्यादिकं भित्त्वा घ्राणेन सम्बद्धास्तेन गृह्यन्ते । तर्हि
तथाविधा एव शब्दपरमाणवोऽपि श्रोत्रेण गृह्यताम् । न च तत्परमा-
१५ णवोऽसिद्धाः । पौद्गलिकत्वेन तस्य तत्सिद्धेः । न च पौद्गलिकत्वमप्य-
सिद्धम् । पुद्गलपरिणाम शब्दो बाह्येन्द्रियगोचरत्वाद्गन्धवदित्य-
तस्तासिद्धेः ।

- यत्तूच्यते जयन्तेन, 'वर्णस्यावयवाः सन्ति सूक्ष्माः केचन
पुद्गलाः ॥ तैर्वर्णावयवा नाम जन्यन्ते पश्य
शब्दस्य पौद्गलिकत्वमसह-
मानजयन्तमतस्य कौतुकम् ॥ १ ॥ तेषामदृश्यमानानां कीदृक्च
२० खण्डनम् । रचनाक्रमः ॥ केन तत्सन्निवेशेन कः शब्द-

- उपजायते ॥ २ ॥ लघवोऽवयवाश्चैते निवद्धाश्च न केनचित् ॥ न
पीनकठिनं कर्तुं येनावयविनं क्षमाः ॥ ३ ॥ कृतश्च गच्छन्स कथं
न विक्षिप्येत मारुतैः । दलशो वा न भज्येत वृक्षाद्यभिहतः
२५ कथम् ॥ ४ ॥ प्रयाणकावधिः कश्च गच्छतोऽस्य तपस्विनः ॥

एकत्रोत्रप्रवृष्टो वा स गृह्यतां परैः कथम् ॥ ५ ॥ निष्क्रम्य कर्णादे-
 कस्मात्प्रवेशः श्रवणान्तरे ॥ यदीष्येत कथं तस्य युगपद्बहुभिः
 श्रुतिः ॥ ६ ॥ श्रोतृसंख्यानुसारेण न नानावर्णान्भवः ॥ वक्तु-
 स्तुल्यप्रयत्नत्वाच्छ्रोतृभेदतद्वक्तव्ययोः ॥ ७ ॥ " इति ।

तदपि नोपपन्नम् । नासिकाशुषिरनिविद्यमानसूक्ष्मगन्धाद्य-
 द्रव्येऽयम्य सकलम्य समानत्वान् । किञ्च कुन्मने सूक्ष्मवर्णाद्रव्ये-
 रेचि । न तावद्दर्शाना त्वयापि नित्यन्वमुपेतम् । गुणत्व तु तेषा प्रति-
 पन्त्यते । यथा कार्यानुपपत्त्या सूक्ष्माणामपि परमाणुना कल्पना तथा
 वर्णावयवानामपि । रचनाक्रमसालिदेशादपि तादृशाद्यस्य तादृश-
 यथा पदत्वस्य तौ तादृशाभ्या मृज्यते । तथा " यदि श्यादिनिश्चि-
 कार्यं कृतं कारणचिन्तया ॥ अथाप्यनिश्चितं कार्यं कृतं तावदादि-
 न्तया ॥ १ ॥ " निवद्धा चानीषा लघूनामपि एव एव
 व्यवधानम् । विदिष्यते चानी गगने । एव एव प्र-
 निवर्तयति न श्रूयते । गगने चानी तादृशित-
 धनमन्ववर्तिरन्ववर्णसाभास्य वर्णित्वहेतु-
 एवमेव चोदोत्तौ वर्ण इति । एव एव वर्ण-
 वर्णः । चोदोत्तौ वर्ण इति । एव एव वर्ण-
 एव एव वर्ण इति । एव एव वर्ण-
 एव एव वर्ण इति ।

...
 ...
 ...

कथं मूर्त्ताः स्कन्धाः श्रावणस्वभावाः कुड्यादिना मूर्त्तिमता न

प्रतिहन्यन्त इति चेत् । तत्रापि वायवीया ध्वनयः
मूर्त्ताः श्रावणस्वभावाः स्क-
न्धाः कुड्यादिना मूर्त्तिमता शब्दाभिव्यञ्जकाः कथं तेन न प्रतिहन्यन्त
कथं प्रतिहन्यन्त इति भाट्ट-इति समानम् । अथ तत्रप्रतिघाते तत्र शब्द-
पूर्वपक्षस्य निरासः ।

५

स्याभिव्यक्तेरयोगादनभिव्यक्तस्य च श्रवणा-

सम्भवादप्रतिघातस्तेषां कुड्यादिना सिद्ध इति चेत् । तत एव शब्दा-
त्मना पुद्गलानामप्रतिघातोऽस्तु, दृष्टहानिपरिहारात् । दृष्टो हि गन्धात्मक-
पुद्गलानामप्रतिघातस्तद्वच्छब्दानां न विरुध्यते । यदि पुनर्मूर्त्तस्य
सर्वगतस्य च शब्दस्य परिकल्पनात्तद्व्यञ्जकानामेवाप्रतिघाताच्छ्रवण-

१० मित्यभिनिवेशः । तदा गन्धस्यामूर्त्तस्य सर्वगतस्य कस्तूरिकाद्रव्य-
विशेषसयोगजनिता वायवो व्यञ्जका मूर्त्तद्रव्यान्तरेणाप्रतिघातास्तश-
घ्राणहेतव इति कल्पनानुषज्यमाना कथं निवारणीया । गन्धस्यैव पृथि-
वीगुणत्वविरोध इति चेत् । शब्दस्यापि पुद्गलगुणत्वविरोधस्तथास्तु ।
परैः शब्दस्य द्रव्यान्तरत्वेनाभ्युपगमाददोष इति चेत् । तथा गन्धो

१५ द्रव्यान्तरमभ्युपगम्यताम् । प्रमाणवलायातस्य परिहर्तुमशक्तेः । स्पर्शा-
दीनामप्येवं द्रव्यत्वप्रसङ्ग इति चेत् । तान्यपि द्रव्यान्तराणि सन्तु ।
निर्गुणत्वात्तेषामद्रव्यत्वमिति चेत् । तत एव शब्दस्य द्रव्यत्वमामूर्त्त-
महत्त्वादिगुणाश्रयत्वाच्छब्दो द्रव्यमिति चेत् । तत एव गन्धस्पर्शा-
दीना द्रव्यत्वमस्तु । तेषूपचरिता महत्त्वादय इति चेत्, शब्देऽप्यु-

२० चरिताः सन्तु । कुतः शब्दे तदुपचार इति चेत्, गन्धादिषु कुत ।
स्वाश्रयमहत्त्वादिसम्भवादिति चेत्, तत एव शब्देऽप्यस्तु । मुक्त-
महत्त्वादेरसम्भवः शब्दे किमवगतः, त्वयापि गन्धादौ स किमु निश्चितः ।
गन्धादयो न मुक्त्यमहत्त्वाद्युपेता. शब्ददस्वतन्त्रत्वाद्भाववदित्यने-

२५ नाम । शब्दे तदसिद्धेर्न तन्निश्चयः । सर्वदा तस्य स्वतन्त्रम्योपलब्धेः

तथा हि श्रोत्रादिवृत्तिः प्रत्यक्षमिति सांख्याः प्रत्यक्षलक्षणामचक्षते ।

मान्द्राद्युक्तप्रत्यक्षलक्षण-
म्यं स्पष्टतन्म् ।

एतच्च प्रमाणसामान्यलक्षणभूते जानग्रहणेन
तदुक्तवृद्धिवृत्त्याख्यप्रमाणसामान्यलक्षणान्तर्गतं
यथाऽपान्तं तथा प्रागेव निरुचयि । प्रत्यक्षं

कल्पेनापोढमिति प्रत्यक्षलक्षणं ताद्यागताः कथयन्ति । एतदपि तत्रैव ५
व्यवभाषिग्रहणेन यथा पराकृतं तथा व्यावर्णितं प्रदन्धेनेति ।

स्पष्टं प्रत्यक्षमित्येतत्प्रत्यक्षम्यात्र लक्षणम् ॥

विक्षिप्तप्रतिषेधं तद्व्यवधानं विचक्षणम् ॥ ३३० ॥ ३ ॥

अथ प्रत्यक्षस्य भेदप्रकाशनायाह—

तत् द्विप्रकारं सांव्यवहारिकं पारमार्थिकं च ॥४॥ १०

तत्स्पष्टत्वलक्षणलक्षितं प्रत्यक्षं द्विप्रकारम् । प्रवर्गभेदे विभक्तं
सांख्यव्यवहारिकं पारमार्थिकं चेति । सर्वाङ्गीणो वाक्यान्वितो वाक्यार्थः
प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणस्तत्र भवः सप्रयोजनमभेदेति वाक्यार्थो वाक्यार्थः
वाक्येन्द्रियादिनामर्थासापेक्षत्वादपारमार्थिकसम्भवादिप्रवृत्तिः
वृत्तिनिवृत्त्यादिनामर्थासापेक्षत्वादपारमार्थिकसम्भवादिप्रवृत्तिः
धूमाभिज्ञानयत् न्यवधानादिशेषाङ्गिति । तत्रैव ५३० ॥ ३ ॥
सांख्यमन्त्रिभिर्मात्रापेक्षितं साहज्यमालंकारादिप्रवृत्तिः
रसात्मनः साहज्यपारमार्थिकेति । न एतन्मात्रात्प्रवृत्तिः
वृत्त्यादिनापारमार्थिकेति भावः ॥ ४ ॥

अथ सांख्यव्यवहारिकस्य भेदप्रकाशनायाह—

॥ तत्रायं द्विविधमिन्द्रियनिदन्धनमनिन्द्रियनिद-
न्धनं च ॥ ५ ॥

५३० ॥ ३ ॥ तत्रैव ५३० ॥ ३ ॥ सांख्यमन्त्रिभिर्मात्रापेक्षितं साहज्यमालंकारादिप्रवृत्तिः रसात्मनः साहज्यपारमार्थिकेति । न एतन्मात्रात्प्रवृत्तिः वृत्त्यादिनापारमार्थिकेति भावः ॥ ४ ॥

कुर्यात् । तदन्तर्गतं च तद्विद्यमानं सत्यं । स तन्मूर्तिरिति । अथपि
 तदेतन्मूर्तिरिति । तस्मिन् न च तदन्तर्गतं तन्मूर्तिरिति । तन्मूर्तिरिति । तदन्तर्गतं तद्विद्यमानं
 तद्विद्यमानं तद्विद्यमानं तद्विद्यमानं । तद्विद्यमानं तद्विद्यमानं तद्विद्यमानं
 तद्विद्यमानं तद्विद्यमानं तद्विद्यमानं । तद्विद्यमानं तद्विद्यमानं तद्विद्यमानं

१९ एतन्मूर्तिरिति तद्विद्यमानम् ॥

तद्विद्यमानं तद्विद्यमानं तद्विद्यमानं । तद्विद्यमानं तद्विद्यमानं तद्विद्यमानं
 तद्विद्यमानं तद्विद्यमानं तद्विद्यमानं । तद्विद्यमानं तद्विद्यमानं तद्विद्यमानं
 तद्विद्यमानं तद्विद्यमानं तद्विद्यमानं । तद्विद्यमानं तद्विद्यमानं तद्विद्यमानं

१० अनिमित्तं तद्विद्यमानम् । तदेतन्मूर्तिरिति । तद्विद्यमानं तद्विद्यमानं तद्विद्यमानं
 तद्विद्यमानं तद्विद्यमानं तद्विद्यमानं । तद्विद्यमानं तद्विद्यमानं तद्विद्यमानं
 तद्विद्यमानं तद्विद्यमानं तद्विद्यमानं । तद्विद्यमानं तद्विद्यमानं तद्विद्यमानं

१५ भूता नाहंकारिका किं तु पौडलिंकास्तथा वनरेणुक्णादिभिः पौड-
 लिंके । क्रियमाणानुप्रतोपवाताश्रयभूतानि । तद्विद्यमानं तद्विद्यमानं तद्विद्यमानं
 तद्विद्यमानं तद्विद्यमानं तद्विद्यमानं । तद्विद्यमानं तद्विद्यमानं तद्विद्यमानं

२० त्वात् । मैवम् । असाधारणस्यैव कारणम्याभिधातुमवाकाङ्क्षितत्वात् ।
 आत्मादेः पुनरनुमानादिष्वपि कारणत्वेन साधारणत्वात् ॥ ५ ॥

अथास्य द्विविधस्यापि प्रत्यक्षस्य भेदप्रकटनार्थमाह —

॥ एतत् द्वितयमवग्रहेहावायधारणाभेदादेकशश्रु-
 त्विकल्पमिति ॥ ६ ॥

एतदनन्तरोक्तम् । द्वितयमिन्द्रियनिबन्धनानिन्द्रियनिबन्धनप्रत्यक्ष-
 प्रमाणम् । एकशः प्रत्येकम् । चतुर्विकल्पं चतुर्भेदम् । कुत इत्याह अव-

यत्तु विद्यानन्दः प्रत्यपादयत् । “ अक्षार्थयोगजाद्वस्तुमात्र-
ग्रहणलक्षणात् ॥ जातं यद्वस्तुभेदस्य ग्रहणं
विद्यानन्देन कृतस्यावग्रहा- तदवग्रहः ॥ १ ॥ तदृहीतार्थसामान्ये यद्वि-
दीनां स्वस्वपनिरूपणस्यो- शेपस्य काङ्क्षणम् ॥ निश्चयाभिमुखं सेहा
पदार्थं धारणालक्षणस्य संशयाद्भिन्नलक्षणा ॥ २ ॥ तस्यैव निर्णयो- ५
खण्डनम् ।

ऽवायः स्मृतिहेतुः स धारणा ” इति । तत्र स्मृतिहेतुत्व धारणायाः
साक्षात्पारम्पर्येण वा विवक्षितम् । यदि साक्षात्, तदक्षमम् । यतो
धारणेति विवक्षितवस्तुगोचरोपयोगरूपपर्यायस्यैवाभिधानं यथा पृथु-
बुधोदराकारपर्यायस्य कलश इति । न चास्य स्मृतिकालं
यावदनुवृत्तिरूपपद्यते । छाद्मंस्थिकोपयोगानामान्तर्मौहूर्तिकत्वेन १०
परमौगमे गदनात् । न च तथानुभवोऽप्यस्ति । न खल्वघानु-
भूयमानस्य परेद्युः स्मरणीयस्य च घटस्यान्तरालिकानेकसुप्तमत्ताद्यवस्था-
स्वनुभवः कस्यचित्प्रतीतः । ततो धारणारूपपर्यायोपद्वौकितः पुरुष-
शक्तिविशेष एव सस्कारपर्यायः स्मृतेरानन्तर्येण हेतुर्न धारणेति ।

अथ किमिदमसमञ्जसमुच्यते । न खलु संस्कारादन्या धारणास्य १५

मता । तथा चायमेव श्लोकवार्तिके, “ अज्ञा-
श्लोकवार्तिकमहोदयत्रन्या- नात्मकतायां तु संस्कारस्योहितस्य वा ॥
भ्या धारणा सस्काररूपैवा- भिमता । एतदेव विद्यान- ज्ञानोपादानता न स्याद्रूपादेरिव सास्ति च
न्दस्यानन्तर्वार्यस्याप्य- ॥ १ ॥ ” इत्यत्र संस्कारशब्देन धारणामेवा-
भिमतमिति तदस्याश- भ्यघात् । महोदये च कालान्तराविस्मरणकारणं २०
कोपदार्थं निराकृता ।

१ तत्त्वार्थश्लोकवार्तिके अ. १. सू. १५ श्लो. २।३।४ २ छाद्यते केवलज्ञान केवलद-
र्शन चात्मनोऽनेनेति छद्म (छद्मस्थो विशिष्टावध्यादिविकलो न त्वकेवली । यतो
यद्यपि धर्माधर्माकाशान्यशरीरं जीव च परमावधिर्न जानाति तथापि परमाणुशब्दौ
जानात्येव, रूपित्वात्तयो. रूपिविषयत्वाच्चावधेरिति स्या. ६ स्था.) ३ मुहूर्तकाल-
प्रमाण—२७०३ उद्धवात्सैरेको मुहूर्तः घटिकाद्वयप्रमाणेत्यर्थ । मुहूर्तस्य अन्ते मध्ये
वा अन्तमुहूर्तः । ‘ पारेमध्ये० ’ इति हैमसूत्रेण (३-१-३०) विकल्पेन अन्तदश-
ब्दस्य प्राक् निपातो भवति । ४ नलयगिरीया प्रज्ञापनाटीका प. २९ प. ५२६.
५ तत्त्वार्थश्लो. वा. अ. १ सू. १५ श्लो. ३२.

न्तुकारणभेदाद्वटपटलक्षणकार्यभेदस्तथा दर्शनज्ञानावरणस्योपशम-
कारणभेदात्तत्कार्यदर्शनज्ञानभेद इत्यस्ति प्रागवग्रहादर्शनम् ॥ ७ ॥

॥ अवगृहीतार्थविशेषाकाङ्क्षणमीहेति ॥ ८ ॥

अवगृहीतोऽवग्रहेण विपर्ययकृतो योऽर्थोऽवान्तरमनुप्यत्वादिजाति-
५ लक्षणस्तस्य विशेष कर्णाटलाटादिभेदस्तस्य काङ्क्षणं भवितव्यताप्रत्य-
रूपतया ग्रहणाभिमुख्यम् ईहेत्यभिधीयते ॥ ८ ॥

॥ ईहितविशेषनिर्णयोऽवाय इति ॥ ९ ॥

ईहितस्येहया विपर्ययकृतस्य विशेषस्य कर्णाटलाटादिभेदस्य निर्णयो
यथात्म्येन निश्चयनम् । अवाय इति कीर्त्यते । शास्त्रान्तरे त्वाप-
१० इत्यपि संज्ञा दृश्यते । तत्रापि न कश्चिद्विशेषः । अन्यतरवचनेऽन्य-
तरस्य सामर्थ्यलब्धत्वात् । यदा हि दक्षिणात्योऽयमित्यवायमविग्नं
करोति प्रमाता । तदा नायमुदीच्यादिरित्यपायो व्यवच्छेदः सामर्थ्या-
लभ्यते । यदा च नायमुदीच्यादिरित्यपायं करोति । तदा दक्षिणा-
त्योऽयमित्यवायः सामर्थ्यालभ्यत इति ॥ ९ ॥

१५ ॥ स एव दृढतमावस्थापन्नो धारणेति ॥ १० ॥

स एवायमेव दृढतमावस्थापन्नः । सादरस्य प्रमातुस्तथाविधोपचय-
क्रमेण किञ्चित्कालमप्रच्यवमानो धारणेत्यभिधीयते । इदमस्य सूत्र-
चतुष्टयस्य तात्पर्यम् । इन्द्रियार्थयोर्योग्यतालक्षणसम्बन्धे सति सकल-
हेयोपादेयतासाधारणगोचरं निराकारबोधस्वरूपं दर्शनमात्मनः प्रथमतः
२० प्रादुर्भवति । तदनन्तरमवान्तरजातिविशेषविषयं ज्ञानमवहृत्प्रसंज्ञमुज्जि-
हीते मनुष्योऽयमिति यथा । तदनु तद्विशेषाकाङ्क्षालक्षणमीहाज्ञानमुन्मज्जति
सम्भाव्यतेऽयं कर्णाट इति यथा । ततोऽप्याकाङ्क्षितविशेषावधारणस्वरू-
पोऽवायः समुल्लसति कर्णाट एवायमिति यथा । तस्मादपि प्रागवधारित-
कर्णाटादिविशेषाणामुत्तरकालं धारणा समुन्मीलतीति ।

हि धारणाभिधानं ज्ञानं संस्कारः प्रतीयत इति वदन् संस्कारधारणयो-
 रैकार्थ्यमचकथत् । अनन्तवीर्योऽपि 'तथानिर्गीतस्य कालान्तरे तथैव
 स्मरणहेतुसंस्कारो धारणा' इति तदेवावदत् । ततः संस्कारस्य साक्षा-
 त्स्मृतिहेतुतां समर्थयमानाभ्यामाभ्यां धारणाया एव सा समर्थितेति
 चेत् । किमेवं वदतोरनयोर्थः रमृतिकालानुयायी धर्मविशेषः संस्कार
 इति सर्ववादिनामविवादेन सिद्धः स धारणात्वेन सम्मतः । तथा
 चेत्, तर्हि यस्य पदार्थस्य कालान्तरे स्मृतिस्साप्रत्यक्षात्मिका धारणा
 तावत्कालं यावदनुवर्तत इति स्यात् । एतच्चानुपपन्नम् । एव तर्हि
 यावत्पटपदार्थसंस्काररूपं प्रत्यक्षं पुरुषे भवेत्तावत्पदार्थान्तरस्य, सवेदन-
 १० मेव न स्यात् । क्षायोपशामिकोपयोगाना युगपद्भावविरोधस्याभ्यामपि
 प्रतिपन्नत्वात् । अथ तादृशि धर्मविशेषे प्रतीतामपि संस्कारसंज्ञा धार-
 णाया साकेत्य तथाव्यवहरतामेतौ । नन्वेवमपि कृते का नामार्थ-
 सिद्धिरनयो. । नन्वेवमपि धारणाया. साक्षात्स्मरणहेतुत्वमुक्तं भवति ।
 तस्यास्तदानीमेव ध्वस्तत्वेनात्मशक्तिविशेषस्यैव साक्षात्तद्वेतुत्वात् ।
 १५ न च स्मरणजनने नास्त्येवात्मन. शक्तिविशेष इति सङ्गतम् । एव
 हि सर्वत्र शक्तिविलोपप्राप्तेश्चिरन्तनातीतस्य पर्यायविशेषस्यैव कस्यचि-
 त्कार्योत्पत्तौ सर्वत्र कारणत्वेन कल्पयितुं शक्तत्वात् । तस्मादात्मशक्ति-
 विशेष एव संस्कारापरपर्याय. स्मृतेरानन्तर्येण हेतु., न धारणा ।
 पारम्पर्येण तु तस्यास्तद्वेतुताभिधाने न किञ्चिद्दूषणम् ॥ १० ॥

२० नन्वनिश्चयस्वभावत्वादीहा सन्देहान्न भिद्यत इत्यारेकामपाकुर्वन्नाह-
 संशयपूर्वकत्वादीहायाः संशयात् भेद इति ॥११॥

संशयः पूर्वं कारणं यस्याः सा संशयपूर्विका तस्या भावः संशय-
 पूर्वकत्वं तस्मादीहाया. सम्भावनाप्रत्ययस्वभावायाः संशयाद्दोलायमान-
 नानस्य । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२ । ७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ । ७९ । ८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४ । ८५ । ८६ । ८७ । ८८ । ८९ । ९० । ९१ । ९२ । ९३ । ९४ । ९५ । ९६ । ९७ । ९८ । ९९ । १०० ।
 नानस्य । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२ । ७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ । ७९ । ८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४ । ८५ । ८६ । ८७ । ८८ । ८९ । ९० । ९१ । ९२ । ९३ । ९४ । ९५ । ९६ । ९७ । ९८ । ९९ । १०० ।
 नानस्य । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२ । ७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ । ७९ । ८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४ । ८५ । ८६ । ८७ । ८८ । ८९ । ९० । ९१ । ९२ । ९३ । ९४ । ९५ । ९६ । ९७ । ९८ । ९९ । १०० ।
 एवं संशयितस्य प्रमातुरुत्तरकालं विशेषलिप्साया प्रतिपत्तनमीहेति

सुन्यक्तमेव संशयादर्थान्तरत्वमीहाया । अवग्रहादिप्रत्यक्षभेदसूत्रे च संगयस्याप्रतिपादनमप्रमाणत्वात् ॥ ११ ॥

अथ दर्शनादीनां कथञ्चिद्व्यतिरेकेऽपि संज्ञाभेदसमर्थनायाह—

॥ कथञ्चिदभेदेऽपि परिणामविशेषादेपां व्यपदेश-
भेद इति ॥ १२ ॥ ५

कथञ्चिदेकजीवद्रव्याविष्वग्भावेनाभेदेऽप्येकत्वेऽपि परिणामविशेषा-
द्विवर्त्तमानादेपां दर्शनादीनां व्यपदेशस्य संज्ञाया भेदो नानात्वं सुषट-
नेवेति ॥ १२ ॥

अथैतेषामेव भेदभावनायाह—

॥ असामस्त्येनाप्युत्पद्यमानत्वेनासङ्कीर्णस्वभावत- १०
यानुभूयमानत्वादपूर्वापूर्ववस्तुपर्यायप्रकाशकत्वात्क्र-
मभावित्वाच्चैते व्यतिरिच्यन्त इति ॥ १३ ॥

असामस्त्येनाप्यसम्पूर्णत्वेनाप्युत्पद्यमानत्वेन कृत्वा यदसङ्कीर्णस्वभाव-
तयानुभूयमानत्वं दर्शनादीनां तस्मादेते दर्शनादयो व्यतिरिच्यन्त इत्येको
हेतुः । इदमुक्तं भवति । गर्भरे दर्शनज्ञानावरणाम्भोधौ निमज्जनो- १५
न्मज्जने कुर्वाणन्यात्मनस्तत्तद्द्रव्यक्षेत्रकालाद्यपेक्षविचित्रतत्त्वथोपशमव-
शात्कदाचिद्दर्शनमात्रमेव । कदाचिद्दर्शनावग्रहौ । कदाचिद्दर्शनावग्रह-
संगया । कदाचिद्दर्शनावग्रहसंशयेहाः । कदाचिद्दर्शनावग्रहसंश-
येहावायाः । कदाचित्तु धारणापर्यन्ता । सर्वेऽप्येते चैतन्यविशेषाः
यदुन्मीलन्ति तदेतेषां सामस्त्येनासामस्त्येन चोत्पद्यमानत्वं सिद्धम् । २०
असामस्त्येनोत्पद्यमानत्वाच्चासङ्कीर्णस्वभावतयाऽनुभूयमानत्वम् । तत्रश्च
व्यतिरेक सिद्धो भवतीति । तथाऽपूर्वापूर्वन्दान्यान्यन्य वस्तुपर्यायस्य
पदार्थधर्मस्य प्रकाशकत्वादिति द्वितीये हेतुः । ऋणमादित्वादिनि
वृत्तीयः । चकारो हेतुस्तदुच्ये । प्रयोगा पुनरन्ये चर्याः । येऽसङ्कीर्ण-

बहुत्वमुररीकृत्यैव व्युत्पत्तिरास्थीयते । अन्यथा तिर्यगूर्ध्व वा विषयं
परिच्छिन्दानस्यावधिव्यपदेशो न स्यात् । यद्वा, अवधिर्मर्यादा । अव-
धेर्ज्ञानमवधिज्ञानम् । इदमुक्तं भवति । अमूर्त्तद्रव्यपरिहारेण मूर्त्त-
द्रव्यविषयत्वलक्षणया मर्यादया प्रवर्त्तमानत्वादस्यावधिज्ञानत्वम् । इदं
च चेतसृष्वपि गतिषु जन्तूनां प्रवर्त्तमानानामिन्द्रियनिरपेक्ष प्रतिविशिष्ट- ५
क्षयोपशमनिमित्तं पुद्गलानामेव परिच्छेदकमुल्लसतीति ॥ २१ ॥

मन.पर्यायज्ञानं लक्षयन्नाह—

संयमविशुद्धिनिबन्धनाद्विशिष्टावरणविच्छेदाज्जातं
मनोद्रव्यपर्यायालम्बनं मनःपर्यायज्ञानमिति ॥ २२ ॥

सयमस्य चारित्रस्य विशुद्धिर्निर्मलता निबन्धन कारण यस्य ए १०
तथा तस्मात् । विशिष्टश्चासावावरणविच्छेदश्च मन पर्यायज्ञानावरण-
क्षयोपशम इत्यर्थस्तस्माज्जातम् । मनोद्रव्याणां सञ्जिजीवमनस्परिण-
मितमनोवर्गणानां ये पर्याया वस्तुचिन्तनानुगुणा धर्मास्ते आलम्बनं
परिच्छेद्य यस्य तत्तथादिधम् । मन शब्देन मनोद्रव्याणि गृह्यन्ते ।
तेषां पर्यायेषु ज्ञानं यत् तन्मन.पर्यायज्ञानमिति । इदमिदं पर्ययम् । १५
मनुष्यक्षेत्रदार्त्तिसञ्जिजीवगृहीतमनोद्रव्यपर्यायसाक्षात्कारि यज्ज्ञानं विशि-
ष्टचारित्रिस्वाभिकं तन्मन पर्यायज्ञानमित्युच्यते । अनेन च मन पर्याय-
ज्ञानेन च परमार्थतो मनोद्रव्यपर्यायान् परिच्छिन्नति । यान्मनु-
चिन्तनीयानर्थाननुमानादेवदिधमन पर्यायान्य मनुष्यरेजिज्जनेन चिन्त-
नमित्येव लक्षणादवगच्छति मन पर्यायज्ञानमिति ॥ २२ ॥ २०

अथ सकलप्रत्यक्षरूपणायाह—

॥सकलं तु सामग्रीविशेषसमुद्भूतसमस्तावरणक्षया-
पेक्षं निखिलद्रव्यपर्यायसाक्षात्कारस्वरूपं अद्वि-
ज्ञानमिति ॥ २३ ॥

१. सकलं तु सामग्रीविशेषसमुद्भूतसमस्तावरणक्षया-
पेक्षं निखिलद्रव्यपर्यायसाक्षात्कारस्वरूपं अद्वि-
ज्ञानमिति ॥ २३ ॥

सकलं तु सकलप्रत्यक्षं । पुनः केवलज्ञानमित्युत्तरेण योगः ।
 सामग्री सम्यग्दर्शनाद्विलक्षणान्तरङ्गा । बहिरङ्गा तु जिनकालिकमनुय-
 भवाद्विलक्षणेह विवक्षिता । तस्या विशेषोऽधिकत्वं तत् समुद्भूत-
 सम्पन्नो - योऽसौ समस्तावरणद्वयः सकलघातिकर्मविघातन्तनपेक्षने
 ५ स्वोत्पत्तौ यत्तत्तथा । किं स्वरूपमित्याह । निखिलद्रव्यपर्यायाणां य
 साक्षात्कारः स्पष्टतया प्रतिभासः स स्वरूपं यस्य तत्तथा । केवल-
 ज्ञानमिति । केवल सम्पूर्णं ज्ञेयमुच्यते । तस्मिन् यज्ज्ञानं तत्केवल-
 ज्ञानम् । यद्वा केवलमेकं मत्यादिज्ञानरहितमविद्यमानस्वप्नभेदं च । तत्.
 केवलं च तज्ज्ञानं च केवलज्ञानमिति समासः ॥ नन्वावृत्तिद्वयापेक्षानि-
 १० त्युक्तं यद्विशेषणं व्यर्थं तत् । आवृत्तेरेव स्वरूपस्याप्रसिद्धितः । तथा हि
 किमावरणमभिप्रेतमायुष्मताम् । किं शरीरमाहोस्विदेशकालादिकम् । न
 तावच्छरीरम् । तत्सद्भावेऽप्यर्थोपलम्भात् । अथ देशकालादिकम् ।
 तथा हि मेवादिर्दूरदेशता । रावणादेर्दूरकालता । परमाप्वादे
 सूक्ष्मस्वभावता । मूलकीलकोदकादेश्च भूम्यादिरावरणं लोके प्रसिद्ध-
 १५ मेवेति चेत् । तदप्यसारम् । एवं स्वरूपस्यावरणस्य क्षयानुपपत्तेः । न
 खलु सातिशयसमृद्धिशालिनापि योगिना देशादीनामभावः कर्तुं
 शक्यते । न चान्यत्किञ्चिदावरणं प्रतीतिपद्धतिमधिरोहति ।

तन्नावृत्तिक्षयापेक्षामित्येतज्ज्ञानकल्पितम् ॥

विशेषणं घटाकोटिसंस्तम्भमटति स्फुटम् ॥ ३३२ ॥

२०

अलीककल्पनाजालमलीमसधियामिदम् ॥

युक्तं भवादृशां वक्तुं न पुनः सूक्ष्मचक्षुषाम् ॥ ३३३ ॥

तथा हि न शरीरं नापि देशकालादिकमावरणम् । अपि तु तदतिरिक्त
 कर्म । तच्चानुमानमाहात्म्यतः प्रतीतम् । तथा हि । स्वपरप्रमेयत्रोधैक-

१ ज्ञानावरणदर्शनावरणमोहनीयान्तरायाह्याचतुष्टय घातिकर्म । २ 'तत्त्वावृत्ति'
 इति प. भ. पुस्तकयोः पाठः । ३ 'ममसम्भवा' इति प. भ. पुस्तकयोः
 पाठः । ४ अत्र निवृत्तितत्तमस्ति ।

दिन पन्नादि तानेकात् । अथा मकेर्णे पञ्चिष्यतीत्यु पञ्चान्त्यात्-
निश्चारेण पतिन्नगम्भात् ।

ननु योगजनमानुगृहीतानामिन्द्रियाणां गगनाग्नेयाग्निश्चार्थमा-

योगजनमानुगृहीतानामिन्द्रियाणां तदनुग्रहेणैव पतिन्नगम्भात् । एतदपि
मग्नेयाग्नेयानामिन्द्रियाणां नोपायाने । यतो योगजनार्थं स्वधिपयो प्रत्य-
नन्वमिति मत्तम् । मानस्येन्द्रियस्यानिशयाभाय कृतेन वा मन्दा-

ग्निमान्नेन तानुग्रहात्कं स्यान् । तत्र प्रथमपञ्चो

न युक्तः । व्योमादौ सायमिन्द्रियस्य प्रत्यमानन्वाभावान् । प्रवर्तने

१० वा तदनुग्रहेणैव । योगजनार्थानुग्रहादिन्द्रियस्य व्योमादिषु प्रवृ-
त्तिसाधने न परम्पराश्रयः । सिद्धे हि योगजनार्थानुग्रहे तस्य तत्र प्रवृ-
त्तिसिद्धिस्तस्या न योगजनार्थानुग्रहसिद्धिरिति । द्वितीयपक्षोऽप्यमम्भा-
व्यः । सहकारिमात्रत्वेऽप्यस्य स्वधिपयातिक्रमेणैन्द्रियानुग्रहायोगात् ।
अन्यथा एकस्थेन्द्रियस्याग्नेयसादिविषयेषु प्रवृत्तौ योगजनार्थानुग्रहप्र-

५ सङ्गः स्यात् । अथैकमेवान्तःकरण योगजनार्थानुग्रहीत युगपत्सूक्ष्माद्य-
शेषार्थविषयज्ञानजनकमिष्यते । तन्नोपपन्नम् । अणुपरिमाणस्य मनस-
समस्तार्थं समं सकृत्सम्बन्धाभावस्तज्ज्ञानजनकत्वासम्भवात् । अन्यथा
दीर्घशक्कुलीभक्षणादौ सकृच्चक्षुरादिभिर्मनसः सम्बन्धप्रसक्तेः रूपादि-
ज्ञानपञ्चकस्य सकृदुत्पत्तिप्रसङ्गात् “ युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो

२० लिङ्गम् ” इति सूत्रं विरुद्धयेत । क्रमशोऽन्यत्र तद्दर्शनादत्रापि क्रम-
कल्पनाया योगिनः सर्वार्थेषु सम्बन्धस्य क्रमकल्पनास्तु । तथा च
कथमस्य सकलज्ञता । पुरुषायुपसहस्रेणापि सकलपदार्थानामानन्त्येन
क्रमेण ज्ञातुमशक्तेः । अथ सर्वार्थानां साक्षात्करणसमर्थस्य योगिज्ञान-
स्योभयप्रसिद्धस्यान्यथानुपपत्तेस्तैर्योगिमनसः सकृत्सम्बन्धासिद्धिरिति

२५ चेत् । रूपादिज्ञानपञ्चकस्य क्वचिद्योगपद्येनानुभूयमानस्यान्यथानुपपत्तेर-

योगिमनसोऽपि सकृच्चक्षुरादिभि. सम्बन्धोऽस्तु । कुतश्चिद्धर्मविशेषादत्रापि
 तथोपपत्तेः । तादृशो धर्मविशेषः कथमयोगिनः सिद्ध इति
 चेत् । योगिनोऽपि कथं सिद्धः । सकृत्सर्वार्थज्ञानात्कार्यविशेषादिति
 चेत् । तर्हि सकृद्रूपादिज्ञानपञ्चकात्कार्यविशेषादयोगिनां तद्वेतुधर्म-
 विशेषोऽस्तीति किं न सिद्धयेत् । तथा सति तस्य रूपादिज्ञानपञ्चकं
 नेन्द्रियजं म्यात्किं तर्हि धर्मविशेषजमेवेति चेत् । सर्वार्थज्ञानमप्येवं
 योगिनोऽन्तःकरणजं माभूत्समाधिविशेषोत्थधर्मविशेषजत्वात्तस्य ।
 मनोऽनपेक्षस्य ज्ञानस्यादर्शनाददृष्टकल्पना स्यादिति चेत् । मनोपेक्षस्य
 वेदनस्य सकृत्सर्वार्थसाक्षात्कारिणः क्वचिद्दर्शनं किमास्ति । येना-
 दृष्टस्य कल्पना न म्यात् । सर्वार्थज्ञान मनोपेक्ष ज्ञानत्वादस्मदादि- १०
 ज्ञानवदित्यतस्तत्सिद्धेर्नादृष्टकल्पनेति चेत् । तदयुक्तम् । हेतो काला-
 त्ययापदिष्टत्वात्पक्षस्यानुमानवाधितत्वात् । तथा हि सर्वज्ञविज्ञान मनोऽ-
 नपेक्ष सकृत्सर्वार्थपरिच्छेदकत्वात् । यत्पुनर्मनोपेक्ष तत्र सकृत्सर्वार्थ-
 परिच्छेदकम् । यथाऽस्मदादिज्ञानम् । न च तथेदम् । तस्मान्मनोऽ-
 नपेक्षमिति । नन्वेवं शफ़्फ़लीभक्षणादौ रूपादिज्ञानपञ्चकं मनोपेक्षं १५
 सकृद्रूपादिपञ्चकपरिच्छेदकत्वात् । यन्नैव न तदेवम् । यथा क्रम्यो
 रूपादिज्ञानम् । न च तथेदम् । अतो मनोपेक्षमित्यप्यनिष्टं सिद्धये-
 दिति मांस्र्थाः । साधनम्यासिद्धत्वात् । जैनम्यापि हि नैकान्तेन
 शफ़्फ़लीभक्षणादौ रूपादिज्ञानपञ्चकस्य सकृद्रूपादिपञ्चकपरिच्छेदकत्वं
 सिद्धम् । उपयुक्तस्य प्रमातुरनेकज्ञानस्यैकज्ञाननि क्रम्याद्विद्वेने- २०
 गनान् । अनुपयुक्तस्य शक्तितो योग्यप्रमिद्रे । प्रतीतिविमर चस्य
 मनोऽनपेक्षत्वमाधनम् । तदन्वयव्यतिरेकानुसिद्धिनिष्ठा ननुपेक्ष-
 सिद्धेः अन्यथा कस्यापिदपेक्षा न स्यात् । तत्र कस्यचित्कृत्य-
 साक्षात्करणमित्युक्त्वा मनोऽनपेक्षमेव तदेवित्युक्तिः ।

ज्ञान्याः पुरमेवमाहुः । “भावनाप्रकर्षपरिनिजं योगिज्ञानम्” इति ।

भावनाप्रकर्षपरिनिजं तथा हि भावना द्विधा प्रागुक्त्या श्रुतमयी चिन्तामयी
योगिज्ञानमिति वाच्यं । तत्र श्रुतमयी श्रुतमात्रेभ्यः क्षणिकान्ता
प्रमाणस्यैव
तत्त्वज्ञानम् । नैरात्म्यादिसो नरेभ्यः परमार्थानुमानात्मेभ्यः मनु-

- ५ त्वगमानजानेन श्रुतशब्दान्पतामास्फन्दता निर्वृता परमप्रकर्षे
प्रतिपद्यमाना मन्वार्थानुमानज्ञानलक्षणया चिन्तया निर्वृता
चिन्तामयी भावनामारभेत । सा च प्रकृष्यमाणा प्रकर्षपर्यन्त
सम्प्राप्ता योगिप्रत्यक्ष जनयतीति कथमस्यावरणापायप्रभवत्वमिति ।
तेऽपि न यथावस्थितदर्शिनः । क्षणिकत्वनैरात्म्यादिभावनाया श्रुतम-
१० व्याश्चिन्तामय्याश्च मिथ्यारूपत्वात् । न च मिथ्याज्ञानस्य परमार्थ-
विषययोगिज्ञानजनकत्वम् । अतिप्रसक्तेः । यथा च न क्षणिकत्व-
नैरात्म्यादिक वस्तुनस्तथाप्रे वक्ष्यते । किं च निश्चलप्राणिनां सुगतव-
त्तथाविधभावनावशात् योगिज्ञानोत्पत्तिः किञ्च स्यात् । तेषां तथाभूत-
भावनाया अभावाच्चेत् । ननु प्रतिपन्नतत्त्वाना प्रवृत्तमनसा सर्वेषां
१५ सुगतभावनाया समाना भावनैव कुतो न स्यात् । प्रतिबन्धककर्म-
सद्भावाच्चेत् । तर्हि भावनाप्रतिबन्धककर्मापाये योगिज्ञानोत्पत्तिरपि
स्वीकर्त्तव्या ।

तस्मात् केवलसूत्रे ससूत्रितमावृत्तिक्षयापेक्षम् ॥

इत्येतद्युक्तिवशाद्विशेषणं सिद्धिमधिरूढम् ॥ ३३४ ॥

- २० केवलाख्य प्रत्यक्षं न तथा
सर्वज्ञसत्तावेदकं किमपि
मान नेति वदतो मीमा-
सकस्य विस्तरशो
मतनिर्देशः ।

अत्राह मीमांसकवावदूकः

प्रत्यक्षमस्तीह न केवलाख्यम् ॥

सर्वज्ञसद्भावसमर्थकं य-

न्न युज्यते किञ्चिदपि प्रमाणम् ॥ ३३५ ॥

१ न्यायविन्दु. पृ. २० प. ९. २ ' आरभते ' इति भ. पुस्तके पाठः ।
३ ' भावनाप्रवृत्त ' इति प भ पुस्तकयोः पाठः ।

- प्रकृत्य 'स सर्ववित्स लोकवित्' इत्यादिरागमस्तस्यापि कर्मार्थ-
वादप्रधानत्वेन सकलज्ञविधायकत्वानुपपत्तेः । नापि सकल-
ज्ञस्थानुवादकोऽसौ । पूर्वमन्यैः प्रमाणैरवोधितस्य तस्यानुबन्दिभ्यश्च-
त्वात् । अनादिश्चागमस्ततः कथमादिमान् सर्वज्ञस्तदर्थः स्यात् ।
५ विरोधात् । नश्वरेणागमेन सर्वज्ञप्रणीतेन पुरुषान्तरप्रणीतेन वा तत्सिद्धिः ।
प्रथमपक्षेऽन्योन्याश्रयः । सर्वज्ञसिद्धौ हि तत्प्रणीतत्वेनागमस्य
प्रामाण्यासिद्धिस्तत्सिद्धौ चातः सर्वज्ञसिद्धिरिति । पुरुषान्तरप्रणीतस्य
चागमस्याप्रमाणभूतत्वात् कथं ततस्तन्निश्चयः । तथाभूतादप्यतः सर्वज्ञ-
निश्चये स्ववचनादेव तन्निश्चयः किन्न स्यादविशेषात् । न ह्यप्रात-
१० प्रमाणभावस्य पुरुषान्तरवाक्यस्य स्ववचनात्कश्चिद्विशेषः प्रतीयते । तत्र-
गमेनापि तत्सिद्धिः । नाप्युपमानेन, तस्य सदृशपदार्थग्रहणानन्तरी-
यकत्वात् । गवोपमानवत् । न च सर्वज्ञसदृशः कश्चिज्जगति प्रतीयते ।
सर्वज्ञाप्रतीतौ तत्सदृशप्रतीतेरनुपपत्तेः । नाप्यर्थापत्त्या तत्प्रतीतिः ।
निखिलार्थज्ञसत्तामन्तरेणानुपपद्यमानस्य पदप्रमाणप्रमितस्य कस्यचिदर्थ-
१५ स्यासम्भवात् । न च धर्माद्युपदेशकरणान्यथानुपपत्त्या बुद्धादीनाम-
खिलज्ञता भविष्यतीत्यभिधानीयम् । तेषां तदुपदेशकरणस्य व्यामोह-
देवोपपद्यमानत्वात् । द्विविधो ह्युपदेशो व्यामोहपूर्वकः सम्यग्ज्ञानपूर्व-
कश्च । तत्र व्यामोहपूर्वको यथा स्वप्नोपलब्धार्थोपदेशः । सम्यग्ज्ञान-
पूर्वको यथा मन्वादीना सकलार्थज्ञानोदयकारणवेदमूलो धर्माद्युप-
२० पार्थोपदेशः । ते हि निखिलपदार्थज्ञानोत्पाच्छेतोर्वेदादाविर्भूतशुद्धबोधो
धर्माद्युपपदार्थसार्थमुपदिशन्ति । न पुनः सुगतादयः । अन्यथा
मन्वाद्युपदेशवत्तदुपदेशोऽपि त्रयीविद्विराश्रियेत । न च तैरसादाश्रितः ।
ततो व्यामोहादेवासौ तद्विषयस्तैः कृतः इत्यवसीयते । यदाह भट्टः ।
“मेवञ्चो दृश्यते तावन्नेदानीमस्मदादिभिः ॥ दृष्टो न चैकदेशोऽ-
२५ स्ति लिङ्गं यो वानुमापयेत् ॥ १ ॥” (पञ्चदेश इति गम्यगमकभाव-

समुदायमध्याह्निस्रास्य एकदेशोऽत्र दृष्टो नास्तीति भावः ।) “न चागमविधिः कश्चिन्नित्यः सर्वज्ञबोधकः । न च मन्त्रार्थवादानां तात्पर्यमवकल्पते ॥ २ ॥ न चान्यार्थप्रधानैस्तैस्तदस्तित्वं विधीयते ॥ न चानुवादितुं शक्यः पूर्वमन्यैरबोधितः ॥ ३ ॥ अनादे-
रागमस्यार्थो न च सर्वज्ञ आदिमान् ॥ कृत्रिमेण त्वसत्येन स कथं ५
प्रतिपाद्यते ॥ ४ ॥ अथ तद्वचनेनैव सर्वज्ञोऽज्ञैः प्रतीयते । प्रकल्पेत कथं सिद्धिरन्योन्याश्रययोस्तयोः ॥ ५ ॥ सर्वज्ञोक्ततया वाक्यं सत्यं तेन तदस्तिता ॥ कथं तदुभयं सिद्धयेत्सिद्धमूलान्तरा-
द्वे ॥ ६ ॥ असर्वज्ञप्रणीतास्तु वचनान्मूलवर्जितात् ॥ सर्वज्ञमव-
गच्छन्तः स्ववाक्यात्किं न जानते ॥ ७ ॥ सर्वज्ञसदृशं किञ्चि- १०
द्यदि पश्येम सम्प्रति ॥ उपमानेन सर्वज्ञं जानीयाम ततो वयम् ॥ ८ ॥ उपदेशो हि बुद्धादेर्धर्माधर्मादिगोचरः ॥ अन्यथा नोपपद्येत सर्वज्ञं यदि नाभवत् ॥ ९ ॥ बुद्धादयो ह्यवेदज्ञास्तेषां वेदाद-
सम्भवः ॥ उपदेशः कृतोऽतस्तैर्व्यामोहादेव केवलात् ॥ १० ॥
ये तु मन्त्रादयः सिद्धाः प्राधान्येन त्रयीविदाम् ॥ त्रयीविदाश्रित- १५
ग्रन्थास्ते वेदप्रभवोक्तयः ॥ ११ ॥” इति न च प्रमाणान्तरं सर्वज्ञ-
सत्तासाधकं सम्भवति । तथा वेदमनुमानं तदभावसाधनाय लब्धाव-
सरम् । न च कश्चित्पुरुषविशेषः सर्वज्ञोऽस्ति सदुपलम्भकप्रमाणपञ्चका-
गोचरचारित्वात् । य इत्थं स इत्थं यथा वान्ध्यैय इति । अतोऽप्यनुमानात्
प्रसिद्धयति तदभावः । तथाहि विवादविषयापन्ने देशकाले च प्रत्यक्ष- २०
प्रमाणनत्रत्येदानीन्तनप्रत्यक्षप्रमाणग्राह्यसजातीयार्थग्राहकं तद्विजातीय-
सूक्ष्माद्यर्थग्राहकं न भवति प्रत्यक्षप्रमाणत्वात् । यदेवं तदेवं यथात्रत्येदा-
नीन्तनप्रत्यक्षप्रमाणमिति । ननु गृध्रवराहपिपीलिकादीनां चक्षु श्रोत्र-
घ्राणादिषु दूरस्थितरूपशब्दगन्वादिग्रहणलक्षणोऽतिशयो दृश्यते । तथा
हि “ द्विकरतलविनमन्कपोलपालीं लङ्केशापहृतां रघोः पुरन्ध्रीम् ॥ २५

- योजनशतवर्तिनीमपि द्राक् संपातिः प्रविलोकयाञ्चकार ॥ १ ॥
 सत्यपि पशुसंचयेऽपरास्मिन्करिनिकरस्य तुरङ्गहेपितानि ॥ सहस्रं
 दवीयसोऽपि देशान्मूर्च्छन्ति श्रुतिकोटरेषु कामम् ॥२॥ आश्रय न
 वसुं समाश्रगन्धं तनुतस्तस्य विलात्प्रपत्य साधोः ॥ किल कुलम
 ५ खिलं पिपीलिकानां पातालादपि तूर्णमुच्चचाल ॥ ३ ॥ " तत
 श्च तद्वत् क्वचित्पुरुषविशेषे चक्षुरादीनां विषयान्तरग्रहणलक्षणो
 ह्यतिशयः सम्भाव्येत । प्रज्ञामेधादिभिश्च नराणामतिशयदर्शनात् ।
 कस्याचिदतीन्द्रियार्थद्रष्टृत्वेनाप्यतिशयः स्यादिति । अत्रोच्यते । योऽपि
 गृध्रादिचक्षुरादीनामतिशयो दृष्टः सोऽपि स्वार्थापरित्यागेन दूरसूक्ष्मादि
 १० दृष्टौ दृष्टो न रूपादौ श्रोत्रादेः । चक्षुरादेरपि स्वार्थापरित्यागेनैवातिशया
 म्यात् । तदुक्तम् । "यत्राप्यतिशयो दृष्टः स स्वार्थानतिलङ्घनम् ॥
 दूरसूक्ष्मादिदृष्टौ स्यान्न रूपे श्रोत्रवृत्तिता ॥१॥" इति । यश्च प्रज्ञा
 मेधादिभिर्नराणामतिशयो दृष्टः सोऽपि नियतविषयस्तोकस्तोकान्तरतो-
 नेन न विषयान्तरे नापि प्रकर्षपर्यन्तगमनेन । उक्तं च, "योऽपि
 १५ गान्तिशया दृष्टाः प्रज्ञामेधाबलैर्नराः ॥ स्तोकस्तोकान्तरगतेन न
 त्वतीन्द्रियदर्शनात् ॥ १ ॥ प्राज्ञोऽपि हि नरः सूक्ष्मानर्थान् द्रष्टुं
 शमोऽपि मन ॥ मजातीरनतिक्रामन्नतिशेते परान्नरान् ॥ २ ॥ एक
 शाम्प्रविचारिषु दृश्यतेऽतिशयो महान् ॥ न च शास्त्रान्तरान्
 तन्मात्रेणैव लभ्यते ॥ ३ ॥ ज्ञान्वा व्याकरणं दूरचुद्धिः शब्दात्
 २० शब्दयोः ॥ प्रकृत्यन्ते न नक्षत्रनिथिग्रहणनिर्णय ॥ ४ ॥ ज्योतिर्विज्ञानं
 प्रकृत्याऽपि चन्द्रार्कग्रहणादिषु ॥ न भवन्यादिशब्दानां मायुर्द
 ज्ञानुर्मर्दान ॥ ५ ॥ तथा वेदनिहायादिज्ञानान्तिशयवानपि ॥ न मूर्ध्नि-
 देवताप्रतिप्रत्यर्थाकरणं क्षमः ॥ ६ ॥ दशहस्तान्तरं व्योम्नि यो नासा-
 न्दृश्य मूर्च्छति ॥ न योजनमर्मा गन्तुं शक्नोऽभ्यामर्शनपि ॥ ७ ॥"
 १ इति । प्रमाणविषयान्यां च सर्वज्ञानस्य निःशंकाविषयत्वं वा सते ।

तथाहि सर्वज्ञस्य ज्ञानं यदि प्रत्यक्षमुपगम्यते तदा तद्धर्मादिग्राहकं
 न स्यात् । विद्यमानोपलम्भनत्वात् । विद्यमानोपलम्भनं तत्सत्सम्प्र-
 योगजत्वात् । सत्सम्प्रयोगज तत्प्रत्यक्षशब्दवाच्यत्वादस्मदादिप्रत्यक्षवत् ।
 अथ तद्धर्मादिग्राहकं स्वीक्रियते । न तर्हि प्रत्यक्षम् । अविद्यमानोप-
 लम्भनत्वात् । अविद्यमानोपलम्भनं तदसत्सम्प्रयोगजत्वादसत्सम्प्रयो- ५
 गजं तदप्रत्यक्षशब्दवाच्यत्वादिति । तदेव धर्मज्ञत्वनिषेधसिद्धौ
 सत्यामन्याशेषार्थप्रत्यक्षत्वेऽपि न प्रेरणाया. प्रामाण्यं प्रतिहन्यते । धर्मे
 तस्या एव प्रामाण्यात् । तथा चाभ्यधायि, “ सर्वप्रमातृसम्बन्धि-
 प्रत्यक्षादिनिवारणात् । केवलागमगम्यत्वं लप्स्यते पुण्यपापयोः ॥१॥
 धर्मज्ञत्वनिषेधस्तु केवलोऽत्रोपयुज्यते ॥ सर्वमन्यद्विजानंस्तु पुरुषः १०
 केन वार्यते ॥ २ ॥ ” इति । किं च कथं धर्मादिग्राहकज्ञानस्य
 समुत्पत्तिः । अभ्यासादिति चेत्, अभ्यस्यमानं हि ज्ञानं प्रतिसमयं
 क्रमेण परमप्रकर्षपर्यन्तमाप्तं धर्मादीन्परिच्छिनात्ति । तुच्छमेतत् ।
 सामान्यतः सदेव हि क्वचिद्वस्तुनि ज्ञानमभ्यासात्प्रकर्षमासादय-
 त्प्रासिद्धम् । धर्मादौ च सामान्यतो ज्ञानं चक्षुरादिजनितमनुमानाविर्भूत- १५
 मागमप्रभवं वाऽङ्गीक्रियते । नाद्यः पक्षः । चक्षुरादीनां प्रतिनियतरूपा-
 दिविषयत्वेन तज्जनितज्ञानस्यापि तत्रैव प्रवृत्तेः । अनुमानाविर्भूतं
 तदित्यपि नोपपन्नम् । धर्मादेरतीन्द्रियत्वेन तज्ज्ञापकलिङ्गस्य तेन
 सम्बन्धासिद्धेरसिद्धसम्बन्धस्य चाज्ञापकत्वात् । आगमप्रभवं तदित्य-
 प्ययुक्तम् । यतोऽसावागमोऽर्वाग्दर्शिप्रणीतोऽतीन्द्रियज्ञानवत्प्रणीतो २०
 वा स्यात् । आद्यपक्षे, नास्य प्रामाण्यम् । अतीन्द्रियार्थानिश्चयपूर्वक-
 त्वात् । प्रचुरतरं चारुचारिसचारसाराङ्गहारारभिरामं रम्भाप्रभूतप्रगुण-
 कणन्मणिकिङ्किणीक्वाणकन्दलितमृदङ्गवेणुवीणास्वनसुभगस्वर्गिगेयगोच-
 रमधुरता श्लाघित्वदुपदेशवत् । द्वितीयपक्षे तु चक्रकम् । अतीन्द्रि-
 यार्थज्ञाने सिद्धे हि तद्वस्तुरूपप्रणीतागमसिद्धिस्तात्सिद्धौ च तज्ज्ञाना- २५

- भ्याससिद्धिरिति । अथ स्यादेवं यद्येक एव कश्चिदतीन्द्रिय-
स्वीकृतः स्यात् । यावता रात्रिन्द्रियपरम्परावदनादिरयमतीन्द्रिय-
सन्तानः । ततश्च पूर्वपूर्वातीन्द्रियदर्शिप्रतिपादितागमोद्भूतवर्नादि-
मभ्यस्यन्माश्चाल्यः पुमानतीन्द्रियदर्शी सम्पद्यते । ततो नोक्तशानु-
५ अनुमानेनापि वेद्यन्त एव वर्मादयोऽतीन्द्रियेन्द्रिय-
अथार्थोपलम्भान्यथानुपपत्तिरूपार्थापत्तेरिन्द्रियादिगतिर्नानुमानादिति चे-
त् । न । अर्थापत्तेरनुमानादनर्थान्तरत्वेन प्रतिशान्दान् ।
अस्तु वासौ ततो भिन्ना । तथापि तथा ज्ञास्यन्त एव व-
दय । न खल्वर्थापत्तावनुमाने वा तात्पर्यमपि तु ज्ञानमात्रं प्वेति ।
१० तदप्यवल्गु । अस्पष्टं ह्यनुमानागमज्ञानमभ्यस्यमानमपि न तन्-
त्कारि भवितुमर्हति । न हि धूमानुमानज्ञानं ज्योतिःशालुज्ञानं वा-
स्यमानमपि पावकग्रहादिसाक्षात्कारि कस्यचिद्वष्टम् । एतत्तु मन्-
भ्यस्तं तत्कतिपयकालकलाविलम्बेनाभ्यस्तं तु संपदि समुन्नीलवर्ति ।
न च वचनीयं विलोक्यत एव कामशोकाद्युपप्लुतचेतमामस्यदन्-
१५ ज्ञानम्य वैशद्यम् । तदुक्तम् । “ कामशोकमयोन्मादृर्चागम्यमादु-
पप्लुताः ॥ अभृतानपि पश्यन्ति पुरतोऽवस्थितानिव ॥ १ ॥ ” इति
तद्वदम्याप्युपप्लुतत्वप्रसक्ते । किं च केवलज्ञानम्य सकलार्थ-
मकलन्वं प्रधानभूतकल्पियार्थग्रहणं वा । प्रथमपक्षे क्रमेण तद्वद्व्यु-
पप्लुता । न तावत्क्रमेण । अतीतानागतवर्तमानार्थानां परिममात्म-
२० तन्मज्ञानम्याप्यपरिमामे. सर्वजन्वायोगान् । नापि युगपत्, परम-
विरुद्धशीतोष्णाद्यर्थानामेकत्र ज्ञाने प्रतिभामामम्भवान् । मन्मे व
प्रतिनियनार्थस्वरूपप्रतीतिविशेषः । एकक्षण एव च ममन्मार्थ-
णादकिञ्चिज्ज्ञोऽर्था द्वितीयक्षणे प्रमथ्येत् । परमन्तानवर्तिगागादिम-
त्करणानागादिमानप्येव प्राप्तवान् । इतरथा सर्वार्थमाशान्करणविशेषः ।
२५ नापि प्रधानभूतकल्पियार्थग्रहणं केवलज्ञानम्य मकलन्वं युक्तम् । इ-
गर्थव्यवच्छेदनेनैवमेवाभिमनप्रयो जननिग्रादिव्याप्रा वान्यमित्येवं

निश्चयः समस्तार्थपरिज्ञाने सत्येवोपपद्यते नान्यथा । न च समस्तार्थ-
 ज्ञान सम्भवतीत्यनन्तरमेवोपपादितम् । अपि च सर्वज्ञोऽतीतकालाद्या-
 कलितं वस्तु स्वेन रूपेण प्रतिपद्यते । किं वा वर्त्तमानतयैव । प्रथम-
 पक्षे ज्ञानस्य प्रत्यक्षतानुपपत्तिः । अवर्त्तमानवस्तुविषयत्वात् । द्वितीय-
 पक्षे तु तज्ज्ञानस्य भ्रान्तत्वप्रसक्तिः । अन्यथास्थितस्यार्थस्यान्यथा- ५
 त्वेन ग्राहकत्वात् । अपि चेदमिदानीमिह सदित्यस्या सकलविदि
 संविदि वस्तुसत्तावत्प्रागभावप्रध्वंसौ प्रतिभासेते न वा । यदि प्रति-
 भासेते । तदा युगपत्क्रमेण वा । युगपच्चेत् । तर्हि तदैव वस्तुनोऽ-
 नुत्पन्नोत्पन्नप्रध्वस्तत्वेन प्रतिभासाद्युगपदजातजातमृतव्यपदेशापत्तिः ।
 यत्खलु येन स्वरूपेण प्रतिभासेते तत्तेनैव व्यपदेशमाग्भवति । यथा १०
 नीलं नीलतया । प्रागभावसत्त्वप्रध्वसरूपतया प्रतिभासेते च सकलज्ञस्य
 निखिलं वस्त्विति । यथा च प्रतिनियतेन स्वरूपेण वस्तुप्रतिपत्तेर-
 भावात्सुव्यवस्थितास्यासकलज्ञता । तन्न युगपत्प्रतीतिः । नापि क्रमेण,
 प्रागभावप्रध्वसयोरनादित्वानन्तत्वाभ्या परिसमाप्त्यभावतस्तज्ज्ञानस्या-
 प्यपरिसमाप्ते सर्वज्ञतायोगात् । अथ वस्तुसत्तावत्प्रागभावप्रध्वसौ न १५
 प्रतिभासेते । तदा कथमसौ त्रिभुवनभवनान्तर्वर्तिवस्तुस्तोमाविर्भावक-
 केवलावलोककलित स्यादिति । अन्यच्च सर्वज्ञकालेऽप्यसर्वज्ञैः सर्वज्ञो
 ज्ञानु न पार्यते । सर्वज्ञज्ञानग्राह्यसमस्तपदार्थपरिज्ञानाभावात् । तदुक्तम्
 “सर्वज्ञोऽयमिति ह्येतत्कालेऽपि बुभुत्सुभिः ॥ तज्ज्ञानज्ञेयविज्ञान-
 राहितैर्गम्यते कथम् ॥ १ ॥ कल्पनीयाश्च सर्वज्ञा भवेयुर्वहवस्तव ॥ २०
 य एव स्यादसर्वज्ञः स सर्वज्ञं न बुद्धयते ॥ २ ॥ सर्वज्ञो नाबुद्धश्च
 येनैव स्यान्न तं प्रति ॥ तद्वाक्यानां प्रमाणत्वं मूलाज्ञानेऽन्यज्ञानय-
 वत् ॥ ३ ॥” इति । एव च व्यदम्भितनिदम्-

वन्ध्यास्तनन्धयनिभः सकलार्थवेदी

सद्भावनाधनपट्टप्रनितेरयुक्तेः ॥

भ्यासरिदिरिति । अथ स्यादेव गनेक एव कश्चिदतीन्द्रियदर्शना
स्वीकृतः स्यात् । गानता रात्रिन्द्रियपरम्परानन्दनादिरयमतीन्द्रियदर्शना
सन्तानः । तत्रश्च पूर्वपूर्वातीन्द्रियदर्शप्रतिपादितागमोद्भूतधर्मादिज्ञान-
मभ्यस्यन्पाश्चात्तः पुमानतीन्द्रियदर्शी सम्पद्यते । ततो नोक्तदोषानुपपन्नः ।

५ अनुमानेनापि वेगन्त एव धर्मादयोऽतीन्द्रियेन्द्रियवत् ।
अथार्थोपलभ्यान्यथानुपपत्तिरूपार्थापत्तेरिन्द्रियादिगतिर्नानुमानादिति चे-
त् । न । अर्थापत्तेरनुमानादनर्थान्तरत्वेन प्रतिपादनात्
अस्तु वासौ ततो भिन्ना । तथापि तथा जास्यन्त एव धर्मा
दयः । न खल्वर्थापत्तावनुमाने वा तात्पर्यमपि तु जानमात्र एवेति ।

१० तदप्यवल्यु । अस्पष्ट एव अनुमानागमज्ञानमभ्यस्यमानमपि न तत्साक्षा-
त्कारि भवितुमर्हति । न हि धूमानुमानज्ञानं ज्योतिःशास्त्रज्ञानं वास्व-
स्यमानमपि पात्रकग्रहादिसाक्षात्कारि कस्याचिद्दृष्टम् । एतत्तु स्यादन-
भ्यस्तं तत्कतिपयकालकलाविलम्बेनाभ्यस्त तु सपदि समुन्मीलतीति ।
न च वचनीयं विलोक्यत एव कामशोकाद्युपप्लुतचेतसामस्पष्टस्यापि

१५ ज्ञानस्य वैशद्यम् । तदुक्तम् । “ कामशोकभयोन्मादचौरस्वप्नानु-
पप्लुताः ॥ अभूतानपि पश्यन्ति पुरतोऽवस्थितानिव ॥ १ ॥ ” इति
तद्ब्रह्मस्याप्युपप्लुतत्वप्रसक्ते । किं च केवलज्ञानस्य सकलार्थग्रहणं
सकलत्वं प्रधानभूतकतिपयार्थग्रहणं वा । प्रथमपक्षे क्रमेण तद्ग्रहणं युग-
पद्वा । न तावत्क्रमेण । अतीतानागतवर्तमानार्थानां परिसमाप्त्यभाव

२० तस्तज्ज्ञानस्याप्यपरिसमाप्ते सर्वज्ञत्वायोगात् । नापि युगपत्, परस्पर-
विरुद्धशीतोष्णाद्यर्थानामेकत्र ज्ञाने प्रतिभासासम्भवात् । सम्भवे वा
प्रतिनियतार्थस्वरूपप्रतीतिविरोधः । एकक्षण एव च समस्तार्थग्रह-
णादकिञ्चिज्ज्ञोऽसौ द्वितीयक्षणे प्रसज्येत । परसन्तानवर्तिरागादिसाक्षा-
त्करणाद्वागादिमानप्येष प्राप्नुयात् । इतरथा सर्वार्थसाक्षात्करणविरोधः ।

२५ नापि प्रधानभूतकतिपयार्थग्रहणं केवलज्ञानस्य सकलत्व युक्तम् । इत-
रार्थव्येवच्छेदेनैतेषामेवाभिमतप्रयोजननिष्पादित्वात्प्राधान्यमित्येवं इति

नेलोत्पासिनिगिजागमिनो समयो

ज्ञानं तनोऽग्निं न रि केतलनामनेयम् ॥ ३३८ ॥

इत्थं मिश्रामनिमिर्गैरन्तस् फलेर्नृत्तमानि

नेलोत्पासिनिगिजागमिनो समयो ॥

५

नेपा मध्वन्यमलमनयो निग्रहार्थं यन्ने

स्यादाऽज्ञा. स्फुरितनिशिनन्यायजमप्रारै ॥ ३३९

तथा हि यत्तावद्वादि प्रत्यक्षं नेनेत्यादि । तदमन्यम् । यतोऽज्ञा-

मन्दिप्रत्यक्षापेक्षयेऽमुच्यते योगिप्रत्यक्षापेक्षया वा

पूर्वोक्तमीमामकमस्या

विस्तरशः गण्डनम् ।

प्रथमपक्षे सिद्धसाध्यता । अर्वाण्डिप्रत्यक्षम्

१०

सर्वज्ञसत्ताप्राह कल्पेनास्माभिरप्यनन्नीकारात् ।

द्वितीयपक्षे तु माता मे वन्त्येत्यादिवत्स्ववचनविरोधः । योगिप्रत्यक्षे

योगी न गृह्यतेऽनोऽसौ नास्तीदृ कस्त्वदपरो ज्ञ्यात् । अथ स्यादेव

यदि प्रत्यक्षमभ्युपगम्येत्यमुच्येत । यावता तस्याभावादेव तेन तद्दर्शा

वार्यते । तदसत् । तदभावस्याद्याप्यसिद्धे । भावोऽपि तस्य कुत

१५

सिद्ध इति चेत् । मा सिवत्तावत् । तथापि सर्वज्ञसत्ताया. प्रत्यक्षेणा-

ग्रहणं सान्दिग्ध भविष्यति । अनुमानं तु तद्वाहकं विद्यत एव । तथा

हि कश्चिदात्मा समस्तवस्तूनि साक्षात्करोति तद्ग्रहणस्वाभाव्ये सति

प्रध्वस्ततदावरणत्वात् । यद्यद्ग्रहणस्वाभाव्ये सति प्रध्वस्ततदावरणं

तत्तत्साक्षात्करोति । यथा व्यपगततिमिरावरणं चक्षू रूपम् । तद्ग्रहण-

२०

स्वाभाव्ये सति प्रध्वस्ततदावरणश्च कश्चिदात्मा । ततः समस्तवस्तूनि

साक्षात्करोतीति । न तावदत्रात्मन. समस्तवस्तुग्रहणस्वाभाव्यं हेतो-

विशेषणमसिद्धम् । नोदनावलान्निखिलार्थज्ञानोत्पत्त्यन्यथानुपपत्तेः सान-

स्त्येन व्याप्तिज्ञानान्यथानुपपत्तेश्च भवता तस्य तत्सिद्धेः । सोऽय सकल-

ज्ञापलापि नोदना हि भूतं भवन्तं भविष्यन्तं सूक्ष्मं व्यवहितं विप्र-

२५

कृष्टमित्येवंजातीयकमर्थं शक्तोत्पद्यवगमयितुमिति स्वयं ब्रुवाणो धूमाद्यनु-

मानेषु सामस्त्येन व्याप्तिज्ञानं च स्वीकुर्वाण. सकलार्थग्रहणस्वभावता-

- साध्यते । तर्ह्यप्रयोजको हेतुः स्यात् । यथाभूत हि प्रत्यक्षं यथाभूतस्यार्थस्य
 ग्राहकमग्राहकं वा दृष्टं तथाभूतस्यैव प्रत्यक्षस्य तथाविद्यार्थस्य
 ग्राहकत्वेऽग्राहकत्वे वा स्यात्प्रत्यक्षप्रमाणत्वस्य हेतोः प्रयोजकत्वं नान्यथा
 भूतस्योत्पत्तिमत्त्वादेरिव । तथा हि यादृग्भूतानां प्रासादादीनामुत्पत्ति
 ५ मत्त्वादिवुद्धिमत्कारणपूर्वकं दृष्टं तादृग्भूतानामेव जीर्णप्रासादादीनां बुद्धि
 मत्कारणपूर्वकं तत्तस्य प्रयोजकं नान्यादृग्भूतानां भूधरादीनाम् । र्वा
 पुनरन्यथाभूतस्यापि प्रत्यक्षप्रमाणस्य प्रत्यक्षप्रमाणत्वसाधन यथोक्तसाध्य
 स्य प्रयोजकं स्यात्तदा तादृग्भूतानां भूधरादीनामप्युत्पत्तिमत्त्वादि बुद्धि
 मत्कारणपूर्वकत्वस्य प्रयोजकं भवेत् । तथा च समस्तस्य जगत
 १० कर्त्तृसिद्ध्या ज्ञातृसिद्धेः सर्वज्ञाभावो न स्यात् । अथ नोत्पत्तिमत्त्वाद्वाव
 प्रयोजकत्व ब्रूमो दूषणान्तरैरस्य दुष्टत्वात् । तदसत् । अस्य हेतो
 र्वाचस्पतिना विशिष्टमुत्पत्तिमत्त्वमसिद्धं पृथिव्यादिषु उत्पत्तिमत्त्वमा
 त्वप्रयोजकम् । विशेषप्रयुक्तव्याप्त्युपजीवित्वेन स्वाभाविकप्रतिबन्ध
 वैकल्यात् । स्वाभाविकप्रतिबन्धवतश्च हेतोरनुमानाङ्गत्वात् । इतरथो
 १५ पाध्यायदर्शनादेरपि शिष्याद्यनुमापकत्वप्रसङ्गादिति वदता कणिकाया
 मप्रयोजकत्वेनाभिधानात् । किं चोत्पत्तिमत्त्वादौ कुतोऽप्रयोजकत्वस्या
 वचनं किमेतद्दूषणमेव हेतोर्न भवति । किं वात्रैतन्न विद्यते । यद्
 सदप्युपेक्ष्यते । नाद्य. पक्ष । तत्पुत्रत्वादे. सम्यग्धेतुत्वप्रसङ्गात् । १.
 द्वितीयः । तत्पुत्रत्वादिनास्य तुल्यकक्षत्वात् । अथ तत्र शाकाद्याहार-
 २० परिणामस्योपाधेः सत्त्वाद्युक्तमप्रयोजकत्वम् । नन्वत्राप्याक्रियादर्शिनोऽपि
 कृतबुद्ध्युत्पादकत्वमुपाधिरस्त्येव । नापि तृतीयः । एवमप्युत्पत्ति-
 मत्त्वादेरप्रयोजकत्वे दृष्टान्तत्वानपायात् । अथ तथाभूतमेव प्रत्यक्षं
 तथा प्रसाध्यते । न च सिद्धसाधनम् । सर्वप्रत्यक्षाणामीदृशत्वादित्युच्यते ।
 नन्वीदृशमस्तीत्यर्वाग्दर्शिना कुतोऽवसीयते । ननु देशान्तरकालान्तर-
 २५ भाविप्रत्यक्षं समानं सदिन्द्रियसम्प्रयोगजत्वादत्रत्येदानीन्तनप्रत्यक्षव-
 दित्यतोऽनुमानादेतदवसीयत इति चेत् । अत्रापि स्तोकस्तोकान्तरत्वेन

- यान्तरग्राणा रूपादिशब्दवाच्यत्वान्परिदृष्ट्यादिवदित्याभ्यामनुमाना-
भ्यामेतदवगम्यते । नन्वत्रापि किं यथाभूताश्चक्षुरादयो न विषयान्तरे
प्रवर्तन्ते तथाभूता एव तथा साध्यन्ते अन्यथाभूता वा । यदि तथा-
भूताः । तदा सिद्धसाध्यता । अन्यथाभूताश्चेत्, तर्धुत्पत्तिमत्त्वादिद्व-
५ प्रयोजको हेतुः । ननु तथाभूता एव चक्षुरादयस्तथा साध्यन्ते । न च सिद्ध-
साधनम् । सर्वचक्षुरादीनामीदृशत्वादिति चेत् । कुतस्तदीदृशत्वसिद्धिः ।
किमनुमानान्तरादुताम्मादेवानुमानात् । यद्यनुमानान्तरात्, तदा तत्रापि
यदि मनागपि विशेषो नास्तीति सर्वचक्षुरादीनामीदृशत्वं प्रसाध्येत ।
तदानुमानविरुद्धः पक्षैकदेशः । गृध्रवराहपिपीलिकादीनां चक्षुःश्रोत्रग्रा-
१० णादिषु दूरादिस्वभावरूपशब्दगन्यादिग्रहणलक्षणातिशयस्य कार्यतः
प्रतिपत्तेः । विषयान्तरग्रहणलक्षणातिशयाभावात्तदीदृशत्वप्रसाधनेऽ-
नुमानान्तरादेव विषयान्तरे प्रवृत्त्यभावसिद्धेस्तदेवास्तु किं प्रकृतेनानु-
मानेन । तथाभ्युपगमे च हेत्वन्तर नाम निग्रहस्थानं स्यात् । अस्मा-
देवानुमानात्तदीदृशत्वसिद्धिश्चेत् । अत्रापि यदि मनागपि विशेषो
१५ नास्तीति तत्साध्यते । तदा पूर्ववदनुमानविरुद्धः पक्षैकदेशः । विष-
यान्तरग्रहणलक्षणातिशयाभावात्तदीदृशत्वसाधने विवादास्पदीभूतानां
चक्षुरादीनां विषयान्तरे प्रवृत्त्यभावसिद्धौ सर्वचक्षुरादीनामीदृशत्व-
सिद्धिस्तत्सिद्धौ च विवादास्पदीभूतानां चक्षुरादीनां विषयान्तरे
प्रवृत्त्यभावसिद्धिरितीतरेतराश्रयः स्यात् । एवं सर्वचक्षुरादीनामीदृशत्वा-
२० सिद्धेर्यथाभूतानां चक्षुरादीनां विषयान्तरे प्रवृत्त्यभावो दृष्टस्तथाभूताना-
मेव तथा साधने सिद्धसाधनमिति स्थितम् । द्वितीयेऽप्यनुमाने किं
यथाभूतानां पुरुषाणामिन्द्रियान्तरेणाग्राह्या रूपादयो दृष्टा देशान्तर-
कालान्तरभाविनामपि तथाभूतानामेव तेषामिन्द्रियान्तरेण ग्राह्या रूपा-
दयो न भवन्तीति प्रसाध्यतेऽथान्यथाभूतानामित्यादिदूषणं नातिवर्तते ।
२५ अभ्युपगम्य चाक्षजत्वं सर्वज्ञानस्यातीन्द्रियार्थसाक्षात्कारित्वं समर्थित
न पुनः परमार्थतः । तज्ज्ञानस्य घातिकर्मचतुष्टयक्षयोद्भूतत्वेन समर्थ-

यच्चास्पष्टं ह्यनुमानागमज्ञानमित्यादि जल्पितम् । तदसमीक्षिताभि-
धानम् । न हि सर्वथा कारणसदृशं कार्यमुपजायते । विलक्षणस्या-
प्यङ्कुरादेः कार्यस्य बीजादेरुत्पत्तिदर्शनात् ।

किं चात्र सिद्धरससंस्कृतजात्यताम्रखण्डादकम्रवपुषोऽप्युपजायते नो ॥

७ चामीकरं किमपि पिङ्गलरश्मिजालैर्वालप्रवालपटलीचटुलैर्विलासि ॥ १७ ॥

सर्वत्र हि सामग्रीभेदात्कार्यभेदः । ततोऽत्राप्यनुमानादिज्ञानेना-
स्पष्टेनाप्यभ्यासादिसामग्रीसहायेन स्पष्टं यदि विज्ञानमाविर्भाव्येत । तदा
को दोषः स्यात् । यदप्यभाणि । तद्वदस्याप्युपप्लवत्वप्रसक्तेरिति । तदसा-
म्प्रतम् । भावनावलात् ज्ञानं वैशद्यमनुभवतीत्येतावन्मात्रेण कामाद्युपप्लुत-

१० ज्ञानस्य दृष्टान्ततोपपत्तेः । न चाशेषदृष्टान्तधर्माणां साध्यदमैणोपादानं
युक्तम् । सकलानुमानोच्छेदप्रसङ्गात् । यच्चाकल्पि, केवलज्ञानस्य सकल-
र्थग्रहणं सकलत्वं प्रधानमृतकतिपयार्थग्रहणं वेति । तत्राय एव नः पक्षः ।
यत्तु तत्र विकल्पितं क्रमेण तद्ग्रहणं युगपद्वेति । तत्रापि युगपदिति त्रुमः ।

सकलावरणप्रलये हि सहस्रमयूखवद्युगपदेव निखिलार्थद्योतकं केवलज्ञान-
१५ मुज्जृम्भते । यत्पुनरत्राभ्यधायि । परस्परविरुद्धार्थातोष्णाद्यर्थानामेकत्र ज्ञाने
प्रतिभासासम्भवादिति । तदपि न यौक्तिकम् । तत्र हि तेषा सकृद-
भावादप्रतिभासस्तत्प्रतिभासे तस्यासामर्थ्याद्वा । न तावत्सकृदभावात् ।
शीतोष्णाद्यर्थाना सकृत्सम्भवात् । तत्प्रतिभासे तस्यासामर्थ्यादित्यप्य-

२० सारम् । परस्परविरुद्धानामन्धकारोद्योतादीनां युगपदुद्योतनसमर्थस्यैक-
स्यापि ज्ञानस्य संवेदनात् । सकृदेकत्र विरुद्धानामर्थानां प्रतिभासा-
सम्भवे यत्कृतकं तदनित्यमित्यादिन्यासिश्च न स्यात् । साध्यसाधन-
तया कृतकत्वानित्यन्वयोर्विरुद्धत्वसम्भवात् । नाप्येकत्र ज्ञाने सकृतेषा
प्रतिभासे तस्य प्रतिनियतार्थग्राहकत्वविरोधः । सकृदन्धकारोद्योतादि-
विरुद्धानार्थग्राहिणोऽपि ज्ञानस्य प्रतिनियतार्थग्राहकत्वप्रतीतिः । यत्पुनर-

२५ क्तमेकक्षण एव समस्तार्थग्रहणादकिञ्चिज्जोऽसौ द्वितीयक्षणे प्रसज्ये-
तेति । तदप्यसम्बद्धम् । यदि हि द्वितीयक्षणे पदार्थानां तज्ज्ञानस्य

- मभितमेव । वर्तमानकालसम्बन्धित्वातीतादिकालसम्बन्धित्वयोः परस्परविरोधात् न च वर्तमानकालसम्बन्धित्वेनासत्त्वे स्वकालसम्बन्धेनाप्यतीतादेरसत्त्वम् । अतीतादिकालसम्बन्धित्वेनासत्त्वं वर्तमानकालसम्बन्धित्वेनाप्यसत्त्वाद् वर्तमानस्याप्यसत्त्वप्रसङ्गात्तिसिद्धम् ।
- १५ न्यतापत्तेः । न चातीतादेः सत्त्वेन ग्रहणे वर्तमानत्वानुपपन्नः । सकलनियतसत्त्वरूपतयैव तस्य ग्रहणात् । ननु चातीतादेस्तज्ज्ञानकाले सन्निधानाभावात्कथं प्रतिमासः । सन्निधाने वा वर्तमानवदिति । एतदपि व्याप्तिज्ञानेन कृतोत्तरम् । एतेनेदमिदानीमिह सदित्यन्यां सकलवेदिसंविदि वस्तुसत्त्वावत्प्रागभावप्रवृत्तसौ प्रतिमासेते न वेत्यायति
- १० प्रतिक्षिप्तम् । यथैव हीन्द्रियप्रभवप्रत्यक्षे यद्देशविशिष्टं वस्तु नीलत्वं वा भावरूपमभावरूपं वा तद्देशविशिष्टतयैव प्रतिमासते । तथैव समस्तार्थवेदिसंवेदनेऽपि यद्देशकालाकारविशिष्टं वस्तु भावरूपमभावरूपं वा तद्देशकालाकारतयैव तत्प्रतिमासते । ततः कथं युगपदजातजातमृतव्यपदेशप्रसक्तिः । प्रतिनियतार्थस्वरूपाप्रतीतिर्वा । यत्
- १५ सर्वज्ञता पुरुषविशेषस्य सुव्यवस्थिता न स्यात् । अतीतादिकालस्य हि वस्तुस्वभावतया प्रतीतौ युगपदजातजातमृतव्यपदेशप्रसङ्गः प्रतिनियतार्थस्वरूपाप्रतीतिश्च स्यात् । न पुनर्यथाकालं तत्प्रतीताविति । यच्चान्यदवादि सर्वज्ञकालेऽप्यसर्वज्ञैः सर्वज्ञो ज्ञातुमपर्याप्त इत्यादि । तदपि न न्याय्यम् । विषयापरिज्ञाने विषयिणोऽप्यपरिज्ञानाम्युपगमे कथं
- २० जैमिन्यादेः सकलवेदार्थपरिज्ञाननिश्चयः स्यादसकलवेदार्थविदाम् । तदनिश्चये च कथं तद्याख्यातार्थाश्रयणादग्निहोत्रादावनुष्ठाने प्रवृत्तिर्भवेत् । कथं वा व्याकरणादिसकलशास्त्रार्थापरिज्ञाने तदर्थज्ञतानिश्चनो व्यवहारिणाम् । यतो व्यवहारप्रवृत्तिः स्यादिति । अथैवं पर्यदुयुज्यते । पूर्वं पश्चाद्वा यदि क्वचित्कदाचिन्निखिलदर्शिनो विज्ञान
- २५ विश्रान्तम् । तर्हि तावन्मात्रत्वात्संसारस्य कुतोऽनाद्यनन्तता । कथं न विश्रान्तम् । तर्हि नानेन युगसहस्रेणापि सकलसंसारसाक्षात्करण-

- वारयितुं न पार्यते । तद्विपरीतेन विगदसंवेदनवेद्यत्वेन साधन्युत्पत्तेः
स्तम्भादावन्वयदर्शनात् । अनन्वयोऽप्युदाहरति दोषोऽत्र । साधो साधु
द्रवसे । परं नात्र विशेषः सिपाधयिपितः । धर्मादीनां शाब्दमानेनेन
श्रोत्रियैर्वेदनाभिप्रायात् । विगदसंवेदनसंवेद्यत्वमात्र एव तावद्विवाद
५ इति तदेव प्रथमं प्रसाधनीयम् । सिद्धे पुनरस्मिन्ननुमानान्तरादिन्द्रिया-
निन्द्रियनिमित्तविगदसंवेदनवेद्यत्वरूपविशेषसिद्धिः । तथा हि । धर्मादि-
विगदवेदनं नेन्द्रियानिन्द्रियपरतन्त्रम् । अपर्यायत एवार्थाविभासहेतु-
त्वात् । यत्तु नैवं न तदेवं यथास्मदादिवेदनम् । इदं तु न तस्मात्तथा ।
अवयवविशुद्धिस्तत्र पूर्ववद्विधातव्या । तस्मान्न विरुद्धानन्वयदोषावनारः ।
१० ननु साध्यानवबोधनोऽयं हेतुर्भविष्यति । उपाधिविशेषाविनाभावमूल-
त्वात् । तथा हि यद्यपि प्रमेयत्वविगदसंवेदनवेद्यत्वे नात्र सहावस्थिते
अनुभूते । तथापि न प्रमेयत्वमात्रानुबन्धि विगदसंवेदनवेद्यत्वम् । अपि
तु प्रमेयत्वावान्तरनेत्रादीन्द्रियविषयत्वानुबद्धम् । ततः प्रमेयत्वे सत्यपि
य इन्द्रियविषयः स एव विगदसंवेदनवेद्यो नापादिः । नापरं धर्मा-
१५ धर्मादि । तस्येन्द्रियाविषयत्वादिति न प्रमेयत्वमात्रं साध्यानवबोधनम् ।
अत्राभिधीयते । विशेषस्य विशेषं प्रति बोधनेत्येऽपि सामान्यव्याप्तेर-
निरामार्हत्वमेव । यथा धूमविशेषस्य खादिरादिवह्निविशेषसम्बन्धेऽपि न
धूमसामान्यस्य वह्निमामान्यसम्बन्धो विधीयते । तथेहापि प्रमेयत्वा-
वान्तरस्य नेत्रादीन्द्रियविषयत्वस्य नेत्रादीन्द्रियसमुद्भवविगदसंवेदनसं-
२० ध्येत्वेन व्याप्तौ सत्यामपि न प्रमेयत्वमात्रस्य विगदसंवेदनवेद्यत्वमामान्ये-
नाविनाभावो न भवतीति सर्वे प्रसिद्धानुमानममानमेव । नाप्ययं हेतु
सविमवादः । प्रमेयस्य सतो विगदसंवेदनवेद्यस्य सर्वथैवाभावात् ।
नन्वस्य विमवादिनापनोदं न मृष्यामहे । अभावेन विमवादस्य दुर्वा-
त्वात् । तथा हि प्रमेयोऽप्ययं न विगदसंवेदनवेद्यः । अभावमानेनेन

१ ' बोधेऽपि ' इति म. पुस्तके पाठ , २ ' वेद्यत्वेन ' इति प. म. पुस्त-
का पाठ । ३ ' स्वयं ' इति म. पुस्तके नास्ति ।

तर्हि तस्य प्रतिषेधो माता मे वन्ध्येति नीतिमनुसरति । अथ परासि-
द्धोऽयनुपादीयते । तदापि परस्यासौ यदि मानेन सिद्धः । तदा तवापि
सिद्ध एवेति नोपपन्नस्तत्प्रतिषेधः । अथ नायं स्वस्य परस्य वा मानेन
सिद्धः । तदाऽसिद्ध एवेति हेतोराश्रयासिद्धता दुष्प्रतिविधेया । तत्र
धर्मादिविशदसंवेदनं नास्तीति साध्यधर्मिनिर्देशः सूपपादः । नापि ५
धर्मादयो विशदसंवेदनवेद्या न भवन्तीति । अत्राप्यनुपहतस्य हेतो-
रमावात् । स ह्यमूर्त्स्वरूपोऽतीन्द्रियत्वस्वभावो वा भवेत् । न तावदाद्य ।
तस्य सविसंवादत्वात् । अनूर्त्तस्यापि सामान्यादेर्विशदसंवेदनवेद्यत्वे-
नाभ्युपेतत्वात् । अतीन्द्रियत्वस्वभावोऽत्र हेतुः । तथा हि न धर्मादयो
विशदसंवेदनवेद्या अतीन्द्रियत्वाद्यत्तु नैवं न तदेवं यथा स्तम्भस्तथा १०
च न धर्मादयस्तस्मान्न विशदसंवेदनवेद्या इति । एतदपि प्रलापमात्रम् ।
उपाधिविशेषाविनाभावमूलत्वेन हेतोः साध्यानवबोधनात् । तथा
ह्यतीन्द्रियत्वे सत्यपि य एव भावनाविशेषातिशयविषयो भवति भावः
स एव विशदसंवेदनवेद्यः । यथा विषमगरशरवितरनिरन्तरप्रहारहारि- १५
तसमस्तसातवार्त्तस्य पुंसः प्रेयसीमयीं भुवनत्रयीं भावयतस्तद्दृशना-
रविन्दम् । भावनाविशेषातिशयविषयीभूतास्तु पुरुषस्य धर्मादयस्तस्मा-
दतीन्द्रियत्वेऽपि ते तस्य विशदसंवेदनवेद्या भवन्ति । अथ भावना-
विशेषातिशयभावविप्रेयसीवदनारविन्ददर्शनं भ्रान्तं धर्मादिदर्शनं प्रत्युदा-
हृतिर्त्वायं नालम् । अन्यथा तत्सामान्येन धर्मादिदर्शनं भ्रान्तं
स्यादिति । प्रलापमात्रमेतत् । विषदप्रतिभासमात्रतया तस्योदाहृतत्वोप- २०
पत्तेः । यदि तु साध्यधर्म्युदाहृत्योः सर्वथा साम्यमभिप्रैति देवानाप्रियः ।
तदा सर्वत्रोदाहृतेरभाव एव स्यात् । महीधरमहानसयोरपि सर्वथा साम्या-
भावात् । तत्र भावनाविशेषभावित्वेऽपि दाधकमानोपनिपातेन प्रियत-
भावदनारविन्ददर्शनं भ्रान्तम् । धर्मादिदर्शनं तु दाधादिरहितत्वेनाभ्रान्तं

१ ' इति न तस्माद्भ्रान्तम् ' इति प. भ. पुनक्त्योर्धिरम् । २ प्रत्युदाहृति-
वेद्यत्वं इति प. भ. पुनक्त्योः पाठः ।

- वेदार्थधीगून्यः शूद्र पशुप्राय. समुपलभ्यत इति भवदाराध्मपुरुषोऽपि तथा
न्यात् । पुरुषत्वस्योभयत्राप्यविशेषादित्यातिशोभाभिन्नतस्य तत्राहो अरु-
मिनिपातः शिरसि । अथ पुरुषत्वाविशेषोऽपि तस्य स्थ्यापुरुषादुप-
मत्वाद्धर्मादिदर्शयभाववेदनादिरतिशयो न विल्लभ्यते । तर्हि तथान्नूतस्यैव
- ५ पुरुषविशेषस्य धर्मादिदर्शनातिशयोऽपि ना विरोधीति संशयितसाध्मसू-
न्यपदार्थव्यावृत्तित्वेन विसवादित्वात् पुरुषत्वमपि नात्र हेतुः । ततो
विवादाध्यासित इत्यादिरपि साध्यधर्मनिर्देशो न तुन्दरः । नापि
विवादाध्यासिता धर्मादयः सिद्धान्तेनैव वेद्या इति । हेतोरत्रापि
दुर्लभत्वात् । अथान्त्येव धर्मादिशब्दाभिधेयत्वादिति । नन्वतो
- १० हेतोः साम्प्रतपुरुषसदृशानां । पुंसां सिद्धान्तेनैव धर्मादिवेद्यत्वं
साध्यतेऽन्यादृशानां वा । यदि साम्प्रतपुरुषसदृशानाम् । तदा
सिद्धसाधनम् । अथान्यादृशानाम् । तदा तत्साधनेनैव वाधित-
विषयमिदमनुमानम् । तन्नानुमानमपि धर्मादीनां विशदसवेदनवेद्यत्वं
वाधते । नापि शाब्दम् । ननु शान्तमेतत् । नित्यस्य सिद्धान्तस्य
- १५ तद्विधानपरत्वादर्शनाद्वाधादिहेतुत्वमेव हि व्यवसीयते । अथ स्वयन्मुखं
प्रतीत्य “स सर्वविद्यस्यैषा महिमा भुवि दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्येषा
व्योम्नात्मसु” इत्यादिना तत्र तत्र वेदे विश्ववेदिताप्रातिभासनपरा स्तुतिर्दि-
श्यते । सत्या तु विश्ववेदिताया धर्मादिदर्शनमपि सिद्धमेवेति न
सिद्धान्तस्य तद्वाधाविधायित्वमिति । अशोभनमेतत् अस्याः स्तुतेः
सर्वविधिपरत्वाभावात् । तस्य स्वान्तेनाधीतत्वात् । अनादे सिद्धान्त-
स्यादिमिति धर्मादिदर्शनि प्रवृत्तावनादिताविरोधापत्तेः । अपि तु
स्वयन्मुखनुद्दिश्य विधिश्रितस्य तथाविधाध्वरादेः प्रवर्तनायार्थवाद-
मात्रमेतत् । अर्थवादास्तु विधिप्रशंसापरतया मानता लभन्ते न
स्वतन्त्रतयेति सर्वदर्शिविधिसाधनं न भवति । तथा यदि नित्य-
- २५ सिद्धान्तः प्रमा । तदा निष्फलमेव सर्ववित्साधनम् धर्माद्युपदेशस्य
तत एव सिद्धेः । तु सिद्धान्तस्य सर्वदर्शिसाधनत्वं तद्वि-

हितस्यैतरस्य वा । यदि तद्विहितस्य । तदेतरेतराश्रयम् । तस्मिन्
 सिद्धे हि तद्विहितस्य सिद्धान्तस्य मानता तस्मात्तु तस्य सिद्धिरिति ।
 नापीतरविहितस्य । तस्य नानत्वासम्भवात् । अमानादपि तस्मात्त-
 त्प्रतिपत्तौ स्वविहितपदसन्तुहादपि तत्प्रतिपत्तिः स्यादेव ।
 विशेषाभावादिति । सिद्धान्तवाधितविषयमिदमनुमानं भवत्येवेति । ५
 एतदपीर्ष्यापित्तसन्तापोपञ्चुतस्यास्य प्रलापनात्रन् । यतो यावन्तं वेद-
 सन्ध्वनिं विधिध्वनिप्रबन्ध भवान्निशामयति तावानेवास्ति, आहो-
 स्विदन्योऽपि । न तावत्प्रथमः । वेदांशानाननन्ताना स्थाने स्थाने
 तिरोभावनिश्चयनात् । अथ द्वितीयः । तदा तत्र वेदांशे सर्ववेत्ता
 भविष्यति । तथा नित्यस्य सिद्धान्तस्य तद्विधानपरस्यादर्शनादित्यत्र १०
 सर्वविद्विधानं सर्वविद्भिर्वायित्वं सर्वविद्विष्यादनत्वं वाभिप्रेतन् ।
 नाद्यो भेदः । यतः पूर्वमेव प्रतिपादितस्तद्विधायी वेदान्तः । नापि
 तस्यार्थवादमात्रत्वेनामानत्वमित्याद्यभिषेयन् । यतोऽर्थवादः प्रमा साध-
 यति न वा । यदि साधयति तदा मानतैवास्य । प्रमासाधनत्वान्मा-
 नस्य । प्रमां न साधयतीति तु प्रतीतिपराइतन् । अर्थवादशब्देभ्योऽपि १५
 प्रनोत्पत्तिप्रतीतेः । सर्वविद्विष्यादनत्वं तु न मानधर्मः । परमभावनाति-
 शयरूपहेतुधर्मत्वात्तस्य । अनादेः सिद्धान्तस्यादिमतीत्याद्यपि लुप्ता-
 तनुनात्रावलम्बनम् । यतः प्रवाहनाश्रित्य सर्वविद्विशेषनाश्रित्य वा ।
 प्रथमनिदा नाभिमता । सर्वदृशिपरम्पराया अनादित्वात् । द्वितीय-
 निदायां तु विसंवादिता । अश्वनेधादीना नियतविषयनाश्रित्य सादी- २०
 नानपि तत्र विधानदर्शनात् । अपि तु स्वयन्नुवमित्याद्यपि नानवद्यम् ।
 यतो भवतु विधिप्रशंसापरतयार्थवादानां मानता । तथापि ये निर्वाधा-
 नर्थप्रतीतिं निष्पादयन्ति ते मानतां स्वार्थे लम्बन्ते न वा । यदि
 लम्बन्ते तदायमपि नानमेव । द्वितीयनेदे तून्यसम्प्रतिपत्तानुमानादि-
 नानानामपि न मानता । नापि नित्ये सिद्धान्ते सर्वविदो निष्कलता- २५

- विषयदर्शनोत्थस्य धर्माद्युपदेशस्य सर्वविदेव विधीयमानत्वात् । अनिन्योऽपि सवादशाली सिद्धान्तः सुरपुरसर्वदर्शनार्थिनां तपोऽन्यानादि विधेयमित्यादिः सर्वदर्शनमभिदधानः शतशो दृश्यते । नाप्यत्रेते-
तराश्रयम् । सर्ववित्समयपरम्पराया अनादित्वात् । इति सिद्धान्ते
- ५ सर्वदर्शिप्रतिपादनप्रसिद्ध्या न शाब्दमपि धर्मादीना विशदसंवेदन-
वेद्यता वाधितुं समर्थम् । नाप्युपमानम् । तथा हि यद्युपमानभूताः सर्व-
एवेदानीन्तनाः पुरुषा अपरे वोपमेयास्त्रिभुवनान्तर्वर्त्तिनोऽवधारिता भवे-
युस्तदेदानीन्तनपुरुषसादृश्योपमानेनान्येषामपि धर्मादिदर्शित्वाभाव-
साधनं भवेत् । यावता परिमितदेशविशेषिताः पुरुषा इदानीन्तना
- १० विभाविता न सर्वे । विभाविता अपि न धर्माद्यदर्शित्वेनावधारिताः ।
परात्मधर्मस्य धर्मादिदर्शनाभावस्य पिशितनयनैर्वैशद्येन प्रतिपत्तुमपर्या-
प्तत्वात् । नापि शेषा. प्रमिता । तस्मादुपमानोपमेययोर्वैशद्येनाप्रति-
पत्तेर्नोपमानमत्र सम्भवति । अथोपमानभूतानामिदानीन्तनानामुपमेय-
भूतानामन्येषा वा पुंसामसर्वदर्शित्वेन विशदा प्रतीतिरिष्यते । तत्रापि
- १५ नोपमानेन फलम् । विशददर्शनेनैव सर्वेषामसर्वदर्शित्वसिद्धेः । ततोऽर्था-
दानीन्तनानन्यान्वा सर्वानसर्वदर्शित्वेन पश्यन् भवानेन सर्वदर्शी
स्यादिति सिद्धं नः समीहितम् । तनो नोपमानमपि धर्मादीना विशद-
संवेदनवेद्यता वाधते । नाप्यर्थापत्तिः । सा हि सर्वदर्श्यसाधनतया सर्व-
दर्श्यभावसाधनतया वा तां वाधेत । न तावत् सर्वदर्श्यसाधनतया ।
- २० असिद्धत्वात् । धर्मादिदर्शिसाधनोद्भूराया अर्थापत्तेः पूर्वं प्रतिपादित-
त्वात् । नापि सर्वदर्श्यभावसाधनतया । असिद्धत्वात् । न हि नाम
सोऽर्थः सम्भवति यः सर्वविदभावं विना नोपपद्यते । नाप्यभावन्ता
वाधितुमीश । स हि सत्तासाधनप्रमानिवृत्तिरूपो वा स्यादभावविषय-
मानसप्रतीतिरूपो वा । न तावदाद्यो भवति भेदः । सत्तासाधनप्रमा-

१ 'वेदित्वाभाव' इति प. भ पुस्तकयो. पाठ. । २ 'सर्वदर्श्यसाधनतया' इति
भ. पुस्तके पाठ. ।

निवृत्तेरसवेदनरूपतया धर्मादिदर्शनाभावसाधनत्वानुपपत्तेः । भवतु वा तदभावसाधनत्वम् । तथाप्यसिद्धैव तन्निवृत्तिः । प्रस्तुतानुमानस्यैव तत्र प्रवृत्तेः । तथा तन्निवृत्तिर्नियतदेशविशेषिता स्यादनियतदेशविशेषिता वा । न प्रथमा सर्वत्र सर्वदा धर्मादिदर्शनाभाव साधयति । अन्यथा स्तम्भादीना देशान्तरवर्तिनामत्र देशविशेषे स्वविषयमानाप्रवृत्तेर्देशान्तरेऽप्यभाव स्यात् । ततो नि शेषव्यवहारविलोपः । नापि द्वितीया । सा हि विशदसवेदनसिद्धा तदितरमानसिद्धा वा भवेत् । विशदसवेदनमपीन्द्रियप्रभवमनिन्द्रियप्रभव वा । इन्द्रियप्रभवमपि सर्वदेशवेदि नियतदेशवेदि वा । न प्रथमो भेदः । इन्द्रियप्रभवसवेदनस्य सर्वदेशाविषयत्वात् । नापि द्वितीयः । सर्वदेशावेदने तद्विशेषितधर्मादिदर्शनसत्तासाधनप्रमानिवृत्तेरपि वेदयितुरपार्थत्वात् । नाप्यनिन्द्रियप्रभवम् । तद्धि स्वसवेदनरूपं तदितरद्वा । न स्वसवेदनरूपम् । प्रमानिवृत्तेरसवेदनरूपतया स्वसविदितत्वासम्भवात् । नापीतरत् । तदितरस्यानिन्द्रियसम्भवस्य विशदसवेदनस्य परेषामसिद्धेः । यदि त्वनिन्द्रियप्रभवं तत्सर्वत्र तन्निवृत्तिसाधनं सिद्धम् । तदा तद्यस्यास्ति स एव धर्मादिदर्शी प्रसिद्ध इत्यलं विवादेन । अथ तदितरमानसिद्धा । तदापि तदितरमानमनुमानं सिद्धान्तो वा । न तावदनुमानम् । प्रसिद्धाविनाभावस्य हेतोरसम्भवात् । नापि सिद्धान्तः । तस्यापि वादिप्रतिवादिसम्मतस्याभावात् । तत्र सत्तासाधनप्रमानिवृत्तिरूपोऽभाव । नाप्यभावविषयमानसप्रतीतिरूपः । सोऽपि हि नियतदेशे धर्मादिदर्शनाभावं भावयेत्सर्वत्र वा । यदि नियतदेशे । तदा सिद्धसाधनम् । देशविशेषे तदभावस्य सम्मतत्वात् । अथ सर्वत्र तदनवधारिताभिधानम् । आधारविरोधिनोरेव बोधस्याभावप्रतीतिनिवन्धनस्यात्रासम्भवात् । यथा हि नीपाभावस्य प्रतीतावाधारस्य भूतलादेर्विरोधिनस्तु नीपस्यावबोधोऽस्ति । नैवमिहाधारविरोधिनोरवबोधः सम्भवति । अत्र ह्याधारस्त्रिभुवनं तद्विषयोऽप्यवबोधस्तव नास्त्येव । तद्भावे वा सर्वदर्शिता तवैव संवृत्तेत्यप्रया-

५

१०

१५

२०

२५

- विषयदर्शनोत्थस्य धर्माद्युपदेशस्य सर्वविदैव विधीयमानत्वात् । अनित्योऽपि संवादशाली सिद्धान्तः सुरपुरसर्वदर्शनार्थिनां तपोध्यानादि विधेयमित्यादिः सर्वदर्शिनमभिदधानः शतशो दृश्यते । नाप्यत्रेते-
 ५ तराश्रयम् । सर्ववित्समयपरम्पराया अनादित्वात् । इति सिद्धान्ते
 सर्वदर्शिप्रतिपादनप्रसिद्ध्या न शाब्दमपि धर्मादीनां विशदसवेदन-
 वेद्यता वावितुं समर्थम् । नाप्युपमानम् । तथा हि यद्युपमानभूताः सर्व-
 एवेदानीन्तनाः पुरुषा अपरे वोपमेयास्त्रिभुवनान्तर्वर्तिनोऽवधारिता भवे-
 युस्तदेदानीन्तनपुरुषसादृश्योपमानेनान्येषामपि धर्मादिदर्शित्वाभाव-
 साधनं भवेत् । यावता परिमितदेशविशेषिताः पुरुषा इदानीन्तना
 १० विभाविता न सर्वे । विभाविता अपि न धर्माद्यदर्शित्वेनावधारिताः ।
 परात्मधर्मस्य धर्मादिदर्शनाभावस्य पिशितनयनैर्वैशद्येन प्रतिपत्तुमपर्या-
 सत्वात् । नापि शेषाः प्रमिताः । तस्मादुपमानोपमेययोर्वैशद्येनाप्रति-
 पत्तेर्नोपमानमत्र सम्भवति । अथोपमानभूतानामिदानीन्तनानामुपमेय-
 भूतानामन्वेषा वा पुंसामसर्वदर्शित्वेन विशदा प्रतीतिरिष्यते । तत्रापि
 १५ नोपमानेन फलम् । विशददर्शनेनैव सर्वेषामसर्वदर्शित्वसिद्धेः । ततोऽर्था-
 दानीन्तनानन्यान्वा सर्वानसर्वदर्शित्वेन पश्यन् भवानेन सर्वदर्शी
 स्यादिति सिद्धं नः समीहितम् । तनो नोपमानमपि धर्मादीना विशद-
 सवेदनवेद्यता वाधते । नाप्यर्थापत्तिः । सा हि सर्वदर्श्यसाधनतया सर्व-
 दर्श्यभावसाधनतया वा तां वाधेत । न तावत् सर्वदर्श्यसाधनतया ।
 २० असिद्धत्वात् । धर्मादिदर्शिसाधनोद्भूराया अर्थापत्तेः पूर्वं प्रतिपादित-
 त्वात् । नापि सर्वदर्श्यभावसाधनतया । असिद्धत्वात् । न हि नाम
 सोऽर्थः सम्भवति यः सर्वविदभावं विना नोपपद्यते । नाप्यभावस्ता
 वाधितुमीशः । स हि सत्तासाधनप्रमानिवृत्तिरूपो वा स्यादभावविषय-
 मानसप्रतीतिरूपो वा । न तावदाद्यो भवति भेदः । सत्तासाधनप्रमा-

१ 'वेदित्वाभाव' इति प. भ. पुस्तकयो. पाठ. । २ 'सर्वदर्श्यसाधनतया' इति
 भ. पुस्तके पाठः ।

तेनापि तेन इह । न ज्ञेयं च भावि । इति तेन ज्ञेयं मानना । इति
 ज्ञेयं भावि । भावाभावे ज्ञेयं । ज्ञेयं न ज्ञेयं भावे ज्ञेयं । ज्ञेयं
 पूर्वाभावे ज्ञेयं ज्ञेयं भावे ज्ञेयं । म एव न ज्ञेयं ज्ञेयं । ज्ञेयं
 ज्ञेयं । मरे इ मरुता यथा यथा ज्ञेयं । इति ज्ञेयं
 ज्ञेयं न ज्ञेयं । ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञेयं । ज्ञेयं ।
 एवमपि ।

निर्भासनाय सतताभ्युदितः-

निर्भासनाय सतताभ्युदितः ॥

निर्भासनाय सतताभ्युदितः म एव

१०

निर्भासनाय सतताभ्युदितः ॥ ३५४ ॥

निर्भासनाय सतताभ्युदितः ॥

निर्भासनाय सतताभ्युदितः ॥ ३५५ ॥

निर्भासनाय सतताभ्युदितः-

निर्भासनाय सतताभ्युदितः ॥

१५

निर्भासनाय सतताभ्युदितः

निर्भासनाय सतताभ्युदितः ॥ ३५६ ॥ ३३ ॥

तदाह—

॥ तद्वानर्हन्निर्दोषत्वादिति ॥ २४ ॥

तद्यथोक्तलक्षणलक्षितं केवलज्ञान नित्यमस्यास्ति स तद्वानिति
 २० नित्ययोगे मत्वर्थीयः । अर्हति देवादिकृता पूजामित्यर्हन् श्रीवर्ध-
 मानादिः । अत्र हेतुनिर्दोषत्वादिति । दोषा रागद्वेषाज्ञानलक्षणा-
 निष्क्रान्तो दोषेभ्यो निर्दोषस्तस्य भावस्तच्च तस्मात् । प्रयोगस्त्वेवम् ।
 अर्हन् सर्वज्ञो निर्दोषत्वाद्यस्तु न सर्वज्ञो नासौ निर्दोषो यथा सम्प्रति-
 पन्नो निर्दोषश्चाहस्तस्मात्सर्वज्ञ इति ॥ २४ ॥

१ ' निर्भासनाय सतताभ्युदितः स एव ' इति प. भ. पुस्तकयो. पाठ ।

अथ विप्रतिपन्नम्प्रति निर्दोषत्वमर्हतः प्रसाधयन्नाह—

॥ निर्दोषोऽयं प्रमाणाविरोधिवाक्त्वादिति ॥२५॥

निर्दोष इति पूर्ववत् । अयमित्यर्हन् । अत्र हेतुः प्रमाणाविरोधि-
वाक्त्वादिति । प्रमाण प्रत्यक्षादि तेनाविरोधिनी वाग् यस्य स तथा
तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् । प्रयोगः पुनरेवम् । अर्हन् मोक्षसंसारतत्का- ५
रणेषु निर्दोषस्तत्र प्रमाणाविरोधिवाक्त्वाद्यो यत्र प्रमाणाविरोधिवाक्
स तत्र निर्दोषो यथा क्वचिद्वाध्युपशमे भियग्वर. ; प्रमाणाविरोधि-
वाक्त्वाहर्हन् मोक्षसंसारतत्कारणेषु । तस्मान्निर्दोष इति ॥ २५ ॥

प्रमाणाविरोधिवाक्त्वमप्यर्हतः प्रसाधयन्नाह—

॥ तदिष्टस्य प्रमाणेनावध्यमानत्वात्तद्वाचस्तेना- १० विरोधसिद्धिरिति ॥ २६ ॥

तस्यार्हत इष्टं प्रतिपाद्यतया सम्मत मोक्षादितत्त्वं तस्य । प्रमाणेना-
वाध्यमानत्वाद्धेतोः । तस्यार्हतो वाक् तस्याः । तेन प्रमाणेनाविरोध-
सिद्धि । प्रयोगस्त्वेवम् । अर्हन् मोक्षसंसारतत्कारणेषु प्रमाणाविरोधि-
वाक् तत्र प्रमाणावाध्यमानाभिमततत्त्वात् । यस्य यत्राभिमत तच्च १५
प्रमाणेन न बाध्यते स तत्र प्रमाणाविरोधिवाक् । यथा रोगस्त्वान्ध्ये
तत्कारणतत्त्वे भियग्वरः । न बाध्यते च प्रमाणेनार्हतोऽभिमत तच्च
मोक्षसंसारतत्कारणेषु । तस्मात्तत्रास्तौ प्रमाणाविरोधिवागिति । एव च
मोक्षसंसारतत्कारणतत्त्वलक्षणस्य विषयस्य प्रमाणेनावध्यमानत्वादिष-
यिण्या अर्हद्वाच. प्रमाणाविरोधित्वसिद्धिः । २०

तत्र न तावद्भगवतोऽभिमत मोक्षतत्त्वं प्रमाणेन बाध्यते । प्रत्यक्षस्य

नगवतोऽभिमत मोक्षतत्त्वं तद्विषयत्वेन तद्वाचकत्वानुपपत्ते । अनुमान-
न प्रत्यक्षादिप्रमाणेन मपि मोक्षप्रतिक्षेपदर्शनं न सम्भवत्येव । नानि
बाधितमित्यु- कस्यचिन्मोक्षः सद्गुण-भङ्गप्रमाणापत्त्यङ्गानोचर-
पादनम् ।

त्वात् कूर्मरोमादिवदित्यनुमानं नाप्यनुमानेति २५

चेत् । नैषम् । अतिरुत्सापनत्वादनुमानस्य । अनुमानाद्भगवाच्च

प्रसिद्धप्रामाण्यान्मोक्षास्तित्वस्य व्यवस्थापयिष्यमाणत्वात् । अत एत-
गनोऽपि मोक्षतत्त्वं न बाधते । तथा मोक्षकारणतत्त्वमपि न प्रमाणेन
विरुध्यते । प्रत्यक्षेणाकारणकमोक्षप्रतिपत्तेरभावात्तेन तद्बाधनायोगात् ।
नानुमानेनापि तद्बाधनम् । ततो मोक्षस्य कारणवत्त्वप्रसिद्धेः । तथा हि

५ साकारणको मोक्षः प्रतिनियतकालादित्वात्कलशादिवत् । तस्या
कारणकत्वे सर्वदा सर्वत्र सर्वस्य सद्भावानुपपन्नः । परापेक्षारहितत्वा-
दिति । नागमेनापि मोक्षकारणतत्त्वं बाध्यते । तस्य तत्साधक-
त्वात् । “ सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्याणि मोक्षमार्गः ” इति
वचनात् । तथा ससारमपि न प्रमाणेन बाध्यते । प्रत्यक्षतः

२० समागमाणासिद्धेस्तस्य च तद्बाधकत्वाघटनात् । तथा हि स्वोपाय-
कर्माशादात्मनो भवान्तरावाशिः संसारः स न प्रत्यक्षणिषो येन
पश्यते न शेषेन । अनुमान तद्बाधकमिति चेत् । न । संसारतत्त्वा-
भावात्तत्त्वाद्भ्रुवित्ताभावात् । ननु गर्भादिमरणपर्यन्तवैतन्यप्रतिष्ठताया-
नन पुनरुपपन्नं जन्मनः पूर्वं मरणाच्चोत्तरं नास्ति भवान्तरमनुपपन्नो-

१० तदुपपन्नमित्यनुपपन्नम संसारतत्त्वाभावग्राहकः संसारतत्त्वस्य अपि
इति चेत् । नैतन्न । नैतन्न्यानुपपन्नमस्यासिद्धेः । प्राणिनामायं स्वप्न
वैतन्योपायिन कारणक विद्विषत्त्वान्मभ्यवेतन्यविषत्त्वत् । तन्मय
वैतन्य नैतन्न कार्यक तत्त्वं तन्न तद्विद्विन्यनुमानाभ्या पूर्वोक्तमनुपपन्नो-
पायोपायिण्यस्यसिद्धेः । मोमयोद्देशेननान्येनस्य दृष्टिकोडित्यपि-

२० इत्येवमिति यदि सति प्रथमानुमाने हेतुमिति न बाध्यम् । दृष्टिकोडि-
त्वात् तन्न तद्विषयत्वात् । तथा हि दृष्टिकोडिशरीरम्यानेतन्मयो
वैतन्य इत्येवमिति अनुपपन्नं न पुनर्दृष्टिकोडिनेनन्यमित्यस्य । तन्न
वैतन्यस्यैव तद्विषयत्वात् । पूर्वोक्तमनुमानेन विद्विषत्त्वो-
पायोपायिण्यस्यसिद्धेः । इत्यनुमानेन इति यदि न भवेत्यस्य । इति

... ..

चित्तस्यैव चित्तान्तराजनकस्य प्रमाणतोऽप्रसिद्धत्वात् । निरन्वय-
क्षणक्षयस्य प्रतिक्षेप्यमानत्वात् । अथ यथा प्रथमः पथिकाग्निरणिनि-
र्मेन्धनसमुत्थो नाग्निपूर्वको दृष्टः । परस्त्वग्निपूर्वक एव । तथाद्य चैतन्य
कायाकारपरिणतभूतेभ्यो भविष्यति । परं तु चैतन्यपूर्वकं विरो-
धाभावादिति चेत् । अनुचरमेतत् । चिद्विवर्तत्वस्य हेतोः साध्येन ५
व्याप्तेरखण्डनात् । प्रथमपथिकाग्नेरनश्रुपादानत्वे च जलादीनामप्यज-
लाद्युपादानत्वापत्तेः पृथिव्यादिभूतचतुष्टयस्य तत्त्वान्तरभावविरोधः ।
तथा हि येषां परस्परमुपादानोपादेयभावस्तेषां न तत्त्वान्तरत्वम् । यथा
क्षितिविवर्तानाम् । परस्परमुपादानोपादेयभावश्च पृथिव्यादीनामित्येक-
मेव पुद्गलतत्त्वं पृथिव्यादिविवर्चनवतिष्ठेत् । अथ क्षित्यादीनां न परस्पर- १०
मुपादानोपादेयभावः सहकारिभावोपगमादित्युच्यते । तर्हि कथमपावको-
पादानः प्रथमः पथिकपावकः प्रसिद्धयेत् । यतस्तद्वदचेतनपूर्वकं
प्रथमं चैतन्यं प्रसज्येत । यथैव हि प्रथमाविर्भूतपावकादेस्तिरोहित-
पावकान्तरादिपूर्वकत्वम् । तथा गर्भचैतन्यस्याविर्भूतत्वभावस्य तिरोहित-
चैतन्यपूर्वकत्वमिति किं न व्यवस्था स्यात् । स्यान्मतं सहकारिभावादेव १५
प्रथमपथिकाग्नेरुत्पादस्वीकारात्तिरोहिताभ्यन्तरोपादानत्वमासिद्धमिति ।
तदनुपपन्नम् । अनुपादानस्य कस्यचिदुत्पादादर्शनात् । शब्दविद्युदादे-
रुत्पादानादर्शनाददोषश्चेत् । नैवं वाच्यम् । शब्दादिः सोपादान एव
कार्यत्वात्कुम्भादिवदित्यनुमानात्तस्यादृश्योपादानस्यापि सोपादानत्व-
साधनात् । नन्वस्तु सर्वोऽग्निरभ्यन्तरोपादान एव । सर्वस्य सजातीयोपा- २०
दानत्वव्यवस्थितेः । चेतनस्य चेतनान्तरोपादानत्वनियमो न युक्तः ।
तस्य भूतोपादानत्वघटनात् । भूतचेतनयोः सजातीयान्तरत्वासिद्धेरिति
चेत् । तदपि न न्यायसङ्गतम् । तयोर्भिन्नलक्षणत्वात्तत्त्वान्तरत्वोपपत्तेः ।
तोयपावकयोरपि भिन्नलक्षणत्वादेव परैस्तत्त्वान्तरत्वसाधनात् । तथा हि

१ ' सर्वस्य ' इति प. न पुस्तकयोः पाठः । २ ' चेतनस्य तु ' इति प. न.
पुस्तकयोः पाठः ।

- तत्त्वान्तरं भूतैर्भवेन्न नोद्देशकत्वात् तन्प्राप्तयेः । नासिद्धे
हेतुः । तित्वादिभवेभ्यो नृपादिस्वामान्यलक्षणैः । अतोद्देशकत्व
नैतन्मत्तमिन्द्राण्यमिन्द्रे । न हि भूतानि स्वसंवेदनलक्षणानि
अस्मद्भावे कप्रतिपत्तयन्तानि । यत्पुनः स्वसंवेदनलक्षणं तत्र तथा
१९ प्रतीतं यथा जानम् । तथा न भूतानि तस्मात् स्वसंवेदनलख-
णानि । अने क्योगित्पदाण्यपुरादिसंवेदनेन व्याभिचारी हेतुरिति न
शङ्कनीयम् । अस्मद्भिद्राण्यत् । न न जानम्य स्वसंवेदनलक्षणत्वम-
सिद्धम् । अस्मत्प्राप्तयन्तमुपापादितत्वात् । तदेव भूतनैतन्यथोक्ति-
लक्षणत्वं प्रसिद्धं मतत्वान्तरत्वं तथो. साधयति । तच्चासजातीयत्वम् ।
२० तदप्युपादानोपादेयभावभावान् । उपादानोपादेयभावस्य सजातीयत्व-
प्रयोजकत्वात् । तदेव भूतनैतनयोर्नास्त्युपादानोपादेयभावो भिन्नलक्षण-
त्वादिति । व्यापकरुद्धस्य व्याप्तोपलब्धिः । उपादानोपादेयभाव-
व्यापकस्य सजातीयत्वविशेषस्योपादानोपादेयभावव्यापकत्वमसिद्धम् ।
विजातीयत्वाभिमतयो पयःपावकयोः सत्त्वादिना सजातीययोरप्युपादा-
२१ नोपादेयभावानभ्युपगमात् । कथंचिद्विजातीययोरपि मृद्धटाकारयो. पार्थि-
वत्वादिना विशिष्टसामान्येन सजातीययोरुपादानोपादेयभावसिद्धेः । कथ
तर्हि सजातीयत्वविशेषस्य तत्त्वान्तरभावेन विरोध इति चेत् । तत्त्वान्तर-
भूतयोर्जलानलयो सजातीयत्वविशेषस्य जलत्वादेरनुपलम्भात् । पूर्वा-
कारापरित्यागाजहदृत्तोत्तराकारान्वयप्रत्ययविषयस्योपादानत्वप्रतीते ।
२० परित्यक्तपूर्वाकारेण द्रव्येणात्मसात्क्रियमाणोत्तराकारस्योपादेयत्वविज्ञा-
नात् । अन्यथातिप्रसङ्गात् । कथं तत्त्वान्तरभावेन भिन्नलक्षणत्व
व्याप्तमिति चेत् । उच्यते । तत्त्वान्तरभावस्याभावे भिन्नलक्षणत्वस्या-
नुपपद्यमानत्वात् । किण्वादिमदिरादिपरिणामयोरतत्त्वान्तरभावेऽपि
भिन्नलक्षणत्वस्य दर्शनात्तस्य तत्त्वान्तरभावेनाव्याप्तिरिति चेत् । न ।
२५ तयोर्भिन्नलक्षणत्वासिद्धेः । किण्वादिरपि मदजननशक्तिसद्भावान्मादि-

गतिपनिर्वाणवत् । अथ वा सन्ताननः क्वचित्कथं हि सन्तानेति गति-
 परिणामदशाद्यमपि तत्रैकव्यवहारः । नन्वेव भूतान्तन्त्वयोरेपि
 निःसङ्गत्वं नामूत-काय-सात्परिणतभूतविशेषान्भ्याम् । प्रागपि
 दिव्यदिभूतानां चैतन्यशक्तिमद्भावात् । अन्यथा तद्व्यवहारपानपि
 चैतन्योद्भूतिविशेषादिति चेत् । नैव प्रत्यक्षव्यवहारः । चैतन्यव्यापानात् ५
 नन्वसिद्धेरात्मवादिनामिष्टप्रतिष्ठानात् । न चैव चैतन्यम्य भूतवि-
 वर्त्तनाप्रतिः । क्षिप्यादितत्त्वम्यापि चैतन्यविवर्त्तनप्रसङ्गात् । अनाद्यन-
 न्तत्वाविशेषात् । ततो निरालक्षणात् तत्त्वान्तरत्वेन व्याप्त भूतचैतन्य-
 योन्मत्त्वान्तरत्वं साधयत्येवेति चैतन्यपरिणामोपादान एवाद्यचैतन्य-
 परिणाम । प्राणिनामन्यचैतन्योपादेवैव जन्मान्तराद्यचैतन्यपरिणाम १०
 सिद्धः । पूर्वभवत्यागेन भवान्तरपरिग्रह एव संसार इति न संसार-
 तत्त्वमनुमानेन बाध्यते । नाप्यागमेन । तस्य तन्मतिपादकतया श्रुतेः,
 “ससारिणस्त्रसस्थावराः” इति वचनात् । तथा संसारो-
 पायतत्त्वमपि मिथ्यादर्शनादिकं न प्रमाणेन बाध्यते । प्रत्यक्षस्य तद-
 विषयत्वेन तदबाधकत्वात् । निर्हेतुकं संसारोऽनाद्यनन्तत्वादाकाशा- १५
 दिव्यदित्यनुमानेन । तद्बाध्यत इति चेत् । नैतदुचितम् । पर्यायार्था-
 देशात्संसारस्यानाद्यनन्तत्वासिद्धेः । दृष्टान्तन्यापि व्योम्नः क्षिति-
 खननकूपोत्सेचनादौ सहेतुकतया सादिसान्ततया साध्यसाधनविकल-
 त्वात् । द्रव्यधदिशात्तु संसारस्य निर्हेतुकत्वेन सम्भवत्वात् ।
 सुखदुःखादिभावपरिवर्त्तनलक्षणस्य संसारस्य द्रव्यधेतृकालभावभव- २०
 विशेषहेतुकत्वप्रतीतिः नाहेतुसंसारसाधनानुमानमनवधानिति । न
 किञ्चिदनुमानं संसारोपायतत्त्वस्य बाधकं सम्भवति । नाप्यागमः ।
 तस्य तत्साधकत्वात् “मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकपाययोगा बन्ध-
 हेतवः” इति वचनात् । बन्धहेतूनामेव च संसारहेतुत्वात् । तदेवं

१ 'एव च' इति प. भ. पुस्तकयो पाठः । २ तत्त्वार्थः २।१२. ३ 'प्रतीक्ष्य'
 इति प. भ. पुस्तकयो. पाठः । ४ तत्त्वार्थः ८।१.

मोक्षसंसारतत्कारणतत्त्वममानोऽभिमतप्रमाणेन प्रयत्नादिनाऽमान-
मिन्पतमनस्नेनाभिगेति साप्यति । तत्र निर्दोषम् । तत्र
सर्वज्ञत्वमिति । एतन्न ।

निरूप्यते ननु ननुना ननुनेन तूर्णं निरूप्यते युक्त्युपया निरूप्यते ॥

१५ अहंमहीनरशिवाजिगरे मुनेन सर्वज्ञता समनिरोदति नैतन्ना ३४७ ॥

ननु निर्दोषत्वेन कपिलाद्योऽपि किमिति सर्वज्ञा न भवन्ति ।

उच्यते । तेषां प्रमाणविरुद्धभाषित्वेन निर्दोष-
त्वात् । तथा हि कपिलाद्यो न निर्दोषा-
हपिलादीनां मांशतास्य
मोक्षतत्त्वस्य न
राण्यनम् ।
प्रमाणविरुद्धभाषित्वाद्ये प्रमाणविरुद्धभाषित्वे
न निर्दोषा यथा दुर्वेद्यादयस्तथा च कपिला-

१०

दयस्तस्मान्न निर्दोषा इति । न चात्र प्रमाणविरुद्धभाषित्वं कपिला-
दीनामसिद्धम् । तदभिमतस्य मोक्षसंसारतत्कारणतत्त्वस्य प्रमाणेन
बाधनात् । तत्र कपिलस्य तावत्स्वरूपे चैतन्यमात्रेऽवस्थानमात्मनो मोक्ष-
इत्यभिमतम् । तत्प्रमाणेन बाध्यते । चैतन्यविशेषेऽनन्तज्ञानादौ स्वरूपा-

१५ वस्थानस्य मोक्षत्वस्य साधनात् । न ह्यनन्तज्ञानादिकमात्मनोऽस्वरूपम् ।
सर्वज्ञत्वादिस्वरूपं नात्मन इति च मिथ्या । तस्याचेतनत्वादाकाशम् ।
ज्ञानादेरप्यचेतनत्वादचेतनप्रधानस्वभावत्वं युक्तमेवेत्यपि विचारवाद्यम् ।
प्रमाणाभावात् । नन्वचेतना ज्ञानादय उत्पत्तिमत्त्वाद्धटादिवदित्यनुमान
प्रमाणमस्त्येवेति चेत् । नैतद्वाच्यम् । हेतोरनुभवेन व्यभिचारात् ।

२० तस्य चेतनत्वेऽप्युत्पत्तिमत्त्वात् । कथमुत्पत्तिमाननुभव इति चेत् । परा-
पेक्षत्वात् युद्धादिवत् । परापेक्षोऽसौ, “ बुद्धयध्यवसितमर्थं पुरुषे-
तयते ” इति वचनात् । बुद्धयध्यवसितार्थानपेक्षत्वेऽनुभवस्य सर्वत्र
सर्वदा पुसोऽनुभवप्रसङ्गात् सर्वस्य सर्वदर्शित्वापत्तेस्तदुपायानुष्ठानवैयर्थ्य-
मेव स्यात् । यदि पुनरनुभवसामान्यं नित्यमनुत्पत्तिमदेवेति मतम् ।

२५ तदा ज्ञानादिसामान्यमपि नित्यत्वादन्युत्पत्तिमद्भवेदित्यसिद्धं उत्पत्ति-
मत्त्वादिति हेतुः । ज्ञानादिविशेषाणामुत्पत्तिमत्त्वान्नासिद्धं इति चेत् ।

तदनुभवविशेषाणामप्युत्पत्तिमत्त्वादनैकान्तिकोऽसौ कथं न स्यात् ।
 नानुभवस्य विशेषाः सन्तीति चायुक्तम् । वस्तुत्वविरोधात् । तथा हि
 नानुभवो वस्तु सकलविशेषरहितत्वान् । तरविषाणवत् । नात्मनाने-
 कान्तः । तस्यापि सानान्यविशेषात्मकत्वात् । अन्यथा तद्वदवस्तुत्वा-
 पत्तेः । जचेतना ज्ञानादय इति पक्षश्च प्रत्यक्षवाधितः । ज्ञानादीनां ५
 स्वसंवेदनप्रत्यक्षत्वाच्चेतनत्वप्रसिद्धेः । अथ चेतनसंसर्गादचेतनस्यापि
 ज्ञानादेश्चेतनत्वप्रतीतिः प्रत्यक्षतो ज्ञान्तैव । तदुक्तम् । “ तस्मात्तत्सं-
 सर्गादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम् ” इति । एतदप्यचर्चिताभि-
 धानम् । शरीरादेरप्येवं चेतनत्वप्रतीतिप्रसङ्गात् । चेतनसंसर्गाविशेषात् ।
 शरीरादसम्भवी बुद्ध्यादेरात्मना संसर्गाविशेषोऽस्तीति चेत् । स कोऽ- १०
 न्योऽन्यत्र कथञ्चिदादास्यात् । आत्मादृष्टकृतकत्वादिविशेषस्य च शरी-
 राश्रयपि भावात् । ततो नाचेतना ज्ञानादयः स्वसंविदितत्वादनुभव-
 वत् । स्वसंविदितास्ते परसंवेदनान्यथानुपपत्तेरिति प्रतिपादितप्रायम् ।
 तथा चाल्पत्वनावा ज्ञानादयश्चेतनत्वादनुभववदेवेति न चैतन्यामात्रेऽ-
 वस्थानं नोक्षः । अनन्तज्ञानादिचैतन्यविशेषावस्थानस्य नोक्षत्वप्रतीतिः । १५
 एवं च ।

कपिलः कल्पयानास यदिदं नोक्षलक्षणम् ॥

परिज्ञां क्षमते तत्र स्याद्वादन्यायशालिनाम् ॥ ३४८ ॥

एतेन बुद्ध्यादिविशेषगुणोच्छेदादात्मनात्रेऽवस्थाननात्मनो मुक्तिरिति
 क्लृप्तभ्रूक्षपादनतनपि प्रमाणेन बाधितानुपदर्शितम् । पुंसोऽनन्तज्ञानादि- २०
 त्वल्पत्वसाधनात् । स्वल्पोपलब्धेरेव मुक्तिरिति सिद्धेः । स्यान्मतम् ।
 न बुद्ध्यादयः पुंसः स्वल्पं तद्विरुद्धवर्नाधिकरणत्वात् घटादिवत् । तद्वि-
 रुद्धवर्नाधिकरणत्वं पुनस्त्वेषानुत्पादाविनाशधर्मकत्वादात्मनोऽनुत्पादाविना-
 शधर्मकत्वात् प्रसिद्धमिति । तदयुक्तम् । विरुद्धवर्नाधिकरणत्वेऽपि
 सर्वथा नेदानेदासिद्धेः । नेचकज्ञानतदाकारवत् । एकं हि नेचकज्ञान- २५

मने क्व च तदा तामे नोऽशक्तिभेदाभासिनिषेधे इत्येतामिदं किञ्चिदु-
 च्यते । किञ्च भेदेऽपि स्यादिति ननुम् । तदा तन्निमित्तमेतावन्नान्य-
 ने कर्मणो गुणानि किं चेत्ता । तानि क्वा, तदेतन्नेतन्नेत्यन्त-
 निनिषेधेऽपि विद्वान्मायाम् । अने कश्चेत्कमेतन्नेत्यामिदं

१९ ताया जानान्प्रत्यक्षे जानन्त्या नो क्तमा तास्ता नैता विद्वान्मायाम्
 इति चेत् । तर्हि क्वमनेता शक्तिस्तस्येति व्यादिश्यते, ततो भेदा-
 दयान्तिरन्तम् । सन्नादिनिषेधे, तर्हि तदनेत्या शक्त्या सम्बन्ध-
 मानमनेतेन श्लेषेण क्वमनेत्यस्य न स्यात् । तस्याप्यनेकत्वस्य
 ततोऽन्वयान्नादेतन्नेति चेत् । क्व तर्हि तत्स्येति व्यपदेशकम् ।

२० सम्बन्धादिनिषेधे, तर्हि स एव श्लेषः । अनिष्टश्च पर्यु-
 योगोऽनन्वयानात् । यदि पुनरेतेनैव श्लेषेणानेक्या शक्त्या
 सम्बन्धयते । तदा येनैव पीतग्रहणशक्त्या सम्बन्धयते तेनैव नीला-
 दिग्रहणशक्त्या चेत्पीतग्राहित्वविशेषणमेव मेचकज्ञानं स्यात्त नीलादि-
 ग्राहित्वविशेषणमिति पीतज्ञानमेव तन्न तु मेचकज्ञानम् । अथैक्या

२१ शक्त्यानेकमर्थं गृह्णातीति द्वितीयविकल्पः समाश्रयिते । तदापि सर्वार्थ-
 ग्रहणप्रसङ्गः । तथा हि, पीतग्रहणशक्त्यैक्या यथा नीलादिग्रहण-
 तथातीतानागतवर्तमानाशेषपदार्थग्रहणमपि केन वार्येत । अथ न
 पीतग्रहणशक्त्या नीलाग्रहणशक्त्या वा पीतनीलाद्यनेकार्थग्राहि मेचक-
 ज्ञानमिष्यते किं तर्हि नीलपीतादिप्रतिनियतानेकार्थग्रहणशक्त्यैक्येति

२० मतम् । तदा न कार्यभेदः कारणशक्तिभेदव्यवस्थाहेतुः स्यादित्येक-
 हेतुकं विश्वस्य वैश्वरूप्यं प्रसज्येत । तथा चानेककारणप्रतिवर्षणं
 सर्वकार्योत्पत्तौ विरुध्यते । तदभ्युपगच्छता मेचकज्ञानमनेकार्थग्राहि
 नानाशक्त्यात्मकमुरीकर्तव्यम् । तेन च विरुद्धधर्माधिकरणेनैकेन
 प्रकृतहेतोरनैकान्तिकत्वाच्च ज्ञानानामात्मनो भेदैकान्तसिद्धिर्येनाला

२५ तज्ज्ञानादिरूपो न भवेत् । निराकरिष्यमाणत्वाच्च पुरस्ताद्गुणगुणिनोरन्य-

१ 'ज्ञानादीनाम्' इति प. भ. पुस्तकयोः पाठः ।

तैकान्तस्य । न ज्ञानादयो गुणः सर्वथात्मनः पृथग्भूता. शक्याः
 प्रतिपादयितुम् । यतोऽशेषविशेषगुणनिवृत्तिर्मुक्तिर्व्यवतिष्ठेत् । ननु
 धर्माधर्मयोस्तावन्निवृत्तिरात्यन्तिकी मुक्तौ प्रतिपद्यन्ता । अन्यथा मुक्तेर-
 नुपपत्तेः । धर्माधर्मनिवृत्तौ च तत्फलबुद्ध्यादिविनिवृत्तिरवश्यंभाविनी ।
 निनिचापाये नैमित्तिकस्यानुपपत्तेः । मुक्तस्यात्मनोऽन्तःकरणसंयोगा- ५
 नावेन च तत्कार्यस्य बुद्ध्येदेरनुत्पत्तिरित्यशेषगुणनिवृत्तिर्मुक्तौ सिध्य-
 त्वेवेति केचित् । तेऽपि धर्माधर्मनिवन्धनाना बुद्ध्यादीनामात्मान्तः-
 करणसंयोगजानां च मुक्तौ निवृत्तिं द्रुवाणा न निवार्यन्ते । कर्मव्य-
 हेतुकयोस्तु प्रशमसुखानन्तज्ञानयोर्निवृत्तिनाचक्षाणास्ते न न्वन्त्या ।
 प्रनागविरोधात् । तथा ह्यात्मा मुक्तो ज्ञानादिमान् सत्त्वान्यथानुपपत्तेः । १०
 न त्वत्त्वात्मनः सर्वथापि ज्ञानाद्यभावे किञ्चिदपि त्वरूप स्यात् ।
 तल्लक्षणत्वात्तस्य । ततः कथञ्चिद्बुद्ध्यादिविशेषगुणाना निवृत्तिर्मुक्तौ
 व्यवतिष्ठेत् । न चैवं सिद्धान्तविरोध । "औपशान्तिकादिभव्यत्वाभावा-
 चान्यत्र केवलसम्यक्त्वज्ञानदर्शनासिद्धत्वेभ्यः" इति सूत्रसद्भावात् ।
 अत्र औपशान्तिकक्षायौपशानिकौदयिकभावाद्दाना दर्शनज्ञानगत्यादीनां पारि- १५
 पानिकभावस्य च भव्यत्वान्भावान्मोक्ष इत्यनिसम्बन्धान्मुक्तौ विशेष-
 गुणनिवृत्तिरिष्टा । "अन्यत्र केवलसम्यक्त्वज्ञानदर्शनासिद्धत्वेभ्यः"
 इति वचनादनन्तज्ञानदर्शनसम्यक्त्वानामनिवृत्तिश्चेति युक्तमुक्तं अथ-
 चिद्बुद्ध्यादिविशेषगुणाना निवृत्तिर्मुक्तौ व्यवतिष्ठेत् इति । ननु
 कथमेवमनन्तमुखसद्भावो मुक्तौ सिद्धमेदिति चेत्, उच्यते । सिद्धत्व- २०
 वचनान् । सकलदुःखनिवृत्तिरात्यन्तिकी हि भावत. सिद्धत्वम् । तत्र
 चानन्तप्रशममुखमिति सत्सारिकमुखनिवृत्तिरपि मुक्तौ न विरज्यत
 इति । ततश्च ।

बुद्ध्याद्युच्छेदत्वापि मुक्तिर्नोपकल्पिता ॥

न्यायकालेति नो मान्वा स्याद्वादतुनगात्तन्त्र ॥ ३४९ ॥ २५

१ बुद्ध्यादरत्नाकरे इति ५. म. पुस्तकयो. पाठ । २ लक्षण. १० ४. २ ३.
 ओ. नं. १०१ ४.

अनन्तगुणमेव मुक्तस्य न ज्ञानादि क्वचित्स्थानन्दोपगमेन मुक्त-

नन्दादिनादिनन्तस्य
मात्रस्य नष्टनम् ।

नमात्राभिप्रायिर्मोक्षोऽपि त्रयाद्वैतवादिभ्यः ।
“आनन्दं ब्रह्मणो रूपं तच्च मोक्षेऽभिव्यज्यते”
इति वचनान् । एतदपि प्रमाणेन वान्तम् ।

- ५ तथा एतन्नमुखं मुक्तौ पुम सवेगनसवेग वा । नवेग चेत्, क्व-
वेदनन्यान्तस्य सिद्धि । अन्यथानन्तस्य सुखस्य स्वयन्मुखवेदकसि-
धात् । यदि पुनरसवेगमेव तत् । तदा कथं मुखं नाम । असत्किञ्चित्
व्यवस्थापयितुमशक्यत्वात् । न्यान्तत तेषुपगम्यते एवानन्तमुखसंवे-
परमात्मन । केवलं वाच्यार्थानां ज्ञान नान्युपगम्यते, तद्व्ये-
१० सम्प्रधार्यन् । किं वाच्यवेदनाभावो मुक्तस्य । वाच्यार्थानां-
दिन्द्रियापायाद्वा । प्रथमपक्षे न सुखस्यापि संवेदनं युक्तम् ।
तस्यापि वाच्यवदभावात् । पुरुषाद्वैतवादे हि वाच्यार्थानां
यथाभ्युपगन्तव्यन्तथा मुक्ताभावोऽपि । अन्यथा द्वैतप्रसङ्गात् ।
अथ द्वैतवादावलम्बिना सतोऽपि वाच्यस्येन्द्रियापायान्तवेदनं
१५ मुक्तस्येति मतम् । तर्हि मुखसंवेदनमपि तस्य न स्यात् । अन्त-
करणस्य तद्वाहकस्येन्द्रियस्यापायात् । अथान्त.करणानांवेदने
मुक्तस्यातीन्द्रियसंवेदनेन मुखसंवेदनमिष्यते । तर्हि वाच्यवेदनमप्यन्त-
तस्यातीन्द्रियज्ञानेनैवेति मन्यतान् । सर्वथा विशेषाभावात् ।

नैवमुक्तिरूपपद्यते ततो ब्रह्मवादिपरिकल्पितापि च ॥

२०

एवमस्तु विजयैकमूषणं जैनशासनमपास्तदूषणम् ॥ ३५० ॥

सौगतास्तु केचिन्निराश्रयचित्तसन्तानोत्पत्तिर्भोज इत्याचक्षते । तत्रा-

बौद्धाभिमतनोक्षस्य
खण्डनम् ।

विद्यातृणारहितं चित्तं निराश्रयमित्यभिधीयते ।
अविद्या रागद्वेषान्मिलाषः । तृष्णा तु भाविभोगा-
मिलाषः । अपरे पुनः “प्रदीपनिर्वाणवत्सर्वथा

२५ चित्तसन्तानोच्छेदो मोक्ष” इति सञ्चिन्ते । तेषामुभयेषामपि भोजतत्त्वं

- तपोतिशयहेतुकं परनिःश्रेयसमायातम् । समाधिविशेषादुपात्ताद्येककर्म-
 फलोपभोगान्युपगमाददोष इति चेत्, कः पुनरसौ समाधिः । स्थिरी-
 मृतं ज्ञानमेव स इति चेत्, तदुत्पत्तौ परनिःश्रेयसस्य नावे न
 एवाप्तस्योपदेशाभावः । ननु सकलतत्त्वज्ञानस्यान्धैर्यावस्थायात्मनाधि-
 ५ रूपस्योत्पादे युक्तो योगिनस्तत्त्वोपदेश इति चेत्, नैनदुपपन्नम् ।
 सकलतत्त्वज्ञानन्यास्तैर्यविरोधान् । तस्य कदाचिच्चलनादुपपत्तेः । योग-
 धेन प्रवृत्तत्वादिषयान्तरसंचारणाभावात् । अन्यथा सकलतत्त्वज्ञानत्वा-
 सम्भवादन्मर्दादिवत् । अथ तत्त्वोपदेशदृशायां योगिनोऽपि ज्ञानं ज्ञिने-
 यजनप्रतिबोधाय व्याप्रियमाणमस्थिरमसनाविषयं पश्चाद्विवृत्तसकल-
 १० व्यापारं स्थिरं समाधिव्यपदेशनास्कन्दतीत्युच्यते । तर्हि समाधि-
 श्चारित्रनिति नामनात्रं निघते नार्थः । तत्त्वज्ञानादगोपाज्ञाननिवृत्तिप्रज-
 दन्यस्य परनोपेक्षालक्षणस्य स्वभावस्य सनुच्छिन्नक्रियाप्रतिपत्तिपरम-
 शुद्धध्यानस्य तपोतिशयस्य समाधिव्यपदेशकारणत्वात् । तथा च
 चारित्रसहितं तत्त्वज्ञानमन्तर्भूततत्त्वार्थश्रद्धानं परनिःश्रेयसकारणमनि-
 १५ च्छतामपि कपिलादीनामग्रे व्यवस्थितम् । ततोऽनुनानविरुद्धं सर्व-
 थैकान्तवादिनां मोक्षकारणतत्त्वं स्वागमविरुद्धं च । सर्वेषामगने
 प्रव्रज्याद्यनुष्ठानस्य सकलदोषापगमस्य च बाह्यस्याभ्यन्तरस्य च
 चारित्रस्य मोक्षकारणतया श्रवणात् ।

तदित्थं कपिलादीनामभिप्रायेण सर्वथा ॥

२०

न मोक्षकारणं किञ्चिद्व्युत्पद्यति तत्त्वतः ॥ ३५२ ॥

संसारतत्त्वं चान्येषां प्रमाणविरुद्धम् । तथा हि नान्ति निद्रत्वादि
 एकान्ते कस्यचिद्विक्रियानुपलब्धेरित्यनुनानविरोधः । तथागमविरोधश्च,
 “तस्मान्न ब्रह्मते नापि मुच्यते नापि संसरति कश्चिन् ॥
 संसरति ब्रह्मते मुच्यते च नानाश्रया प्रकृतिः ॥ १ ॥” इति

१ ‘ अस्मदादिज्ञानवत् ’ इति प. पुस्तके पाठः । २ ‘ चारणात् ’ इति प. न.
 पुस्तकयो. पाठः । ३ सा द्या. ६२.

अत्राह योगपरिषत्प्रतिषिध्यते स्म
 सर्वज्ञता स्मरस्पोर्यदि दोषवत्त्वात् ॥
 युक्त न तन्निखिलदूषणजालनुक्तो
 यन्मादयं सततनुक्ततया स्थितवान् ॥३५६॥

ईश्वरमर्षजत्वगुणन-
 ममहमानन्य नया-
 यिरुस्य मनमुद्रा-
 व्य तन्त्रगडनम् ।

५ किं च ।

असर्ववित्त्वं हिमरश्मिमौलैर्युक्तं न वक्तुं नतिनांसलानाम् ॥
 यदेष विश्वत्रयमूत्रणायामेकः परं आश्रतमूत्रधारः ॥ ३५७ ॥
 विश्वत्रयीसूत्रणमप्रसिद्धं नैतन्न वाच्यं चतुरैः कथञ्चित् ॥
 सर्वानुमानोपरिवर्तमानाच्छुद्धानुमानादिह तत्प्रसिद्धेः ॥ ३५८ ॥

१० तथा हि,

विवादं बुद्धिमद्धेतु कार्यत्वात् कार्यनत्र यत् ॥
 तत्तथा घटवत्कार्यमेतच्चातस्तथामतन् ॥ ३५९ ॥
 न तावदाश्रयासिद्धिः साधनेऽत्र 'विलोक्यते ॥
 सम्भवन्ति यतस्तावद्भावानां राशयल्लयः ॥ ३६० ॥

१५ प्रसिद्धकर्तृकाः केचित्कटकुड्यकुटादयः ।
 अकर्तृका. पुनः केचित्कालान्तःकरणादयः ॥ ३६१ ॥
 सन्दिग्धकर्तृकाः केचित्काश्यपीपर्वतादयः ।
 एत एवानुमानेऽत्र विवादपदशब्दिताः ॥ ३६२ ॥

२० प्रतीताश्च प्रमाणेन प्रमातृणामनी स्फुटन् ।
 कार्यत्वं वात्र तन्नास्ति स्वरूपेणाप्यसिद्धता ॥ ३६३ ॥
 तथा हि केचिदङ्कुरशक्रचापान्बुजादयः ।
 प्रत्यक्षेणैव वीक्ष्यन्ते जायमाना. शरीरिभिः ॥ ३६४ ॥
 भूधरादौ तु कार्यत्वं सिद्धं सावयवत्वतः ।
 महत्त्वे वा क्रियावत्त्वाद्भवतावत्त्वतोऽथवा ॥ ३६५ ॥

- च दृष्टार्थे प्रतिपत्तिर्भवतीति सिगातिपित्तमितिपेप्रमाणद्विन्द्र-
कार्यत्वम् । दृष्टान्तश्च माध्यमि कल । कलशे न मात्तिस्य बुद्धिमतेऽ-
भावात् । न च बुद्धिमद्वेतुतामात्र मात्तनविषयस्मद्विशेषस्य तु मक्त्र-
त्वस्यातद्विशेषस्यापि ततः सिद्धिरिति साम्प्रतम् । यतो यत्रसो विशेषो
- ५ न साधनविषय कथमतन्मत्तिसिद्धिः । सिद्धत्वाद्विषयश्चेत् । कथं न
स्वाश्रया दोषगतिं स्पृशेत् । तदमुन्दरम् । सामान्यमात्रव्याप्तावप्यन्-
र्भावितविशेषस्य सामान्यस्य पक्षधर्मतावशेन साध्यधर्मिण्यनुमानितत्वात् ।
इतरथा सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्गात् । तथा हि बह्वनुमानमपि न बहिःसामान्य-
मात्रविषयम् । तस्य प्रागेव सिद्धत्वात् । नापि तद्विशिष्टगिरिगोचरम् ।
- १० बहिःसामान्यस्य तत्सम्बन्धित्वाभावेन तद्विशेषणत्वानुपपत्तेः । सम्बन्धस्वी-
कारे तु यथा गोत्वसमवायाद्भावः शालेयादयन्तथा पर्वतो बह्वित्वसमवाया-
द्विहिः स्यात् । अस्त्येव बह्वित्वेन गिरेः सयुक्तसमवायः सम्बन्ध इति चेत् ।
तर्हि नाप्रतिपद्य पर्वतसंयुक्तं बह्विविशेषणसौ शक्यप्रतिपत्तिरिति बहि-
विशेषस्यैवानुमानम् । तत्र च प्रोक्तदोषप्रसङ्गः । एवमिन्द्रियानुमानेऽपि
- १५ स एव दर्शनीयः । तथा हि तत्रापि नेन्द्रियकरणिका काचित्
क्रियोपलब्धा । न खलु च्छिदादयः क्रिया इन्द्रियसाधनाः । परश्वधादी-
नामनिन्द्रियत्वात् । न च परश्वधादिसाधना रूपादिपरिच्छित्तिरूपा
क्रिया सम्भवति । तस्माद्यथैव क्रियात्वसामान्यस्य सत्यपि करणमात्रा-
धानत्वव्याप्तत्वे पक्षधर्मतावशादिन्द्रियलक्षणकरणविशेषसिद्धिस्तथे-
- २० हापि । सत्यपि कार्यत्वस्य बुद्धिमद्वेतुतामात्रव्याप्तत्वे विवादाव्यासितेषु
पक्षधर्मतावशाद्विशिष्टस्य बुद्धिमतः सिद्धिः । अन्यथा सामान्यस्यापि
व्यापकाभिमतस्य न सिद्धिः स्यात् । निर्विशेषस्य तस्यानुपपत्तेः ।
न चासर्वज्ञस्य क्षितिधराङ्कुरादिकार्यग्रामोपादानोपकरणसम्प्रदानप्रयो-
जनानभिज्ञतया तत्कर्तृत्वं सम्भवति । ये हि यत्कर्तारस्ते तदुपादा-
- २५ नाद्यभिज्ञाः । यथा कुलालादयः । सर्वेषां च कार्याणामीश्वरः कर्त्तेति
समस्तकार्योपादानाद्यभिज्ञाः । उपादानं चेह पार्थिवाद्याः परमाणवः

अकारं सप्तमभेदात्तन्वापिनौ धन्वापिनौ । सप्तद्वानं श्रेयसाः ।
 नमं स्वर्गनिर्गमिति । प्रमोचनं सुखदुःखेनमेव । श्रेयसाणांमिति ।
 तेन यदति बुद्धिमद्भेदुक्तमात्रं ज्ञानिविषयतथापि तद्विज्ञेयस्य पक्ष-
 धेनान्तरालतिलम्भ इति विशेषविषयमनुमानम् । न चोक्तदोषप्रसङ्गः ।
 न्यश्रेयसं कार्यजनानं स्वभावप्रतिपक्षं बुद्धिमद्भेदुक्तेन । किन्तु तद्वि- ५
 शेषः । न्यश्रेयसादिशेषोऽपि कृतबुद्धिरूपधने । तस्य च द्वेषः सोप-
 चान्तं यद्बुद्धिसद्भावानावातुविधापि दृष्टम् । घटादिकार्यविशेषश्च तथा
 न कार्यजनं तदुत्पन्नाद्यपि । तस्य तद्भावानावातुविधानादर्शनात् ।
 तदेव विशेषेणोपाधिना प्रवृत्तां बुद्धिमद्भेदुक्तव्यातिशयजीवत् कार्यज-
 नान्तं न तेन स्वभावप्रतिपक्षमिति न तद्वन्निवृत्तमिति । इतरथा २०
 दूतमुक्तां दूतव्यवस्थातिशयजीवनं पण्डुनादेः कुटुम्बोतादिगता-
 शनि नकरकेतवातुनामसङ्गः । तस्याप्यसङ्गः । न हि यकार्यं तद-
 र्थिभ्यः कृतबुद्धिनात्मन्युपजननीति निवृत्तः कृत्रिमजितौचित्येषु
 लक्ष्मिगुरितप्रथिव्यां च तथादर्शनान्निवात् । किं च जेऽयं कार्य-
 जस्य विशेषः । किं बुद्धिमदन्वयतिरेकतुविधानं तद्विज्ञेयं वा । ३५
 यत्र पूर्वः कल्पः । स बुद्धिमद्भेदुक्तं तदुत्पन्नादीनामातिशयानै-
 र्मुनेन एव । न हि कारणं कार्यानुविहितानावातावनन्तो वस्तु-
 न्मिति ग्रहणमिति । अथ तद्विज्ञेयम् । तर्हि य एव पदोऽनेन बुद्धि-
 म्दन्वयतिरेकतुविधापि दृष्टः स एव तत्कार्यो न तु विवर्तितो । अथ
 तज्जातीयस्य तदन्वयतिरेकतुविधानदर्शनदृष्टं स्वन्वयतिरेकतुविधा- २०
 नमपि तज्जातीयं तथेति चेत् । किं न तदुत्पन्नाद्यपि तथा नन्यते । पदजा-
 तीयमेव कार्यं बुद्धिमद्भेदुक्तमिति चेत् । ननु नासादादिकं तद्वेदुक्तं न भवे-
 द्दृष्टवर्तनत्वात् । अथापदजातीयस्यापि प्राप्तत्वादिकस्य केवचिद्विज्ञे-
 येनात्मैव पदेन सजातीयत्वम् । तर्हि तदुत्पन्नादेशपि तथा तर्हि न
 नविन्याति । ततः स्वभावप्रतिपक्षं कार्यत्वं बुद्धिमद्भेदुक्तेनेति । २५

१. 'नक्त एते' इति न. स. सुखदोषोः पक्षः ।

- एकत्वं च क्षित्यादिकर्तुः । अनेकेषा कारकाणामेकाधिष्ठातृनियमिताना
 प्रवृत्तिप्रतीतेः । अनेकेषां स्थपतीनामेकसूत्रधारनियमितव्यापाराणा
 प्रासादादिकार्यकरणे प्रवृत्तिः प्रतीयते । न च त्रिलोचनस्य तज्ज्ञानस्य
 च नित्यतायामेकरूपतायां च कार्याणां कादाचित्कत्वं वैचित्र्यं च
 ५ विरोधमधिरोहति । कादाचित्कविचित्रसहकारिलाभेन कार्याणां कादा-
 चित्कत्वस्य वैचित्र्यस्य चोपपत्तेः । अथ यथाकाललब्धपरिपाकाभ्या
 धर्माधर्माभ्यामेव च शरीरादिसकलकार्योत्पत्तिर्भविष्यति किमीश्वर-
 कल्पनयेति चेत् । तदपि न क्षोदक्षमम् । धर्माधर्मयोरचेतनयोश्चेतन-
 मधिष्ठातारमन्तरेण स्वकार्ये कचिदपि प्रवृत्त्ययोगात् । तथा हि धर्मा-
 १० धर्मां चेतनाधिष्ठितौ स्वकार्ये प्रवर्तन्ते अचेतनत्वाद्यदित्थं तदित्थं यथा
 कुठारस्तथा चैतौ तस्मात्तथा । न चास्मदात्मैव धर्माधर्मयोरधिष्ठायक-
 त्वेन कल्पनार्हः । तस्य साक्षात्कारिसंवेदनासम्भवात् । नाप्यचेतनस्य
 कस्यचिदकस्मादेव प्रवृत्तिरुपपद्यते । अन्यथा निष्पन्नेऽपि कार्ये तत्प्रवर्तते ।
 विवेकविकलत्वात् । अथ कथमयं धर्माधर्मावधितिष्ठति क्षेत्रज्ञेष्वेव
 १५ तयोः समवेतत्वात् । उच्यते । सम्बन्धात् । न हि साक्षात्संयोगसम-
 वायावेव सम्बन्धौ । संयुक्तसंयुक्तसमवायस्यापि तद्भावात् । सयुक्ताः
 खल्वीश्वरेण क्षेत्रज्ञशरीराधारम्भकाः परमाणवस्तैश्च क्षेत्रज्ञास्तत्स-
 मवेतौ च धर्माधर्माविति । संयुक्तसमवायो वा । क्षेत्रज्ञैरीश्वरस्य
 संयोगात् । अनुमानादजसंयोगसिद्धे । तथा हि ईश्वरः क्षेत्रज्ञसंयुक्तो
 ० मूर्त्तद्रव्यसंयोगित्वाद्यो मूर्त्तद्रव्यसंयोगी स क्षेत्रज्ञसंयुक्तो यथा घटस्तथा
 चायं तस्मात्तथा । स चास्य संयोगोऽन्यतरोभयकर्मसंयोगानां तत्कारणा-
 नामभावादजः । न च वाच्यं धर्माधर्मां परमाणून्वा स्वधर्मा-
 धर्मानुपगृहीतान्कथमीश्वरः प्रेरयतीति । विषविद्याविदा स्वकीयधर्मा-
 धर्मानुपगृहीतस्य विषस्य प्रेरणदर्शनादिति । भवति चात्र श्रुतिः-
 २५ “ विश्वतंश्चक्षुरुत विश्वतो मुखो विश्वतो वाहुरुत विश्वतः पात् ।

संवाहुभ्यां धमति संपतत्रैर्घावाभूमी जनयन् देव एकः ” इति ।
 अत्रं प्रथमेन विशेषणेन सर्वज्ञत्वं लभ्यते. चक्षुषा दृष्टेरुपलक्षणात् ।
 द्वितीयेन वक्तृत्वम्, सुखेन वागुपलक्षणात् । तृतीयेन सर्वसहकारि-
 त्वम्, बाहुना साहाय्योपलक्षणात् । चतुर्थेन व्यापकत्वम्, पदा
 व्याप्तेरुपलक्षणात् । पञ्चमेन धर्माधर्मलक्षणप्रधानकरणत्वम्, तौ हि ५
 लोकयात्रावहनाद्वाह पष्ठेन परमाणुरूपप्रधानाविष्टेयत्वम् । ते हि गति-
 शीलत्वात्पतन्तीति व्युत्पत्त्या पतत्रव्यपदेश्या । सन्धमति सजनयन्निति
 च व्यवहितोपसर्गसम्बन्धः । ते न संयोजयति उत्पादयतीति वार्थः ।
 धावेत्यूर्ध्वससलोकोपलक्षणम् । भूमित्यधस्तात् । एकेत्यनेनानादिता
 लक्ष्यते इति । तथा “ अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स १०
 शृणोत्यकर्णः । स वेत्ति विश्वं न हि तस्य वेत्ता तमाहुरभ्यं पुरुषं
 महान्तम् ” । स्यातिरपि “ अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुः-
 खयोः । ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वा ” इति । व्यास-
 वचनं च, “ द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च । क्षरः सर्वाणि
 भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ १ ॥ उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मे- १५
 त्युदाहृतः । यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥३॥ ” इति ।

तस्मादेक. सकलजगता सूत्रणात्सूत्रधार.

कर्मक्लेशादिभिरभिहतः कापि काले न नाम ॥

नित्यज्ञानाद्विशदविदिताशेषविश्वप्रपञ्च

सोऽय सिद्धस्त्रिपुरविजयी जात्ययुक्तिप्रपन्थात् ॥ ३७५ ॥ २०

दृहो विमोहवदसत्यमपास्य शाठ्य

ऋडा तवेयमथवा हृदि कोऽपि कोप ॥

येनास्तिकानपि वितर्कपटनपीमान्

यौगान्दिनोऽयसि विश्वविदः न्यक्से ॥ ३७६ ॥

तथा हि यौगाः सततं विमुक्तिनिर्दोषतासिद्धिकृते शिवस्य ।

सा सगतिं नैति यतो विरोध. सातत्यमुक्त्योरिह दुर्निरोध. ॥३७७॥

मुक्तः प्रसिद्धः सुधियां स एव यस्य ध्रुवं वन्द्यविविः परामूर्त् ॥

उच्छृङ्खलेभ्यः खलु गृङ्खलेभ्यो यथा व्यपतः पुरुषोऽत्र मुक्त. ॥३७८॥

५ वन्वे च सत्यस्तु कथं कथञ्चिन्मुक्तौ सदात्वेन समन्वितत्वन् ॥

स्याच्चेत्तदा चन्द्रकलावचूलः कार्यं सदेत्येतदपि स्फुटं स्यात् ॥३७९॥

कार्यतैवास्य नास्तीति तस्याः सखे किं सदात्वं घटाकोटिमाटीकते ॥

मुक्ततैवास्य नास्तीति तस्या. सखे किं सदात्वं घटाकोटिमाटीकते

॥ ३८० ॥

२० मुक्तास्त्येव चेत्पार्वतीप्रेयसः कार्यताप्यस्ति सत्यं त्वदुत्प्रेयया ॥

कारणाभावतः कार्यता नास्ति चेन्मुक्ता मास्तु वन्द्यज्ञयामावतः

॥ ३८१ ॥

ध्वस्तमोहेन यत्कन्दलीकृन्मत नेश्वरो मुक्तिमानैव वद्धो यतः ॥

नाप्यमुक्तो न यत्क्लेगसंश्लेषवान्नित्यमुक्तस्ततो युक्तितः स्यादिति

॥ ३८२ ॥

१५

यच्चापि विश्वत्रयसूत्रणायामेक परं शाश्वतमूत्रधारः ॥

कात्यायनीकामुक इत्यकीर्तिं कीर्त्तिं तदप्यत्र न ते करोति ॥ ३८३ ॥

तथा हि शगभृन्मौलैश्चैलोक्यघटना भवेत् ॥

यथारुचि प्रवृत्तिः किं कर्मतन्त्रतयाथवा ॥ ३८४ ॥

२० धर्माद्यर्थमथोद्दिश्य यद्वा क्रीडाकुतूहलान् ॥

नियग्रहानुग्रहार्थं वा सुखम्योत्पत्तयेऽथ वा ॥ ३८५ ॥

यद्वा दुःखविनोदार्थं प्रत्यवायक्षयाय वा ॥

भविष्यन्प्रत्यवायम्य परीहारकृते किमु ॥ ३८६ ॥

अनाकृतापुगाङ्कि वा किंवा न्वभावन ॥

एकमेवनेते न्युः प्रकाराः परदु.सहा. ॥ ३८७ ॥

ज्ञानेन पौरुषविकल्पनायां कदाचिदन्वाहगपि त्रिलोकी ॥

न नाम नैयत्यनिमित्तमन्याः किञ्चिद्विरूपाक्षरुचे. समन्ति ॥ ३८८ ॥

करोत्यं तां यदि कर्मतन्त्र. स्वतन्त्रतैतन्य तदा कथं न्यात् ॥ ५

सखे न्वतन्त्रत्वमिदं हि येषा परानपेक्षैव सदा प्रवृत्तिः ॥ ३८९ ॥

कर्मभेदस्य च कर्तृतायामीशस्य युक्ता न खलु प्रवृत्तिः ॥

कर्मैव यन्मादाखिलत्रिलोकी करिष्यते चित्रविभाकपात्रम् ॥ ३९० ॥

नाचेतन कर्म करोति कार्यमप्रेरित चेद्दिह चेतनेन ॥

यथा नृदित्येतदपास्यमाननाकर्णनीय पुरतः सकर्णैः ॥ ३९१ ॥ १०

तृतीयकल्पे कृतकृत्यभावः कथं भवेद्भूतपते कथञ्चित् ॥

प्रमोजनं तस्य तथाविधस्य धर्मादिकं हन्त विलभ्यते यत् ॥ ३९२ ॥

अथापि शम्भुर्जगतां विधाने प्रवर्तते श्रीडनकौतुकेन ॥

कथं भवेच्छिं स वीतराग. सखे प्रनर्त्तार्कनण्डलीव ॥ ३९३ ॥

पस्वन्मचनमत्र भूपतिरयं राज्ञीयनेते सुता-

१५

स्तङ्गन्तस्तुरगा इमे नदनुचामेषा घटा दन्तिनाम् ॥

सानन्ताः सभयं नमन्ति नितरानेते तदेवं शिशु-

त्रातोऽप्यारमति स्फुटं सिकतिल्लोतास्विनीना तटे ॥ ३९४ ॥

विनिग्रहानुग्रहसाधनाय प्रवर्तते चेद्गिरिशस्तदानीम् ॥

विरागता द्वेषविमुक्तता वा तथाविधस्त्रानिवदस्य न स्यात् ॥ ३९५ ॥ २०

उत्पत्तये न च सुखन्य तथा प्रवृत्तिः

शम्भोर्यतः सुखगुणोऽत्र न सन्मत्स्ते ।

स स्वीकृतो दशगुणेश्वरवादिभिर्ये-

स्तैरप्यस्तावुपगतो वत नित्य एव ॥ ३९६ ॥

- कल्पः। असति करिकेसरिकलापकल्पे कथं न स्यात्। तस्य पदार्थपञ्चतयी-
वृत्तित्वेन स्वीकृतत्वात् । असतश्च तदन्यतरत्वाभावात् । नापि तृतीयः ।
एकान्तवादीना सदसद्रूपताया अनभ्युपगमवाधितत्वात् । नापि चतुर्थः ।
यतोऽयमत्राभिसन्धिः । स्वरूपेण तत्र सत्राप्यसत्सत्तासम्बन्धात्
५ सदिति । दुरभिसन्धिरयम् । विधिप्रतिषेधयोरन्यतरतिरस्कारनान्तरीय-
त्वात् । यस्त्वत्र व्योमशिवस्यैव तदयुक्तम् । निष्ठासम्बन्धयोरेककाल-
त्वाभ्युपगमात् । तथा हि पदार्थानां स्वकारणसम्बन्ध एवोत्पत्तिर्न
पूर्वसत्त्वं सत्कार्यवादप्रतिषेधादिति । यश्च कन्दलीकास्य अनित्येषु तु
प्रागसत् एव सत्ता कारणसामर्थ्यात् । न च खरविषाणादिषु प्रसङ्गः ।
१० तदुत्पत्तौ कस्यचित्सामर्थ्याभावादिति समाधिः । सोऽपि न सुधीसमा-
धये । एवमप्यसति वस्तुनि समवाय इति पक्षस्यैव कक्षाकारात् । तत्र
च प्रोक्तो दोष । प्रसङ्गविपर्ययाभ्यां च वाध्यते । असति सत्तासम-
वायस्तत्सदेवेति प्रसज्यते । यथा व्योम । सत्तासमवायश्चाभ्युपगतः
पटादिकार्येषु । अथ न तेषां सत्त्वमिष्यते । भवतु तर्हि विपर्ययः ।
१५ यदसन्न तत्र सत्तासमवायः । यथा व्योमकमले । असन्ति हि विवा-
दास्पदपटादीनीति । न सत्तासमवायादपि कार्यं सद्यतस्तथाभूत कार-
णेषु समवेयात् । नाप्यसत्तत्र समवैति । असत् खपुष्पस्यैव कचिदपि
समवायासम्भवात् । उभयरूपमित्यादिपक्षद्वयं त्वनन्तरदूषितैतादृशपक्ष-
द्वयवद्दूषणीयम् । किञ्च यदि स्वकारणेषु समवायः कार्यत्वम् । तदा
२० समवायस्यानित्यताप्रसक्तिः । कादाचित्कत्वात् । अथ नाय कादाचि-
त्कः । तर्हि घटादिकार्यमपि कथं कादाचित्कं स्यात् । तल्लक्षण-
भूतस्य स्वकारणसमवायस्य सदा सत्त्वात् । अथ नास्य सदा सत्त्वे
कारणरूपोपाधिमानेव ह्ययं कार्यत्वमुच्यते । तद्व्यावृत्तौ च नाय तदुपा-
धिमान् । यथा दण्डव्यावृत्तौ पुरुषो न दण्डीति । न चोपाध्यभावे विशये-

१ ' अभिसन्धेः ' इति भ पुस्तके पाठः । २ ' च ' इति प. भ पुस्तकयोः
पाठः ।

- सिद्धौ । अने । विष्णुप्रासाद । अणो । पनापि । न । अने । अणु-
 नो । अणोपि । पञ्च । अने । पञ्च । अणोपि । अणोपि । अणोपि । अणोपि ।
 अणोपि । अणोपि । अणोपि । अणोपि । अणोपि । अणोपि । अणोपि । अणोपि ।
 १९ शिति । मान्मभोदि । न । अणोपि । अणोपि । अणोपि । अणोपि । अणोपि ।
 पञ्च । अणोपि । अणोपि । अणोपि । अणोपि । अणोपि । अणोपि । अणोपि ।
 तन । अणोपि । अणोपि । अणोपि । अणोपि । अणोपि । अणोपि । अणोपि ।
 तन । अणोपि । अणोपि । अणोपि । अणोपि । अणोपि । अणोपि । अणोपि ।
 २० अणोपि । अणोपि । अणोपि । अणोपि । अणोपि । अणोपि । अणोपि । अणोपि ।
 अणोपि । अणोपि । अणोपि । अणोपि । अणोपि । अणोपि । अणोपि । अणोपि ।
 तन । अणोपि । अणोपि । अणोपि । अणोपि । अणोपि । अणोपि । अणोपि ।
 सिद्धौ च कथं कथं अणोपि । अणोपि । अणोपि । अणोपि । अणोपि । अणोपि ।
 केनचिदजानात् । यो' कुरुते । अणोपि । अणोपि । अणोपि । अणोपि । अणोपि ।
 १५ कस्य बुद्धिमद्वेतुः क्वचित् । अणोपि । अणोपि । अणोपि । अणोपि । अणोपि ।
 अणोपि । अणोपि । अणोपि । अणोपि । अणोपि । अणोपि । अणोपि । अणोपि ।
 तन । अणोपि । अणोपि । अणोपि । अणोपि । अणोपि । अणोपि । अणोपि ।
 २० परमाणुना केनचिदज्ञाने कथं अणोपि । अणोपि । अणोपि । अणोपि । अणोपि ।
 परमाणुना केनचिदज्ञाने कथं अणोपि । अणोपि । अणोपि । अणोपि । अणोपि ।
 सन्भवति ।

अणोपि च वताकार्ये सति त्रिलोकी सुदुःस्थिता समभूत् ॥

यद्वा किमत्र चित्र यदकार्यं भवति दौस्थ्याय ॥ ४०८ ॥

एवं च वरिष्ठा भो योगगरिष्ठाः, चक्रे शिवसिद्धिर्मानेन भवद्भिः ।

- यत्वादित्यादावपि पक्षीकरणमेव शरणं स्यात् । अथ पक्षीकृतेनैव व्यभि-
 चारोद्भावनेऽनुमानमात्रमुद्रामङ्गप्रसङ्गः । तथा हि घूमानुमानेऽपि ग्रन्थ-
 मेवं वक्तुम् । वहिव्यभिचारी घूमः पर्वतनितम्बे तमन्तरेण । यदि हि
 तत्रापि प्रत्यक्षेणाशुशुक्षणिः प्रक्षिप्तः स्यात्तदा को नाम न मन्त्रे
 ५ व्यभिचारम् । न चैवम् । अयोग्यदेशस्थतया तत्र प्रत्यक्षस्य विधौ
 प्रतिषेधे वा कुण्ठितत्वेन सन्देहात् । अत एव हेतोरत्रावसरः ।
 “सन्दिग्धे हेतुवचनम्” इति वचनात् । न चैवं प्रस्तुतेऽस्ति । नेदीयस्यै-
 वचनैरप्यवधानैकचित्तैरपि तृणादिषु प्रत्यक्षेण प्रतीतेरनुपलम्भात् । अत्र-
 मेव च प्रतियोगिनः प्रतियोग्यन्तरापेक्षयानुपलब्धिरुच्यते । ततोऽनुपल-
 १० विवधाधितमेव व्यवहारसाधनापेक्षयानुमानवाधितमुच्यते । न चानुमा-
 नवाधितेऽप्यनुमानान्तरावकाशः । अथ दृश्यविशेषणस्यैवाभावं व्यवहार-
 यति । दृश्यादृश्यसाधारणं च बुद्धिमत्त्वमिति दृश्यतानियमानुपपत्तेर्बुद्धि-
 मतः कथमनुपलब्धिमन्त्रेण तृणादिजन्मनि निषेधः । ततः सन्देहात्पक्षी-
 करणन्याय्यमिति चेत् । तदेतदतिस्थवीय । व्याप्तिसाधनायाध्यक्षानुप-
 १५ लब्धोरधिकारदानादेव दृश्यतास्वीकारस्य प्रसङ्गायातत्वात् । न ह्यदृश्ये
 प्रत्यक्षमन्वयसाधनमनुपलब्धिर्वा व्यतिरेकसाधिनीभवितुमर्हति । दृश्यते
 तु नियतस्तृणादिना व्यभिचारचकितचेताः प्रत्यक्षागोचरेण बुद्धिमता
 व्याप्तिं गृह्णीयात् । गृह्णातु, न तु तत्र प्रत्यक्षानुपलम्भाश्रयः श्रेयानम् ।
 ननु दृश्यादृश्यविशेषणमनपेक्ष्य प्रेक्षावत्त्वमात्रेण व्याप्तिग्रहः । नैवम् ।
 २० तावतापि हि प्रत्यक्षकृताया व्याप्तेरनवकाश एव । दृश्यैरुत्सवमा-
 नियता हि सा कथं दृश्यादृश्यसाधारणरूपविषया भवेत् । तदि-
 दृश्यमदृश्यं च रूपमेकबुद्धिमत्त्वादिवर्मानुगृह्णावपि स्वभावविप्रकर्षेण
 राश्यामन्वयन्त भिन्नजाति । ततः प्रत्यक्षं दृश्यैकजातिस्वीकारेण प्रकृत-
 भिन्नग्वानानभिज्ञं तद्विशिष्टमेव साधारणमपि धर्मं व्यापकमादर्शयति ।
 २५ यद्यपि देशकालविप्रकृतमपि न दृश्यम् । तथापि दर्शनयोश्चतयैक-
 जाल्पेति । स्वभावविप्रकृतस्यैव प्रत्यक्षेण परिहारान् । सर्वान्तरा-
 हि नियतविशेषपर्यवमानाद्वाधिमिरेव न स्यात् । यथा हि स्वप्रकृत-

- शक्यः । निवृत्तिमात्र तु दासीगर्दभन्यायेनाकार्यकारणयोरपि मुलम् ।
 एवं च किं बुद्धिमत्कारणव्यापाराभावाद्धिहायसि कार्यत्वाभाव उ
 कारणमात्रविप्रयोगादिति सन्देहः । तथा च स 'विफलः प्रयासः ।
 अन्वयोऽपि हि कार्यमात्रस्य कारणमात्रेण गृह्यन्तानुतस्वित् पुन-
 ५ विशेषणेन कारणेनेति सन्देह एव । अथ दृष्ट एवायं पुरुषविशेषण-
 कारणरूपो विशेषः कथं परिहर्तुं शक्यो घूमे दहनान्भवत् ।
 यद्येवं दृश्यशरीररूपो विशेषः प्रतीत एव कथं परिहर्तुं शक्य ।
 चित्रमानोर्भासुराकारवत् । स हि तर्हि विशेषो व्यभिचार्यते भूधरादिषु
 दृश्यशरीरकर्तार विनापि कार्यत्वस्य दर्शनादिति चेत् । व्यभिचार्यता
 १० नाम । किन्तु यथा दृष्टत्वात्पुरुषविशेषणकारणेऽन्वयो भवताभिधीयते
 तथा कार्येऽपि परिदृष्टविशेषे एव पुरातनप्रासादादावन्वयोऽभिधीयता
 न तु भूधरादाविति किं नश्छिन्नम् । नन्वेवं जैनानामपि कथं काप्यनु-
 मानादतीन्द्रियवस्तुसिद्धिः । तदसार्थीयः । उपलम्भानुपलम्भप्रभव-
 तर्कप्रमाणाद्यासिग्रहणवादिनामेवविधदोपश्लेषासम्भवात् । प्रत्यक्षा-
 १५ नुपलम्भाभ्यां तु तद्ग्रहणवादिनां नास्ति तदोपेभ्यो मोक्ष इति । अपि
 च कथं प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यां कार्यमात्रस्य बुद्धिमत्कारणविशेषेण
 व्यासिग्रहणमनुगुणम् । यतोऽभू प्रत्यक्षानुपलम्भां विशिष्टकार्यकारण-
 जात्युल्लेखेनैव कार्यकारणभावग्रहणाय भवते । तथा हि प्रत्यक्षानुपल-
 म्भप्रवृत्तिसमनन्तरमीदृशात् ज्वलद्भासुरस्वरूपविशेषादीदृशकपोतकण्ठ-
 २० धूसरमक्षिकण्ठविकारकारि वस्तु जायते । ईदृशात्पुरुषविशेषात्पृथुघ्नो-

१ 'अन्यथासिद्धिशून्यस्य नियता पूर्ववृत्तिता । कारणत्व भवेत्तस्य-' इति
 कारणत्वलक्षणेऽन्यथासिद्धस्य न कारणतेति निश्चितम् । तथा च घटोत्पत्तौ शि-
 सि मृत्तिकामानीतवती दासी तथा तदानयनकारी गर्दभश्च न कारणं किन्तु मृत्ति-
 कैव । अन्यथासिद्धिशून्यत्वात् । मृत्तिकारहर्त्री दासी गर्दभश्चान्यथासिद्धौ । उपाया-
 न्तरेणापि मृत्तिकानयनस्य सुकरत्वात् । एतद्विचार्य निवृत्तिमात्र तु' इत्यादिनिर्देशः ।
 २ 'सकलप्रयासः' इति प भ पुस्तकयोः पाठ । ३ 'न तथा' इति प.
 पुस्तके पाठः । ४ 'ग्रहवादिनां तेषामेवविध' इति प भ. पुस्तकयोः पाठः ।

- सर्वत्रानुमानरूपे विषये तत्तस्य प्रामाण्यक्षयमादद्याति नियते वा ।
 प्राक्तने प्रकारे धूमध्वजानुमानमपि न स्यात् । किमिदानीं शरा-
 भीश्वरानुमाने भविष्यति । नियतेऽपि विषये किमिष्टिवशाच्चनिचारदर्शनं
 व्याप्तिग्राहिप्रमाणस्य प्रामाण्यक्षयं कुरुते स्वयं तत्रैव प्रवृत्तितो वा ।
- ५ इष्टिवशान्नियते विषये व्याप्तिविहितो व्यभिचारदर्शनं वराकमुदात्ताद-
 मिति न कश्चिद्वेतुरहेतुर्वा तत्त्वतः । धूमेऽपि स्वेच्छया व्याप्तिगण्डन-
 प्रसङ्गात् । तत्रैव प्रवृत्तितन्तु नियतविषयत्वं व्यभिचारगोचरस्यापि
 प्रत्यक्षस्य कथम् । यावता यथा नियतजातिप्रवृत्तिवृद्धिनत्वेन कार्य-
 मात्रस्य व्याप्तिग्राहिप्रत्यक्षं सर्वविषयमिष्टम् । तथा व्यभिचारगोचरनामि
- १० सर्वविषयमेवास्तु । कथं नियतविषयम् । अन्यूनानतिरिक्तविषयकत्वा-
 दुभयोः । तस्मादेकविषय एव व्याप्तिग्रहो व्यभिचारचेतनं चेति किम-
 धुनापि साधनमसाधनं वा स्यात् । भवतु भवदुपरोवाच्यव्यभिचारदर्श-
 नस्य नियतविषयत्वम् । तथापि न सकृदेव व्यभिचारवतां नद्वोषः ।
 किन्तु क्रमेण । व्याप्तिग्रहणकाले च व्यभिचारिणामपि व्यभिचारदर्शन-
- १५ माहृत्य नास्तीति धूमस्य पटादिकार्याद्विशेषाभावादहेतुत्वम् । हेतुत्वे
 वा धुमस्येव पटादिकार्यस्यापि हेतुत्वं स्यात् । न च
 सर्वस्यान्यस्य कार्यस्य व्यभिचारदर्शनाद्धूमे व्याप्तिविश्राम इति वाच्यम् ।
 अशक्यो ह्ययमर्थो व्यभिचारविषयाणामनन्तत्वाद्देशादिविप्रकर्षता
 गोचरीकरणकालापेक्षया पुरुषायुषः कर्तव्यत्वात् । तस्माच्चनिचारदर्शन-
- २० वन्नियतविषय एव व्याप्तिग्रहोऽपि निरपवादः । नन्वेवं केनचित् कापि
 व्याप्तिग्रहणे परेण व्यभिचारोपदर्शनाद्यैषा साधारणानेकान्तव्यवस्था सा
 दुःस्थेति चेत् । एवमेतद्यदि बुद्धिपाटवनियमः सर्वेषाम् । मन्दबुद्धिस्तु
 सादृश्यादिना जातिविशेषप्रवृत्तेऽपि प्रत्यक्षे जात्यन्तरेणैकीकृत्य
 व्याप्तिग्रहणाभिमानादनुमानमातिष्ठमानः पटुना परेण व्यभिचारनादर्श-

१ शक्तिरत्वादुभवोरिति प. न. पुस्तकयोः पाठः । २ ' विश्राम ' इति वु
 अपाणिनीयम् ।

षोऽस्ति । अत एव न पाण्डुद्रव्यमात्रात्कुमुदकपोतादिर्देहनानुमानम् ।
 धून्त्वासानान्यत्स्यैव ततो भेदापादकत्वात् । किं च । यदि कुम्भादौ
 कार्यत्वमात्रस्य बुद्धिमदन्वयव्यतिरेकानुविधानदर्शनात्पृथिव्यादावपि
 कार्यतेष्यते । तर्हि केषाञ्चिन्मणिमुक्तादीना पुरुषान्वयव्यतिरेकानु-
 विधानस्योपलम्भाद्रत्नाकरसमुत्थानामपि तत्कार्यत्वप्रसङ्गः । इष्यत ५
 एवं पुरुषस्तत्रापीश्वरः कर्तेति चेत् । कथं तर्हि तत्राकृत्रिमव्यवहारो
 लोकस्यास्त्वलद्रूपः । तत्रेश्वरस्य कर्तुरतीन्द्रियत्वेनानुपलम्भादिति चेत् ।
 न । अन्यत्रापि सर्वत्र कर्तुरनुपलम्भादेशकालविप्रकृष्टस्य कर्तुरुपलम्भा-
 सम्भवादतस्तोष्यदृष्टकर्तृकेष्वकृत्रिमव्यवहारः । सागरसमुत्थादिभि-
 सनानार्थताथवा स्यादविशेषात् । तज्जातीयेषु कर्तुरुपलम्भाददृष्टकर्तृके- १०
 ष्वपि कर्तुरनुमानात्कृत्रिमव्यवहार इति चेत् । सामुद्रेष्वपि दृष्ट-
 कर्तृकसमानजातीयत्वेन कर्तुरनुमानात् कृत्रिमव्यवहारः किं न न्यात् ।
 अन्यथात्रापि मानूदविशेषात् । सामुद्राणा दृष्टकर्तृकनप्पादिविजाती-
 यत्वेन कर्तुरनुमानायोगात्कृत्रिमव्यवहाराभावे स्थावरादिकार्यन्यापि
 दृष्टकर्तृकप्रामादादिकार्यविजातीयत्वात् । कर्तुरनुमानं न स्यादविशेषात् । १५
 तस्माद्दृष्टकर्तृकसजातीयानामेव कर्तुरनुमानं युक्तम् । यथा जीर्णरूप-
 प्रासादादीनाम् । तत्रापि मानेन लौकिकपरीक्षकागानक्रियादर्शिनानपि
 कृत्रिमबुद्धयुत्पत्तेः । न तद्विजातीयाना कर्तुरनुमानं युक्तम् । यथा
 नदनदीपर्वतादीनाम् । लौकिकपरीक्षकानोन्तत्र कृतमुदयनुचये । एवं
 विशिष्ट कार्यत्वमसिद्धं वसुधादिषु । कार्यत्वमात्रं पुनरप्रसिद्धव्याति- २०
 मिति स्थितम् । यच्च प्रत्यक्षादिभिरबाधनानपक्षत्वेन कालत्वमप-
 दिष्टत्वं प्रत्यादिष्टम् । तदपि न स्पष्टम् । पक्षैकदेशस्य तु प्रादेशेऽप्यप्येव-
 कर्तृकस्याप्यगृह्यमाणकर्तृकतया प्रत्यक्षेण वापनत् । अथ न प्रत्यक्षेण
 पक्षैकदेशोऽन वाधितुं शक्यः । कर्तुः प्रत्यक्षेण अर्थात्मयोग्यत्वं इति
 चेत् । न । प्रत्यक्षानुपलम्भान्वा व्यातिप्रसिद्धजातीकरेण इत्यत्र न चिन्ते २५

- दासीनस्य च कर्तृत्वप्रसङ्गात् । किन्तु परिदृष्टसामर्थ्यकारकप्रयो-
क्तृत्वम् । तस्मिन् सति कार्योत्पत्तेः । तच्चाशरीरस्यापि निर्वहति ।
यथा स्वशरीरप्रेरणायामात्मनः । अस्ति तत्राप्यस्य स्वकर्मोपार्जितं
तदेवेति चेत् । सत्यमस्ति । परं प्रेरणोपायो न भवति । स्वात्मनि
५ क्रियाविरोधात् । प्रेर्यतयाऽस्तीति चेत्, ईश्वरस्यापि प्रेर्यः परमाणु-
रस्ति” इति । तदपि नावदातम् । यतः स्वकर्मोपार्जितशरीरज्ञान-
चिकीर्षाप्रयत्नशालित्वं कर्तृत्वमाचक्ष्महे । सुप्तोदासीनावस्थया
तु शरीरमात्रसद्भावेऽपि विवक्षितकार्यगोचरज्ञानेच्छाप्रयत्नाभावात्
तदुत्पादः । स्वशरीरप्रेरणालक्षणकार्यकर्त्ताऽपि स्वकर्मोपार्जितशरीर-
१० सम्बद्ध एवेति क व्यभिचारप्रचारः । स्वात्मनि क्रियाविरोधोऽ-
पि नास्ति । शरीरावयविनः कापि प्रञ्चस इव प्रेरणेऽपि
स्वस्योपायत्वाविरोधात् । पूर्वप्रसाधितज्ञानस्वप्रकाशवच्चात्राप्यविरोधः
प्रतिविधेयः । एतेन तदप्यपास्तं यद्वाचि केनचित्, किं साक्षाच्छ-
रीरस्य कार्ये व्यापारः परम्परया वा । नाद्यः पक्षः । व्यभिचारात् ।
१५ यदा हि योगी योगशक्त्या सर्पादीनाहरति न तदाहत्य शरीरस्य
व्यापारः । अथ द्वितीयः । तदास्त्येश्वरेऽपि कर्त्तरि परम्परया शरीर-
व्यापारः । ईश्वरोऽपि हि कार्यजातमारभमाणः क्षेत्रज्ञाश्रितमदृष्टम-
पेक्षते । तच्च शरीरावच्छिन्ने आत्मन्युत्पन्नमित्यस्ति परम्परयाऽत्रापि शरीर-
व्यापार इति । यस्मात् क्षेत्रज्ञशरीरमीश्वरस्य न स्वकर्मोपार्जितमिति
२० सिद्धं स्वकर्मोपार्जितं शरीरं कर्तृव्यापकं तदभावाच्च रुद्रे कर्तृत्वाभाव
इति । अतोऽप्यनुमानात्प्रकरणसमत्वमत्र । विवाद बुद्धिमद्वेतुक न
भवति कर्तृसुखदुःखजनकत्वात् । यद्बुद्धिमद्वेतुकं तन्नियमेन कर्तृ-
सुखदुःखजनकम् । यथा घटः । न चेदं तथा । तस्मान्न बुद्धिमद्वे-
तुकमिति । यत्पुनर्बुद्धिमद्वेतुतामात्रमत्र सिपाधधिपितं विशेषो वेत्या-
२५ शङ्कापर्यन्ते तद्विशेषस्य पक्षवर्म्मतावलात् प्रतिलम्भ इत्यभाणि ।

नाय प्रथमं तेन शरीरान्तरमारचनीयम् । तस्यापि निष्पादनार्थं प्रथमतरं शरीरान्तरं करणीयमेवं चानवस्था स्यात् । तथा चापरापरशरीरनिर्माण एवोपधीणशक्तिकत्वान्न कदाचित्प्रकृतमसौ कार्यं कुर्यात् । अथ स्यादनवस्था दोषाय यद्यशरीरोऽसौ कार्यकरणाय तत्काळ

५ एव स्वशरीरमारभेत यावता सदैवास्य शरीरमस्त्येव । कार्यकालभावि खलु शरीर प्राक्तनशरीरसहितेन निर्मित तदपि प्राक्तनतरशरीरसहितेनैवेत्यनवस्थापीयं न दोषाय जायते । बीजाङ्कुरादिवदनादित्वाच्छरीरसन्तानस्य । तथा चाहुर्मूलक्षतिकरीमाहुरित्यादि । तदप्यपूतम् । अदृष्टसण्टङ्कघटितत्वात्सर्वत्र शरीरनाशो-

१० त्पादयोः । येन हि यावदायुःकर्म पूर्वमुपाजितं भवति तस्य तावत्कालं शरीरमवतिष्ठते । यादृशं च तद्भावे तदुपाजितं भवति तदनुरूपेणोत्तरभवे तदुपजायत इति युक्तमस्मादृशेषु सर्वम् । ईश्वरे तु नास्ति तदितरत्र मुक्तात्मनीव कौतस्कुती तत्कल्पना । अथास्त्येवान्नेच्छा भगवती तद्गतात्तन्नाशोत्पादौ भविष्यत इति चेत्, नैवम् ।

१५ अस्या अप्यदृष्टापेक्षयैवात्र सर्वत्र प्रवर्तनात् । अन्यथा कृत सर्वत्रादृष्टकल्पनया । यथा यथा स्थाणोरिच्छा प्रवर्तते तथा तथा प्राणिना सुखदुःखोपभोगस्य सम्भवात् । ततो नास्य शरीरमपि घटत इति कथमीश्वररूपविशेषस्य पक्षधर्मतावलात्सिद्धिः । नन्वसति विशेषे बुद्धिमत्त्वसामान्यस्थानुमानिकस्य तर्हि का गतिरिति चेत् । तत्किमवश्यं भवितव्यमस्य गत्या ।

२० प्रमाणसिद्धमुपपादनीयमिति चेत् । यस्य नामानुपपद्यमानेनोप-
तस्य च वरमनुपपत्तिरेवास्तु । ननु प्रमाणसिद्धमनुपपन्नमिति विरुद्धम् । एवं तर्हि प्रमाणसिद्धिप्रतिघात एवास्त्वविरोधाय । न पुनरनुपपन्नस्योपपत्तिः । कथं तर्हि साधनस्येद् दूषणम् । नेदं साधनस्य
२५ दूषणम् । किन्तु वादिनो योगस्य । यौ हि ज्ञानमात्रोपेतत्वमित्यानित्ये-
च्छाप्रयत्नोपेतत्वसशरीराशरीरत्वादिविशेषपरिहाण्या गगनकुसुमाय-

यथा...
 ...
 ...

१९ ...
 ...
 ...

२० ...
 ...
 ...

२१ ...
 ...
 ...

२० ...
 ...
 ...

२५ ...
 ...
 ...

...
 ...
 ...
 ...

१९) ...
 ...
 ...

२१) ...
 ...
 ...

२०) ...
 ...
 ...

२५) ...

१ 'सम्भवेनासकल' इति प. भ. पुस्तकयोः पाठ ।

नन्तरेणापि प्रवृत्तेः । स्वमन्दिरस्य केनचित्कारणात् । अथ मन्दिरा-
दावपि पशुपतिरेव कर्ता नास्मदादिः । सकलकार्यकूटघटनलम्पटो
हि धूर्जटिः । स्वमाद्यपि सकल स एव विधत्ते । परसम्प्रदानवेदी
चायमिति । तदचतुरस्रम् । एव कुलालादेरप्यकर्तृत्वप्रसङ्गेन दृष्टान्ता-
भावात्कार्यानुमानानुदयापत्तेः । तस्माद्यद्यवश्य सम्प्रदानतापेक्षं ५
कर्तृत्वम् । तदा स्वात्मापि सम्प्रदानमेषितव्यं । अस्तु वा पर एव
सम्प्रदानम् । किन्तु तमपि सम्प्रदानव्यवहारप्रासिद्धं तथाविधचेष्टा-
विशिष्टदेहाकारं विहाय क्षेत्रज्ञस्वरूपं कुलालादिर्न ज्ञातुमीश ।
उपकरणशब्दसंगृहीतान् कर्माशयभेदान् वा । ततो यथा कुलालस्तान्
नेगानविद्वान् दण्डचक्रादिवेदनेनैवोपकरणज्ञस्तथानुमीयमाना अपि १०
शुद्रजन्तवः स्वकीयकरणमुखादिज्ञानेनाप्युपकरणज्ञा भविष्यन्तीति कुत-
त्त्यमेतत्क्षेत्रज्ञस्वरूपतदीयधर्माधर्माशयभेदपरिज्ञानम् । अथ पृथि-
व्यादिकर्तुरशरीरस्य कुतोऽमुखाद्यसगतिरिति चेत् । अशरीरस्य सिद्धि-
सङ्गतिरेव नास्तीति कुतोऽस्याङ्गसङ्गतिचिन्ता । एकत्वे हि सिद्धे
शरीरी प्रादेशिको न सर्वकर्मणि समर्थ इति सामर्थ्यादशरीरिकर्तृ- १५
त्सिद्धिप्रत्याशा स्यात् । एकत्व च दु साध्यमित्युक्तम् । अस्तु
वाऽयमशरीरी । तथापि न दोष । नन्वशरीरत्वे दण्डचक्रकरमुखाद्युप-
करणानुपपत्तेः पारिशेष्यानुमानेन कर्माशयभेदज्ञानेनैवोपकरणज्ञान-
निष्ठेति चेत् । तदनुन्दरम् । दिक्कालसमवायादेरप्युपकरणशब्दसंगृहीतस्य
ज्ञानेन तज्ज्ञतानात्रस्यैव कृतार्थत्वात् । क. पुनरसौ विशेषो २०
यतस्तदवस्थस्य दिगादिज्ञानेनैवोपकरणज्ञता न धर्मादिज्ञानेनेति ।
उभयज्ञानेनैव भवत्विति चेत् । तदयुक्तम् । न हि यावदुपकरणं ताव-
त्कर्त्राऽवश्यं ज्ञेयमिति दृष्टम् । न दिगादिज्ञानेनैवोपकरणविधिन्तदवस्थ-
स्येति निश्चय ब्रूमो यतो विशेषपर्यनुयोग. क्रियेत । किन्तूपकरणज्ञाने-
नैवेति दिगादेरपि चोपकरणत्वसम्भवात्तज्ज्ञाननात्रेणैव उपकरण- २५

जतायाश्चरितार्थान्न पारिशेष्यविश्रान्तिस्तन्नेत्युच्यते । ततो यथा परापरकर्तृषु दण्डनकादितुरीयेमाणुषकरणपरिहृपरम्भगयाभपगपरैक्यकरणैर्द्धर्मादिवागैरेवोपकरणजनाम्भितिरुपलब्ध्या तत्र, तथा किमत्राप्यन्तु, यद्वा धर्मादिमादायैवेति संदेह एव । यदि पुनरन्यदुपकरणं न न्यात्

- ५ पारिशेष्यव्याम्यान शोभेत । तन्मादृशरीरत्वेऽपि न धर्मादिजानाकृष्टिः, किं पुनस्तदमिद्वो । अथ मानूदुपकरणजनया धर्मादेवेदयिता । नियमेन कार्यजतया भविष्यति । यतः कर्ता कार्यरूपस्य वेदकः, स एवेश्वरः । इत्यपि न सारम् । यतः कार्यस्य रूप स्वरूपमात्रमेवोच्यते धर्माधर्महेतुत्वविशेषित वा । नाद्यः पक्षः । दानहिंसादिक हि
- १० कुर्वन्तो जनास्तं वेदयन्त एव स्वरूपमात्रेण । न च त ईश्वराः । नापि द्वितीयः । यतो न धर्माधर्महेतुत्वेन कार्यरूपनिश्चयस्तत्कारिणोऽप्यवश्य भावी कुम्भकारवत् । न हि कुम्भकारः कुम्भोऽयं धर्महेतुरधर्महेतुवेति निश्चिनोति । अथास्ति कापि कार्ये धर्माधर्महेतुत्वनिश्चयः । उददानादिकार्ये धर्महेतुहिंसादिकं त्वधर्महेतुरिति प्रतीतिरिति चेत् । अस्त्येव
- १५ कचित्कार्येऽसौ । पर नास्मादेकान्तिकी सिद्धिः । केषांचित्तन्निश्चयं विनापि कार्यकरणदर्शनात् । तद्वदत्रापि कार्यकरणस्य सम्भाव्यमानत्वात् । ततो न धर्माधर्मयोः कस्यचिज्ज्ञानसम्भवः । तदभावाच्च कथं तदधिष्ठानम् । ततो यथा चेतनानधिष्ठितावपि धर्माधर्मां कार्याय पर्यामुतस्तथा परमाप्वाद्यपि शरीराद्यारम्भे प्रभविष्यति कृतं चेतनेनाविष्टायकेन । ननु परमाप्वादेरचेतनस्य चेतनानधिष्ठितस्य स्वयमेव कथं प्रवृत्तिरिति चेत् । अस्तु तावदचेतनयोरपि धर्माधर्मयोश्चेतनेनानधिष्ठितयोरेव कथं स्वयं प्रवृत्तिरिति प्रतिबन्दिन्यायः । ईश्वरस्यैव तु कथं प्रवृत्तिः । नन्वसौ चेतनस्ततो बुद्धिपूर्वं प्रवर्त्यतीति चेत् । तर्ह्यसाविष्टानिष्टोपादानपरिवर्जनार्थं प्रवर्तमानोऽकृतार्थत्वेनानीश्वरः स्यात् ।
- २५ बुद्धिपूर्विकायाः प्रवृत्तेर्हेयोपादेयजिहासोपादिस्ते अप्यवश्यमङ्गीकर्तव्ये । यत्र ते तत्राकृतार्थत्वं यत्राकृतार्थत्वं तत्रानीश्वरत्वमिति प्रसज्यते ।

कथमपूर्वकर्मसंचयकर्तृत्वमिति न किंचिदेतत् । तस्मान्न बुद्धिपूर्विकेश्वरप्रवृत्तिः ।

स्वभावत्वादेवासौ प्रवर्तत इति चेत् । एवं सति सतोऽपि चैत-

न्यस्य प्रवृत्त्यनङ्गत्वाद्चेतनस्यैव स्वभावः किं

५ स्वभावत्वादेवेश्वरस्य प्रवृत्तेऽप्येते, किमदृष्टकल्पनया । कारकशक्तिपरिज्ञान-
तिरित्यस्य पक्षस्यान्यान्य-
पक्षाणां च खण्डनम् । लक्षणस्यास्त्येव चैतन्यस्य प्रवृत्तिं प्रत्यङ्गभावस्त-

त्परिज्ञानाभावेऽधिष्ठातृव्यापारायोगात् । केवल-

मिदमित्थं स्वार्थं परार्थं वा करोमीति चेतनाया अभावात्स्वभावत-

करोतीत्युच्यत इति चेत् । ननु तत्कारकशक्तिपरिज्ञान कतिपयकारक-

१० शक्तिविषयं समस्तकारकशक्तिविषयं वा । आद्यकल्पनायामधिष्ठातुरसर्व-

ज्ञत्वम् । किं चैतन्नित्यमनित्यं वा । नित्यं चेत्, तदा कारकशक्ति-

परिज्ञानस्य नित्यत्वात्सर्वदा तत्कार्यस्योत्पत्तिः स्यात् । अथ न

कारकशक्तिपरिज्ञानमित्येवं कार्यस्योत्पत्तिः, किन्तु यदा कारकं तेना-

धिष्ठितं भवति, न च यज्जानं तदधिष्ठीयत एवेति नियमः, किन्तु

१५ ज्ञानमेवाधिष्ठीयत इति, ततो न कश्चिद्दोषः । तदसत् । यतः प्रयत्न-

गोचरीभूयमापन्नत्वमधिष्ठितत्वमुच्यते । प्रयत्नस्यापि च नित्यत्वात्तदव-

स्था सदा तत्कार्योत्पत्तिः । अथानित्यं तत्, यदा हि यत्कारकं यत्कार्य-

मुत्पादयति तच्छक्तिपरिज्ञानमपि तदैवास्त्योत्पद्यते । तदप्ययुक्तम् ।

यतो यदि कारकं तावत्स्वयमेव कार्योत्पादनप्रागल्भ्यमभ्यस्यति तदा

२० तच्छक्तिपरिज्ञानेन सिद्धोपस्थायिना किं नाम कर्तव्यम् । अथ यदा

यत्कारकशक्तिगोचरं सवेदनं जायते तदा तत्कारकं कार्यं करोतीत्यु-

च्यते । नन्वेतस्य विज्ञानस्य प्रतिनियतकारकशक्तिगोचरताया किं

नियामकम् । न खल्वेतदैन्द्रियकं मानसं वा । तद्धि यत्र यत्रेन्द्रियं

मनो वा व्यापिपर्तिं तत्र तत्र समुत्पाद्यत इति युक्तम् । ईश्वरस्य

२५ त्विन्द्रियमनसोरभावात्कथमेवं प्रतिनियमः । अथ समस्तकारकशक्ति-

विषयं तत्परिज्ञानम् । ननु तदपि नित्यमनित्यं वा । यद्यनित्यम् ।

... विवेकः ...

... विवेकः ...

... विवेकः ...

... विवेकः ...

... विवेकः ...

... विवेकः ...

... विवेकः ...

... विवेकः ...

२० ... विवेकः ...

... विवेकः ...

... विवेकः ...

... विवेकः ...

... विवेकः ...

... विवेकः ...

२१ ... विवेकः ...

... विवेकः ...

... विवेकः ...

... विवेकः ...

... विवेकः ...

२० ... विवेकः ...

... विवेकः ...

... विवेकः ...

... विवेकः ...

... विवेकः ...

२५ ... विवेकः ...

... विवेकः ...

निगरस्मिन्कलावचूलसिद्धौ समयो य पुनरोच्यत प्रमाणम् ।

न्यु तस्य सत्त्वे प्रमाणभावं परत किं यदि वा स्वतो ब्रुवीथा ॥ ४११ ॥

निकल्पे प्राचि संवादाद्विसवादव्यपायत ।

आप्तेन गदितत्वाद्वा स्यात्प्रामाण्यविनिर्णयः ॥ ४१२ ॥

सवागोऽस्ति न तावदत्र निखिलप्रोक्तोपपत्तिक्षया-

देकत्र कचिदस्ति दृष्टविषये तस्यैष चेत्किं ततः ।

तदेकं न समस्ति सत्यमुदितं लोकायतानामपि

ग्रन्थे किं च ततो यतोऽपि स भवेत्सत्यः समन्तादपि ॥ ४१३ ॥

विसंवादाभावः पुनरिह कथं निर्णयपदं

प्रसर्पेत् ब्रूयाश्चेत् कचन तदनालोकनवशात् ।

त्वदीयं तन्त्रत्वाद्यभिचरति विश्वस्य तु न त-

द्विना विश्वज्ञातृन् प्रभवति सुविज्ञातुमपरः ॥ ४१४ ॥

आप्तेन गदितत्वात् तत्प्रामाण्यस्य निश्चये ।

परस्परश्रयानिख्याद्वोषान्नोक्षः कथं भवेत् ॥ ४१५ ॥

आप्तसिद्धौ हि तत्प्रोक्तशब्दस्य स्यात्प्रमाणता ।

सत्यां च तस्यामातस्य सिद्धिः स्यादपकल्पना ॥ ४१६ ॥

न स्वतन्त्रु समयप्रमाणतामक्षपादतनयाः प्रपेदिरे ।

आगनादपि पुरारिस्ताधनं धीमता तदुपपद्यते कथम् ॥ ४१७ ॥

एवं च—

कार्यत्वादिविचित्रयुक्तिपटलीकौटुम्बवष्टिः स्फुट

स्यं सम्प्रति दृष्टदृषणदुर्गैर्निजा दमजे अणात् ॥

तत्त्वादन्तु कथं समस्तजगता निर्वर्तनैकाश्रयी-

न्द्रार्थान्तरणो भवेदखिलवित्तिः मंगय यद्दशात् ॥ ४१८ ॥

केचित्तुदन्ते चरिषे तावत् कोचित्तुनर्मन्जनमादुवन्ति ॥

कुम्भोद्गमभयं गवेष्य कथिदादादिभनेन समन्ता विनेयः ॥ ४१९ ॥

अत्र कापिलः कथिदात् ।

सेपरमाहाननमृपाय कापिले दर्शनेऽपि प्रतिष्ठाभितिष्ठति ॥

तन्मृगं नि-
स्तम्भ ।

प्रवादिनः पराकर्तुमीदम् तथमीदराः ॥४२०॥

- तथा चाह पतञ्जलिः, “ह्येयं कर्मविपाहाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेषः
 ५ ईश्वरः” इति । तत्र च “अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः ह्येयाः” ।
 अनित्याशुनिदुःखानात्मसु नित्याशुनिमुत्पन्नान्मन्यातिरविद्या । दृग्दर्शन-
 शक्त्योरेकात्मतैवास्मिता । दृक्शक्तिरात्मा दर्शनशक्तिर्बुद्धिन्मयोरेकात्म-
 तैव या मोहादभानन्व्य स्मिता । मुखानुशायी राग । मुखनिवन्ध-
 लक्षणश्चित्तवन्धोपरारग । दुःखानुशायी द्वेष । दुःखजनके पदार्थे
 १० हेयत्वनिवन्धो द्वेषः प्रसिद्ध । स्वरसवाही विदुषोऽपि तथा ह्यडोऽ-
 भिनिवेशः । स्वरसवाही कारणनिरपेक्ष एव न केवलमविदुषो विदु-
 षोऽपि तथा तेनात्मना ह्यडोऽभिनिवेशः । यथा जन्मनः प्रभृति प्राणिना
 मरणत्रास इति । कर्माणि शुभाशुभानि । तद्विपाको जाल्यायुभोगाः ।
 आशया नानाविधास्तदनुगुणाः सत्कारा । तैरपरामृष्टोऽनलिनीकृतो
 १५ यः स ईश्वर इति । न चेत्थं तदपरामृष्टताविशेषे मुक्तात्मनामीश्वरत्वं
 प्रसज्यतेत्यभिधातव्यम् । तेषा सर्वदेव बन्धेनापरामृष्ट-
 ताया असम्भवात् । बन्धत्रयस्य प्राकृतिकवैकारिकदाक्षिणसञ्जत्य
 मुक्तेः पूर्वं तेषा सद्भावात् । तत्र प्रकृतावात्मनो ज्ञानाद्ये
 २० प्रकृतिमुपासते तेषा प्राकृतिको बन्धः । यत पुराणे प्रकृतिल्या-
 न्प्रत्युच्यते, “ पूर्णं शतसहस्रं तु तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तकाः ” इति ।
 वैकारिको बन्धस्तेषा ये विकारानेव भूतेन्द्रियाहङ्कारबुद्धीः पुरुषबुद्ध्यो-
 पासते । यान्प्रतीदमुच्यते “ दशमन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचि-
 न्तकाः । भौतिकास्तु शतं पूण सहस्रं त्वाभिमानिकाः ॥ १ ॥
 २५ वौद्धाः शतं सहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः ” इतीष्टापूर्त्ते
 दाक्षिणः । “पुरुषतत्त्वानभिज्ञो हीष्टापूर्त्तकारी कामोपहतमना बध्यत”

सिद्धस्तस्मान्निमलनिमागष्टनैर्भाशाली

कर्महेतुर्ने मन्त्र क्लृप्तः मोऽन देवः क्वाली ॥ ४२१ ॥

स्वप्नक्रियानिरचनप्रगुणाशयेन

श्रद्धाजडेन भवता गदितं यदत्र ॥

५

किञ्चित्सले कपिलदर्शनवद्भवुद्रे

तद्दृष्यमाणमधुना शृणु सावनान् ॥ ४२२ ॥

तथा हि यत्तावदवादि क्लेशेत्यादि तन्नोपपत्तिपथमवतरति । यतः
क्लेशादिभिरपरामृष्टत्वमात्रं तस्य स्वरूपं तस्मिन्सत्यशेषज्ञत्वं वा ।
प्रथमपक्षे मुक्त एवासौ स्यात्तैरपरामृष्टत्वात्तदन्यमुक्तवत् । न पुनरीश्वरः ।

१० अन्यथा तदन्यमुक्तानामपीश्वरत्वप्रसक्तिः । सर्वदा तैरपरामृष्टत्वे सत्य-
शेषज्ञत्वं तस्य स्वरूपं वक्तव्यम् । तत् कुतः सिद्धम् । अशेषकर्तृत्वा-
दैश्वर्याश्रयत्वाद्वा । प्रथमपक्षे स किं स्वतन्त्रः सर्वं कार्यं कुर्यात्, प्रकृति-
परतन्त्रो वा । यदि स्वतन्त्रः, तदा नैयायिकाद्यम्युपगतगिरीशान्न
विशिष्यत इति तद्दृष्टानेव दुष्टताऽस्य प्रतिपत्तव्या । अथ प्रकृतिपर-

१५ तन्त्रः, तदपि न सुसूत्रम् । प्रकृतेः स्वरूपत एवासिद्धेरसिद्धिश्चास्याः
पुरतः पराकरिष्यमाणत्वात् । प्रकृतिपरतन्त्रता च त्रिलोचनस्याऽतिशया-
धानान्मिलित्वैककार्यकारित्वाद्वा स्यात् । न प्रथमपक्षः श्रेयान् । सर्वथा
नित्यत्वेनाविकारिणः शङ्करस्य प्रकृत्यातिशयाधानासम्भवात् । द्वितीयप-
क्षोऽपि न ज्यायान् । सकलकार्याणां यौगपद्येनोत्पत्तिप्रसक्तेः । अप्रति-

२० हतसामर्थ्यस्य शङ्करप्रधानाख्यकारणयुग्मस्य नित्यसन्निहितत्वेना-
विकलकारणत्वात्तेषाम् । अथ यद्यपि कारणयुग्ममेतन्नित्यसन्निहितं
तथापि सकलकार्याणां न यौगपद्येनोत्पत्तिः यस्मादीश्वरस्य प्रधानगताख्यो
गुणाः सहकारिणः सन्ति रजःप्रभृतयः । तेषां च क्रमेणोद्भूतवृत्तित्वा-
त्कार्येष्वपि क्रमो भवति । तथा हि यदोद्भूतवृत्तिना रजसा युक्तो

२५ भवति भर्गस्तदा सर्गहेतुः कार्याणाम् । यदा तथाविधेन सत्त्वेन
संसृज्यतेऽसौ तदा स्थितिहेतुस्तेषाम् । यदा पुनस्तादृशेन तमसा

भो भोः सांख्यास्तदयमियता विस्तरेण व्यपान्त
 सर्वः सन्धग्भवदभिहितः पूर्वपक्षप्रबन्ध. ॥

एवं चैताः सितकरकलामौलिसिद्धिवाताः

कीर्त्तरेन्तर्ज्ञातेति भवता पश्यतामेव याता ॥ ४२३ ॥ २६॥

विज्ञिप्य तीर्थिकमतान्याखिलानि युक्त्या

सर्वज्ञसाधनमिदं विहितं यदित्थन् ॥

५

तद्गुणनेव कवलैः पुनरस्य भुक्तौ

सार्वज्ञेनेति घटना न कथञ्चनापि ॥ ४२४ ॥

इति त्रुवाणमांशांश्वरं प्रत्याह—

न च कवलाहारवत्त्वेन तस्याऽसर्वज्ञत्वं, कवलाहार- १०
 सर्वज्ञत्वयोरविरोधादिति ॥ २७ ॥

तस्याऽर्हत । शेषमुत्तानार्थम् ।

गन्वविरोधादित्यसिद्धन् । तयोर्विरोधसाधकस्यानुमानस्य सद्भावात् ।

तथा हि विवादान्मद केवली कवलाहारवान्
 उक्त्याद्विजातीयत्वेन के-
 वलिनः कवलाहारनिषेध भवति छद्मन्धाद्विजातीयत्वात् । पुन कवला- २५
 शनि दिगन्तरपूर्वपक्षस्य हारवान्त न छद्मन्धाद्विजातीयो यथान्मदादि ।
 विल्लरघ. उपपादनम् ।
 छद्मन्धाच्च विजातीय. केवली तस्मात्कवला-

हारवान् भवतीति । न चात्र हेतोरसिद्धत्वमुद्भावनयिन् । वादि-
 प्रतिवादिभ्या छद्मन्धाद्विजातीयत्वस्य केवलिनः प्रतिपत्तत्वात् ।

अन्यथा छद्मन्ध इव केवलिन्यप्यकेवलित्वप्रसक्ते । न च केवली कवला- २०
 हारवान्, देहित्वादन्मदादिवदित्यनुमाननाधितत्वं पञ्चम्य शङ्कनीयम् ।

देहित्वस्य त्रिदशादिभिर्वाभिचारात् । ते हि देहिनोऽथ च कवला-
 हारवन्तो न भवन्ति । कवलाहारविल्लरघाहारवत्त्वेन तेषा परनागने
 प्रतिपादनात् । ननु केवलिनः कवलाहारवत्त्वं यदि नान्मुनेयेन नदा

कथं तस्य शरीरे औदारिकत्वव्यपदेशः स्यादित्यपि नारेकणीयम् । न खलु तत्र कवलाहारनिबन्धनमौदारिकव्यपदेशं प्रतिजानते सन्तः । किं तर्हि प्रधानपुद्गलारब्धत्वनिबन्धनम् । उदारैः सर्वपुद्गलराशिमध्यप्रधानैः पुद्गलैरारब्धमौदारिकमिति व्युत्पत्तेः । यदपि “ सुहृमिगिन्द्रियपर्यवसितं जायसजोगिकेवलित्ति सवे आहारगा जीवा ” इत्यनेन वचनेनैकेन्द्रियप्रभृतीनां सयोगिपर्यवसानाना प्राणिनामाहारवत्त्वेन सूत्रे प्रतिपादनात्कवलाहारित्वं केवलिनः सितवाससः प्रतिपेदिरे । तदपि सूत्रार्थानवबोधविजृम्भितम् । तत्र हि सूत्रे भगवतः केवलिन एकेन्द्रियादिभिः सह निर्देशान्तराहारोपदेशाच्च शरीरप्रायोग्यपुद्गलग्रहणमात्रमाहारत्वेन विवक्षितम् । अन्यथा निरन्तराहारः कवलाहारेण भगवान्केवली भवेत् । न चैतदिष्टं भवद्विरपि । अथैकेन्द्रियादिभिः सह निर्देशेऽपि निरन्तराहारोपदेशेऽपि च सूत्रे यथासम्भवमाहारवत्त्वव्यवस्थिते. केवलिनः कवलाहारोऽपि कादाचित्को व्यवस्थाप्यते । इतरथाऽस्मदादेरिव तस्य दीर्घकालं देहस्थितेरभावप्रसंगादित्यभिधीयते । तदपि न परीक्षाक्षमम् । एवं हि सर्वज्ञतानिश्चयोऽपि तत्र दुर्लभः स्यात् । कावलाहारापलब्धशरीरेऽस्मदादावसर्वज्ञत्वस्यैवोपलम्भात् । समाकर्ष्यते च समये कावलाहारं विनाऽप्यौदारिकदेहावस्थानातिशयः प्रथमतीर्थार्थिनाथप्रमुखाणाम् । तथा हि ।

श्रीनैभेयजिनेश्वरः किल पुरा पीनांसपीठीं लुठत्

कालिन्दीजलनीलकुन्तलजटाजाल सलीलं वहन् ॥

१ न शङ्कनीयम् । २ तत्त्वार्थं अ. २ सू. २.

३ चैत्रबहुलस्य अष्टमादिवसे दिवसस्य पश्चिमे भागे सुदर्शनाया नाम शिविकाया देवमनुजासुरसहितया पर्यदा-जनश्रेण्या समनुगम्यमानमार्गं यावत् विनितायाः नगर्याः मध्यभागेन निर्गच्छति निर्गत्य यत्रैव सिद्धार्थवनमुद्यान यत्रैव अशोकनामा प्रधानवृक्षः तत्रैवोपागच्छति । उपागत्य अशोकवृक्षस्याव यावदात्मनैव चतुर्माँष्टिकं लोचं करोति । चतसृभिर्मुष्टिभिलोचं कृते सति अवशिष्टा एकां मुष्टिं सुवर्णवर्णयो स्कन्धयोरुपरि लुठन्तीं कनकनलशोपरि विराजमाना नीलकमलमालामिव विलोक्य हृष्टचित्तस्य शक्रस्य आग्रहेण रक्षितवान् ।

प्रव्रज्यासंमनन्तरं निरशनं सम्पूर्णसवत्सर

स्लेच्छप्रायवहुप्रकारविषयेष्वेको विहारं व्यधात् ॥ ४२५ ॥

एव वाहुवली मुनिः स भगवान्नानाविधैः पक्षिभि-

श्चञ्चत्कूर्चकचप्रपञ्चरचितप्रालम्बिनीडत्रज ॥

कायोत्सर्गविधौ स्थितः स्थिरमतिर्वर्षोपवासान्व्यधा-

दुद्दामातिशयान्सखे कति यतीन्यद्वेदशान्त्रूमेहे ॥ ४२६ ॥

१ भगवाश्चात्रपानादिदानाहुशले सन्मृद्धिनद्धिर्जनेर्वत्ताभरणकन्यादिभिर्निम-
न्यन्मानोऽपि योग्या भिक्षा अलमनानोऽशनमना कुहदेशे हस्तिनागपुरे प्रविष्ट ।
तत्र च वाहुवल्लिभुतसौमप्रभमुतः श्रेयासो युवराज । स च नया श्यामवर्णो मेहर-
श्चक्रशेनाभिपिचोऽनीव शोभितवानिति स्वप्न दृष्टवान् । सुबुद्धिनामा नगर-
श्रेयो सूर्यनण्डलात्त्वत्त किरणसदृश पुन श्रेयासेन तत्र योजित ततस्तदतीवा
शोभत इति स्वप्नमेवम् । राजापि स्वप्ने महापुरुष एको रिपुवलेन युध्यमानः
श्रेयाससहायाञ्चयी जात इति ददर्श । त्रयोऽपि प्राता सभाया सम्भूय स्वप्नान्
परस्परं न्यवेदयन् । ततो रागा कोऽपि श्रेयासस्य महान् लाभो भावीति निर्णय
विसर्जिताया पर्यादि श्रेयासोऽपि स्वभवने गत्वा गवाक्षस्य स्वामी न किञ्चिद्दार्ताति
जनकोलाहल श्रुत्वा स्वामिन वीक्ष्य च मया क्वापीदृश नेपथ्य दृष्टपूर्वं इतीहागोह
उर्वन् जातिस्मरण प्राप । अहोऽहं पूर्वभवे भगवतः सारथिर्भगवता सह दीक्षा
गृहीतवान् । तदा च वज्रसेनजिनेन कथितमानीत् यदय वज्रनाभो भरतक्षेत्रे
प्रथमो जिना भावीति स एव भगवान् तदानीमेव तस्यैको मनुष्यः प्रधानेशुरस-
कुम्भसमूहप्राभृतमादायागत । ततोऽसौ तन्कुम्भनादाय भगवन् ' गृहाणेना
योग्या भिक्षामिति जगाद् । भगवताऽपि पाणी प्रसारितौ निसृष्टश्च तेन सर्वोऽपि
रस । न चात्र विन्दुरप्यथ पतति । किन्तूपरि शिखा वर्धते । ततस्तेन रसेन
भगवता सावत्सरिकृतपःपारणा कृता ।

२ भरतवाहुवल्लिभुद्वर्णने यथा-वाहुवलि क्रोधान्धद्वेषोदुरः सन् स्वसैन्ययुत
सम्मुखनागत्य भरतेन सह द्वादशवर्षा यावद्युद्धमकरोत् पर न च हारित । तदा
शक्रेणागत्य भूयस्तरजनसहारं भवन्त जात्वा दृष्टिवाङ्मुष्टिदण्डभ्रगाधन्वारो
युद्धाः प्रतिष्ठिता तेष्वपि भरतस्य पराजयो जाय । तदा भरतेन क्रोधान्धेन वाहु-
वल्लिनः उपरि चक्र सुक परमेकगोत्रीःत्वात्त न पराभवन् । तदाऽनर्षसा-
द्भरत हन्तुमना मुष्टिमुन्नाटय वावन् वाहुवल्लिरहो विन्दुल्यज्येऽत्रावृद्धन्न ननानु-
चितमेव । उत्पातिता मुष्टिरपि रूप मोघा भवेदिति विचार्य स्वशिरसि ना सुन्दरा
लोच कृत्वा सर्वं च त्यक्त्वा कायोत्सर्गं चक्रे ।

कुञ्ज एव । यतोऽत्र त्रिग्रहगत्यापन्नादिव्यतिरिक्तप्राणिनामाहारमात्रेणा-
 हरकञ्चनुक्तम् । तत्र च कवलाहारस्याप्यविरोधः । विरोधे तु
 नतोऽप्येतादृशस्यैवाहारस्यापत्त्या प्रतिदिनं प्रतिगृहं प्रतिबुद्धविशुद्ध-
 त्त्रमन्वन्ववन्धुरश्राद्धपाणिपद्मोपनीयमानप्रबलविगलदाज्यस्निग्धमुग्धा-
 हाराम्बवहारप्रतिहारः प्रसज्येत । अथात्रापि यथा सम्भवनाहार- ५
 चवस्थानादन्मदादीना कवलाहारोऽपि कल्पते नतु केवलीन इति
 चेत् । ननु कुतः केवलिनः कवलाहारासम्भवः । मोहाभावादिति
 चेत् । न, मोहे भुक्तकारणत्वस्य निराकरिष्यमाणत्वात् । यदप्यवाचि,
 अन्यथा निरन्तराहारः कवलाहारेण भगवान् केवली भवेदिति ।
 तस्मिन् न सुव्यवस्थितम् । विशिष्टाहारस्य विशिष्टकारणप्रभवत्वा- १०
 द्विमिष्टकारणस्य च प्रतिक्षणमसम्भवाद्भगवति कवलाहारस्य कादाचि-
 कचोपभक्तेः । यस्तु पुद्गलादानलक्षणो लोमाद्याहारन्तस्य प्रतिक्षणमपि
 यत्र सद्भावो न विरुध्यते । प्रतिक्षणभाविवन्वकारणार्थानप्रवृत्ति-
 न्त्वात् । यच्चान्यदाशङ्कितं यथासम्भवनाहारव्यवस्थितेरित्यादि
 पदुपभवेव । न हि देशो नैर्पूर्वकोटी वावद्विशिष्टाहारमन्तरेणौदारिक- १५
 र्गरीस्थितिः सम्भविनी । निरुपक्रमायुष्कत्वात्केवलिनः सम्भवत्यय-
 निति चेत् । ननु निरुपक्रमायुष्कत्व छद्मस्थावस्थायामप्यस्यैव
 तदन्तगपि भोजनं कुतः कुर्यात् । तदन्तरेणापि देहस्थिते सम्भवात् ।
 तर्हि निरुपक्रमायुष्कत्वं देहस्थिते. कारणं न भवतीत्यनिप्रायो
 भवेनाम् । नैवम् । किन्तु यथा स्वकारणसद्भावाच्छद्मस्थावस्थापानसौ २०
 निरुपक्रमायुष्कत्वेऽपि भुङ्क्ते तथा तत एव केवलिवदज्ञानमपि भुञ्जानः
 च्यं निषिन्त्य इत्यनिप्रायः । ननु छद्मस्थावस्थाना मोरुदीपज्जर्ज-
 वमोपज्ञाननधुरादिरसान्वाद्दौल्यातिरेकात्कवलनं कुरतेऽनौ न केवल्य-

१ सम्भवदुदाहिनवत्त्वापधिगन्तुधेनु पु. ४८ टि० न २ तत्तु पे. ३ ४
 २ १० न २ देशा प्रागासनादारा निरोपवचना निति नैवमाहारावत्तर्हि
 स्य च वेदना विप्रेयाः सन्त्यापुनो नैश्च उपवना उच्ये विदरता एव ।

ततश्च केवलिनि तत्कारणस्य पीडाविशेषस्य सद्भावाद्बुभुक्षाऽस्तीति व्यवहियते । एतेन योन्यादिषु रन्तुमिच्छा रिरंसेत्यादि नयाटस्य भाण्ड-विद्यापाण्डित्यं विडम्बितमवसेयम् । यच्चाकाङ्क्षात्वादिति प्राक्तम् । तत्र प्रत्यक्षवाधा पक्षस्य, प्रबलजाज्वल्यमानजाठरजातवेदसः पुंसः प्रतिपक्ष-भावनालक्षणाऽपि बुभुक्षाया निवृत्तेरननुभूयमानत्वात् । ततो न बुभुक्षा ५ मोहनीयकार्यम् ।

यानि चैतानि तेनैवोक्तानि साधनानि । न बुभुक्षावान् केवली, तद्विरोधिनिर्मोहस्वभावोपेतत्वात्, यो यद्विरोधि-
 प्रभाचन्द्ररूपिताना केव-
 लिनि बुभुक्षादि प्रतिपक्ष-
 कानुमानाना खण्डनम् । स्वभावोपेतो नासौ तद्वान्, यथोष्णस्पर्श-
 तथा प्रमेयकमलमार्तडे तेनै-
 वोक्तस्य केवली न भुक्ते तथा तद्विरोधिनिर्मोहस्वभावोपेतश्च केवली, १०
 इत्यस्य खण्डनम् । तस्मान्न बुभुक्षावानिति ; यद्दु खरूप न तत्र

सम्भवति, यथा कामपीडादि, दुःखरूपा च क्षुधादिति । तथा यत्राऽनन्तं सुखं न तत्र दुःखलेशोऽप्यस्ति, यथा सिद्धेषु, अनन्तसुखं चाऽर्हतीति । यत्र यद्विरोधि बलवदस्ति न तत्राभ्युदितकारणमपि तद्भवति, यथाऽत्युष्ण- १५
 प्रदेशे शीतम्, अस्ति च क्षुद्दुःखविरोधि बलवत्केवलिन्न्यनन्तं सुखमिति । यत्कार्यविरोध्यनिवर्त्य यत्रास्ति तदविकलमपि स्वकार्यं न करोति । यथा श्लेष्मादिविरुद्धानिवर्त्यपित्तादिविकाराक्रान्ते पुरुषे न दध्यादि श्लेष्मादि करोति । वेद्यफलविरुद्धानिवर्त्य च सुखं भगवतीति । तानि सर्वाण्यप्यसिद्धत्वाद्यशेषदोषदुष्टत्वात्साधनाभासानि । २०
 तथा हि तद्विरोधिनिर्मोहस्वभावोपेतत्वादिति प्रथमसाधनं विशेषणासि-
 द्धम् । तद्विरोधित्वस्याप्रासिद्धेः । न खलु बुभुक्षाया निर्मोहस्वभावेन सार्धं विरोधगन्धोऽप्यस्ति । वीतमोहे भगवति वेदनीयकर्मोदयनिबन्ध-
 नाया बुभुक्षायाः प्रसाधितत्वादिति । दुःखरूपत्वाख्यसाधनमप्यनैका-
 न्तिकम् । शीतोष्णवाधया व्यभिचारित्वात् । शीतोष्णवाधा दुःख- २५
 रूपाऽथ च भगवति समास्ति । न च तस्या अपि तत्राऽसम्भव इति

अनन्तवीर्यप्रभृतिप्रणीता इहेतव. केवलभुक्तिसिद्धयै ॥
अन्येऽपि ये तेऽपि निवारणीयाः स्वयं मुतर्कोज्ज्वलुद्विशौण्डैः ॥४३३॥

यतः,—

निध्याभिमानानलङ्घयोधैर्देगम्बरैः सार्धननुदुराणाम् ॥
श्वेताम्बराणां कलहातिरेकः पदे पदे काङ्क्ष एव भाति ॥ ४३६ ॥ ५
जिनागनार्थानुगनप्रधानः संद्रागितो यस्त्विह तर्कलेगः ॥
स सङ्गतोऽन्यो यदि चेति तत्त्व विचारयिष्यन्त्यनुयोगवृद्धाः ॥४३७॥

तदेवं केवलभुक्तिकारणस्योपभादितत्वात्सिद्धोऽविकलकारणत्वा-
दिति हेतुः । नापि विरुद्धः । सपदे वर्त्तमानत्वान् । नाप्यनैकान्तिकः ।
सुरसरपिसरोरहादेर्विपक्षादत्यन्तं व्यावृत्तत्वात् ।

१०

इत्थं प्रत्यावृत्तं सनन्तदूषणकलङ्कणतोऽपि ॥

साधनमेतन्नूनं केवलभुक्ति प्रसाधयति ॥ ४३८ ॥

अथ चेदमनुमानं केवलभुक्तौ । विवादः केवली कदाचित्कव-
लाहारवान्, केवलित्वे सति दीर्घतनुन्धिति-
केवलभुक्त्वावदुनानम् । नत्वात्, यः कदाचित्कवलाहारवान् भवति स न

१५

केवलित्वे सति दीर्घतनुन्धितिनाम्, यथा परमाणुः, न च न केवलित्वे
सति दीर्घतनुन्धितिनान्निवाद केवली, तन्माद्ययोऽग्निनाश-
सम्पत्तः । अयोगिहृत्समुद्रातकेवलिसिद्धाना पश्यन्वदष्टेद्राव
विवादग्रहणम् । सदा केवल्यहारवत्प्रसङ्गनिवृत्तये क्वचित्किति
साध्यविशेषणम् । दीर्घतनुन्धितिनत्वादित्यभिधीयमाने एकैन्द्रियदेवनर- २०
केव्यन्निचारन्तसिगसाय केवलित्वे सतीति विशेषणम् । अन्विदेव तु
व्याप्रियमाणे सिद्धैरयोगिनिःशक्येकान्तः, नत्प्रविशेषणं दीर्घतनुद्वारा-
नम् । एवं च—

अन्मादप्यनुमानात्केवलभुक्तिः प्रयति निरुद्धम् ॥

येनत्वाऽपि न किंचिदुपगन्तुमन्यते सन्त्याः । ४३९ ॥

इत्युच्यते । तत्र वाच्यम् । यतो नेन्द्रियाविषयसम्बन्धनात्तत्र नतिज्ञानं
 भवति । किं तर्हि सम्बन्धे नतिज्ञानावरणक्षयोक्तौ च सति ।
 एतच्च भीमादोषावरणे केवलमिति नान्तीति न तन्नापाद्युक्तः ।
 अन्यथा श्रोत्रादीन्द्रियाणां दिव्यदुष्यादिरवेण गणधरदेवादिभ्येन
 सुगन्धिदुग्धसूत्रसादिगन्धेन नरत्सिंहासमन्त्रेण सम्बन्धेऽपि नति- ५
 ज्ञानमुच्यते । एवं च ।

कञ्चलुदिरिं प्रपवाहुजा सकञ्चै दिवसुञ्जितुञ्जना ॥
 क्षपणकाः जिनिनां तु सतीननि प्रकट्यन्ति विद्वत्तया तन ॥२७०॥

विनिता नानसंख्या परमनयन्या व्योमकेजादिञ्जना
 जिञ्जन्तं व्युत्पन्नं निमुक्तवद्वत्तर्हितं स्याति च ॥ १०

सुक्तिं नन्व जिन्त क्षपणकहतकाः जिनिना जिञ्जिते
 नातानेदुग्धेनै परिक्रियन्तु निद्वन्द्वजन ॥२७१॥

श्रीनादन्नादयत्वं न जितनरिवृत्तं सुप्तं सुव्रताख्यः
 नात्र न प्रकट्यन्तु सुदुष्टतटीके दिवसुञ्जिते ॥

संसारभारणध. पतिवनिजने लया अन्य काम
 कुर्वन्त्यैव जन्ते कुमुनि परिणया इतिच कर्त्तव्येति ॥२७२॥ १५

अद्वन्द्वकृतज्ञानविना दृग्दृशद्वय
 नद्वन्द्विद्वद्विद्वद्विद्विद्वत् सुस्यन्तुकोविदि
 वानदुष्टविद्वद्वेन जज्ञिति न्द्वन्द्वे वेतिने
 वेनेके जग्दीद्वीं नानद्वन्द्वेन स वेगे जितः । २७३ । २०

१. प्रयोगे 'न' न सुप्तकरो, यत् २ अमुनाजननरन वेदना
 भवतीति नान्वयः । ३. 'स्यद्वन्द्वे' इति न न सुप्तकरो यत्
 ४. 'न' भेदकत न न स्यद्वन्द्वे वेदना
 प्रमुक्तद्वन्द्वे वेदना नान्वयिने वेनेरेतुः ।
 नद्वन्द्वे वेन प्रमुक्तद्वन्द्वे वेनेरेतुः
 नान्वयने वेदना. वेनेरेतुः ।

येषां कर्कशतर्कतर्कणकलाप्रागल्भ्यसन्पादिका-

नभ्यस्यन्ति सुशालसंहतिमिह प्राज्ञाः प्रमोदाञ्चिताः ॥

सिद्धान्तामृतसिन्धुतारणतरीतुल्यान्निवन्धांश्च ते

श्रीमन्तो मुनिचन्द्रसूरिगुरवः शश्वत्प्रसीदन्तु नः ॥ ४४४ ॥

शक्रादेयं तत सोमैः सुरेभ्यो ज्ञापयत्स्वयम् ।

तेन प्रसुदिता देवाश्चलनोपक्रम व्यधुः ॥ ३ ॥

पालकाङ्गमरुत लक्ष्योजनसभितम् ।

विमान पालक नानाऽञ्चारोहत् त्रिदशेश्वरः ॥ ४ ॥

अन्यैरपि धनैर्देवैर्वृतः सिंहामनात्सित ।

गीयमानगुणोऽचालाङ्गरेऽपि सुगस्तनः ॥ ५ ॥

देवेन्द्रशामनात्क्रेचित्क्रेचिन्मित्रानुवर्तनात् ।

पत्नीनि प्रेरिता क्रेचिन्क्रेचिदारमीयमावतः ॥ ६ ॥

केऽपि कौनुक्त. केऽपि वित्मयात्केऽपि भक्तिः ।

चेदुरेव सुरा. सर्वे विविधैर्वाहनेषुता ॥ ७ ॥

विविधैस्तूर्यनिर्घोषैर्षण्डाना ऋगिर्नैरपि ।

कोलाहलेन देवाना शब्दाद्भ्रान्त तदाऽजनि ॥ ८ ॥

नन्दीश्वरे विमानानि मोक्षिन्नाऽनात्सुराविपः ।

जिनेन्द्र च जिनान्वा च त्रिः प्रद्विभगिप्रत्ततः ॥ ९ ॥

वन्दित्वा च नमस्यित्वेभ्येव देवेश्वरोऽवदत् ।

नमोऽस्तु ते रत्नकुनिधारिके ' विश्वदीपिके ! ॥ १० ॥

अह शक्रोऽस्मि देवेन्द्र. स्यादाद्यादिहागमम् ।

प्रभोरन्तिमदेवस्य करिष्ये जननोन्मवम् ॥ ११ ॥

मेतद्य देवि ' तत्रैवेत्युक्त्वावन्वापिर्भा दश ।

वृन्वा जिनप्रतिविन्व जिताभ्यामग्निर्धौ न्यधात् ॥ १२ ॥

भगवन्त तथिंकर गृहीत्वा करमभ्युदे ।

विचके पञ्चा न्य सर्वश्रेयोऽर्थिक स्वयम् ॥ १३ ॥

एको गृहीतनीयस पाशं दो चातचामरो ।

एको गृहीतानपत्र एको वज्र म. पुन. ॥ १४ ॥

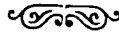
अग्रगः पृष्ठग म्नाति पृष्ठस्थोऽग्रग पुनः ।

नेत्रे पश्चान्मर्माहन्ते द्वेषनाश्रेतनाः सुगः ॥ १५ ॥

शक्र. मुनेन्दुदय ग वाऽना पागुद्व वनम् ।

मेदन्नाशनिगेनातिपागुद्वन्वलासने ॥ १६ ॥

शुद्धिपत्रकम् ।

अशुद्धं	शुद्धं	पृ.	पं.	अशुद्धं	शुद्धं	पृ.	पं.
सहस्र	सहस्र	२३४	४	पेक्षो	पेक्ष्यो	३३०	१७
द्वैध्य	द्वैविध्य	२७०	१६	वाधि	वाधि	३३१	२१
भर्व	भैव	२७४	१४	लम्भ. ।	लम्भः	३३२	६
सूर्ये	सूर्ये	२७७	९	कार	कारा	३३४	२३
वयायि	वायि	२८०	१०	श्रोत्रण	श्रोत्रेण	३३५	८
अस्यार्थः	अस्यार्थः	२८०	१५	वती	वति	,,	१०
आभाव	अभाव	२८०	१२	मनिकी	मानिकी	,,	१२
द्रगादि	द्रवादि	२८३	३	विशेष	विशेषै	,,	१६
पेक्षयास्तस्या	पेक्षयास्तस्याः	२८७	४	दात्रे	पात्रे	३३८	२०
रूप	रूप	२८७	२४	वद्ध	वद्ध्व	३४१	१६
क्रियाविद	क्रियां विद	२९४	१०	पुरु	पुरु	३४२	१५
दाह्यता पर	दाह्यतापर	२९६	२४	जैमिनी-	जैमिनीय-	३४२	२५
रूनरस्या' पुनर	नरस्याः पुनर	२९७	१७	कारिका	रिका	३४६	११
मान शक्ति	मानशक्ति	२९८	१५	यथा	याथा	३४८	९
घट	घट	२९९	२०	मुह्य	मुह्य	३४९	२६
त्मेव	त्येव	३००	२४	घारणा	धारणा	३५०	३
व्याभि	व्यभि	३०२	८	स्ताप्र	स्ता प्र	३५०	७
प्रन्धा	वन्धा	३०२	१८	तथाव्य	तथा व्य	३५०	१२
वहि	वहि	३०९	१०	दीना	दीना	३५१	१४
भावा	भावा	३१२	८	वऽस	वस	३५२	८
चे	च	३१२	९	तथा क्र	तथाक्र	,,	२३
भिन्न	भिन्न	३१३	१०	शतपत्र	पत्रशत	३५३	११
प्रवृत्त	प्रवर्त	३१५	१८	पर	पार	,,	२२
सवेऽ	सवे	३१६	८	उत्तर	उत्तरः	३५४	२६
वैशलय	वैशय	३१७	१५	णाना	णाना	३५५	१३
प्रका	प्रका	३२२	६	द्वे	द्वे	३५५	२५
पाद्	पादन	,,	७	विधस्त	विधन्त	३५७	२४
रदमयः	रदमय	३२३	१३	वरण	वरण	३५८	२१
चक्षुप	चक्षु	३२४	५	सन्ध	सन्ध	३६०	२१
प्रात	प्रति	३२५	२०	धृत	धृत	३६२	२
पाथो विध्व	पाथोविध्व	३२७	१८	विद्या	विय	३६७	६
तेजो	तेजो-	३२७	२०	क्षणा	क्षणा	३७३	१७